

HANKO, AUGUST

Oli kord... : mälestusi. A. Hanko

[Tartu] : Maa
1939

Tartu Ülikooli Raamatukogu: A-11489

Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand (EOD)) –miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna — vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Miks e-raamat?

- ⇒ Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
- ⇒ Saate välja trükkida üksikuid lehekülgi või kogu raamatu.
- ⇒ Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.
- ⇒ Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitötlusprogrammidesse.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu. EOD võimaldab juurdepääsu digiteeritud dokumentidele rangelt isiklikel, mittekommertseesmärkidel. Kui soovite digitaalkoopiat muuks otstarbeks, palun võtke ühendust raamatukoguga.

- ⇒ Tingimused inglise keeles: <http://books2ebooks.eu/odm/html/utl/en/agb.html>
- ⇒ Tingimused saksa keeles: <http://books2ebooks.eu/odm/html/utl/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba tosin raamatukogu enam kui kümnes Euroopa riigis.

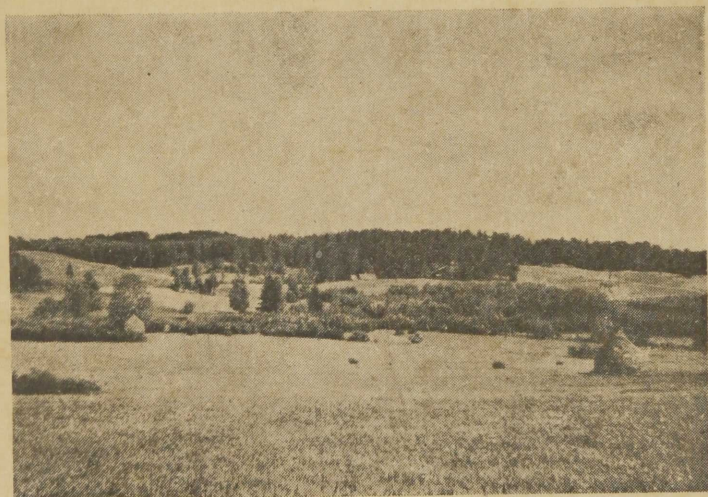
Lisainfo aadressil: <http://books2ebooks.eu>

A. HANKO

OLI KORD ...

MALESTUSI

I
KAMBJA

A. HANKO

OLI KORD...

MALESTUSI

I

KAMBJA

„MAA“ KIRJASTUS 1939

„Moreti“ trükk, Tartus, 1939

I

„Oli kord...“ Nii algasid alati muinasjutud, mida poisid Kambja kihelkonnakoolis üksteisele õhtutundidel jutustasid.

Kuid ka inimese elu ei ole õieti muud midagi kui muinasjutt, kus kõik „oli kord“ ja millest siis ainult mälestused järele jäid, selgemad mälestused ja tumedamad mälestused, ilusad mälestused ja kurvad mälestused.

Muinasjutt erineb siiski elust selle poolest, et muinasjutt saavad niihästi headus kui ka kurjus oma õiglase tasu, kuna elu kohta ei saa seda põrmugi ütelda.

Kinnitatakse küll, et igaüks on oma õnne sepp, aga selles ilusas õpetuses võib kõvasti kahelda. Tundub, et õnneks, mille all inimesed harilikult mõtlevad maist edu elus, vajatakse veel muudki kui ainult inimese oma kindlat ja tugevat iseloomu, osavust ja töökust. Mis asi see muu on, mida õnneks vajatakse, seda ma ei tea, aga kui teda on olemas, siis üteldakse, et inimesel on õnne.

Võib muidugi kahelda, kas on üldse ühel inimesel väljaspool ta oma võimeid rohkem õnne kui teisel. Aga nähtavasti etendab juhus inimese

elus siiski kaunis suurt osa. Kui seda juhust nimetada kord õnneks ja teine kord õnnetuseks, siis on ju kõik selge. —

Igatahes on kindel, et elus ei leia voorus alati niisugust tasu, nagu ta väärib ja nagu on lugu muinasjutus. Äga siiski on elu muinasjutt, kus „oli kord...“

Haruldaset harva leidub maailmas inimesi, kelle elu on nii huvitav, et nende mälestused võiksid väärida tähelepanu nende oma elu pärast. Need on suured loojad või suured hävitajad.

Hariliku inimese elumälestused väärivad tähelepanu ainult niivõrd, kuivõrd nad kujutavad ümbrust ja olustikku, milles see inimene on elanud.

On ajajärke rahvaste elus, millal olustik eriti tugevasti muutub. Niisugune ajajärk oli meil viimased poolsada aastat. Selle ajajärgu algul hakkas Saksa võim, mis meie maal oli kaua valitse nud, nõrgenema ja asemele astus Vene võim, kuni viimaks ka see kadus — põhjaliku pöörde läbi eesti rahva elus.

Siiski kannavad muutused olustikus enam välist laadi, kuna eriti maal rahva elujärg, kombed ja viisid palju pikaldasemalt muutuvad. Inimesed on jäänud üldiselt endisteks — kõigi oma rõõmude ja muredega, kuigi sulaspoiss nüüd kraed kaelas kannab ja jalgrattaga pühapäeval kirikusse või kõrtsi sõidab, hommikul palju hiljem tööle läheb ja õhtul varem töölt koju tuleb

ning hulk töid palju hõlpsamini masinaga kui enne käsitsi teeb. Muidu valitseb maal endiselt mingi hallus ja niinimetatud vaimsete ning kultuuriliste huvide kitsus ja teisiti ei saa asi ollagi, sest maa elulaad on juba niisugune.

Kuid ega need inimesed seepärast õnnetud ole. Põllupidamise mitmekesised huvid haaravad neid küllalt võimsalt, nii et elu ei tundu tühisena ega väärtusetuna. Ja ka lõbusid on olemas, nagu neid on alati olnud, kuigi nende laad on veidi muutunud seetõttu, et nüüd on avalikke pidustusi rohkem kui enne. Aga simmanid, kirmesed on endiselt püsima jäänud ja toovad inimestele vaheldust nende igapäevasusse.

Aga ometi võiks tutvumine muudatustega olustikus, rahva elu välistes avaldustes, pakkuda omajagu huvi nooremale põlvele, kes ei tunne otseselt Saksa ega Vene võimu ajajärku meie kodumaal. Mälestused, mis on alati isikupärased ja katkendlikud ja mis üht asja rohkem toonitavad, teist jälle kergemalt puudutavad, mõnes asjas on selgemad ja täpsemad, teises jälle ebamäärasemad ja ähmasemad, ei suuda muidugi anda igakülgselt ja täielikku ülevaadet olustikust ning inimeste elust teatud ajajärgul. Aga nad moodustavad siiski ühe pildi teiste hulgas ainst, mis ei saa olla huvituseeta ühelegi inimesele, kelle südamele ta kodumaa lähedal seisab.

Ma jutustan siin oma kaasaalamise ja oma vaatluste ning tähelepanekute põhjal, mis „oli kord“.

II

Kambja nimetus — õpetaja J. Renniti andmetel Kambja kirikuraamatute põhjal — esineb esmakordselt 1430. aastal. Sel ajal olevat Camby, kellele kuulusid praegused Suure-Kambja, Väike-Kambja ja kiriku maad, Kambja kiriku asutanud ja talle ka maad kinkinud. Kirikut nimetatakse vanades kirikukatsumise-protokollides kord Martini, kord Maria kirikuks, nii et inimestel ei olnud endilgi küllalt selge, kuidas ta nimi õieti oli.

Kirik oli venelaste poolt kaks korda põletatud ja hävitatud. Pärast Põhja sõda ehitati ta 1720. aastal uuesti üles ja kiriku vana osa püsib praegu, kuna uus osa on 1874. aastal risti otsa ehitatud.

Nii on siis ka Kambja saanud nime ühe mõisniku nime järgi, nagu mõnigi meie maa kihelkondadest, valdadest ja mõisatest.

Ja nagu paljud kodumaa kohad, on ka Kambja mõnigi kord saanud raskesti kannatada sõja laastamistest, näljahädast ja katkust. Äga inimene on visa, ta kosub jälle.

Kuiigi olud olid rasked, püüti inimestele

Kambja kirik a 1808.

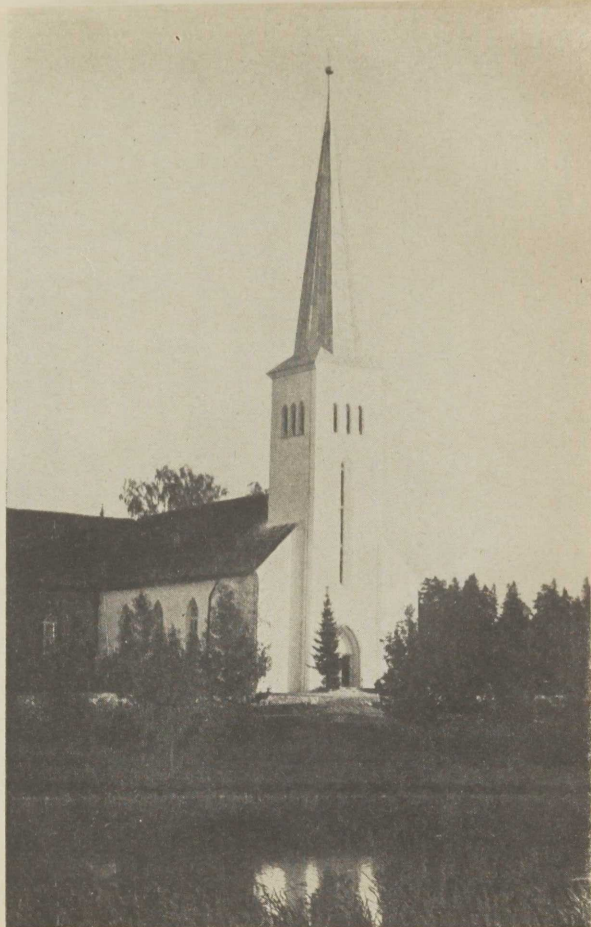
Kambja kirik 1803. a.

Kambja kirik vana torniga.

Kambja kiriku sisemus

Kambja kirik uus tornis, v.a. oktoob. 1937

isegi haridust anda, see tähendab, õpetada neid lugema ja usuõpetust tundma. Viimast nõuti nähtavasti õige põhjalikult, sest 18. sajandi keskpaiku näiteks nõuti, et ükski õpetaja ei tohi peakooli võtta last, kes ei oska viit peatükki. Peakool ehk leer kestis tervelt 6—9 nädalat. Kambja kihelkonnas oli 1765. aastal juba 8 valakooli. Laste arv koolides oli 14—43, kõige suurem oli see Pranglis. Kooliõpetajate palgaks oli keskmiselt paar vakka vilja. Haaslava koolmeister kaebas, et ta olevat juba kümme aastat töötanud, ei olevat aga mingit tasu saanud.

Mis puutub koolimajadesse, siis olid need ju mitmekesised. Kui 1786. aastal pandi toime koolide üldine järelevaatus, siis leiti muuseas, et Suure-Kambja Kangro kool on eeskujulikus seisukorras. Haaslava Mõraküla koolimajal aga on isegi korsten, missugust asja mujal kuskil ei olevat. Vana-Kuuste koolimajast üteldakse, et ta on heas seisukorras, aknad ees ja ilma suitsuta, kuigi suuremat jagu lapsi õpetatakse kodus leiva ja rõivaste puuduse pärast. Väike-Kambja kool seevastu asub alles talutares.

Nendest vanadest koolidest, mis ka Kambjas mitte väga harva talurehtedes asusid, ja koolmeistritest, kes üldse palka ei saanud või teinekord jälle olid vabad ühe päeva orjusest ja kümnisemaksust ning kooliajal üldse ei orjanud, nagu näiteks Krüüdneris 1786. aastal, võiks paljugi jutustada. Aga see ei kuulu siia! Võiks ainult tähendada, et koolmeistritel ja koolilastel näis

üldiselt palju head tahet olevat ja seepärast saadi ka nendes meie seisukohalt päris pöörastes oludes veel üsna häid tulemusi. Igatahes 19. sajandi esimestel aastakümnetel oli Kambjas saja inimese kohta ainult kümme, kes lugeda ei osanud. Vahel langes küll lugedaoskajate protsent madalamale, aga ta tõusis varsti jälle. Tähen­datud sajandi lõpul leidis juba õige harva niisuguseid, kes lugeda ei mõistnud. Kirjutamisega oli küll lugu veidi kehvem, kuid siingi leidis üsna vähe neid, kes oma nime ei osanud kirjutada.

Mõnes suhtes olid Kambja mehed üsna kanged mehed, kuigi ei ole selgesti näha, kellest see kangus otse olenes. Sel ajal kui Albert Sutor oli Kambja õpetajaks — ta suri 1758. aastal —, taheti ka Kambjas „üht hirmust seadust maksma panna, mis Rootsi valitsuse all veel mitte ei olnud“, nimelt sisse seada kirikutulp kaelarau­dadega ja jalapakkudega. Kui kirikukatsujad kuulsid, et Kambjas niisugust asja ei ole, andsid nad kõva käsu, et see peab kiriku kulul seda­maid tehtama, nagu mujal on. Kuid 55 aastat hiljem antakse uuesti niisamasugune vali käsk, sest Kambja oli ikka veel ilma nende üllaste ja ilusate kultuuriesemeteta. Millal nad viimaks siia muretseti, ei ole teada. Äga kindel on, et käsk tuli lõpuks siiski täita.

Talusid päriks ostma hakati Kambjas kau­nis varakult, nimelt osteti 1849. aastal üks talu Vana-Kuustes ja teine Unipihas. Nii on siis

käesoleval aastal 90 aastat täis, kui siin esimesed talud osteti. Suurem ost toimus paarkümmend aastat hiljem.

Selsamal aastal ehitati ka kihelkonnakooli — „köstrikooli“ — maja kirikumõisa maa peale, kuna aga koolitöö 1852. aastal algas.

Praegune õpetajamaja on ehitatud juba 1753. aastal, hiljem on teda muidugi mitu korda põhjalikult parandatud. Väliselt paistab ta praegugi vanade põliste puude keskel väga kenana ja idüllilisena.

Kambja maastik on üldiselt rõõmus ja sõbralik. Ei ole küll otse rabavat looduseilu, aga leidub rohkesti tujutõstvat ja meeolelu-rõõmustavat. Siin on pikki, laiu ja sügavaid ürgorge, milles voolavad ojad laiade aasade vahel ja millede nõlvakutel on rohkesti metsatukki, salusid ja kopleid, kus kevadel laulab palju linde — ööbikuid, peoleosid, käosulaseid, kägusid, vinte ja muid. Tihti tulevad nad aedadesse laulma ja vähemad linnud elavadki vanemates, suurte puudega aedades.

Kohati on niipalju vett, et näiteks mu kodukohast — Suure-Kambja mõisast kaks kilomeetrit ja kirikust veidi üle nelja kilomeetri eemal — on kolm vesiveskit kahe kilomeetri ja neli vesiveskit kuue kilomeetri kaugusel. Tuuleveskid puuduvad vähemalt kihelkonna põhja- ja idapoolses osas täielikult.

Suure-Kambja mõisa, kus nüüd endises harrastemajas on Kambja kuueklassiline algkool,

asub looduslikult kaunis paigas, kahe oja ühtimiskohal. Ojade kaldad on paiguti kaunis kõrged, kaetud okaspuumetsaga või põliste lehtpuudega. Ka mõisa suur vana puiestik, milles leidub mitmekesiseid puid, on kena. Otse mõisa juures algab mitu kilomeetrit pikk ja lai mets, endine Suure-Kambja ja Vana-Prangli laas.

Muuseas Suure-Kambja mõisas elas omal ajal Tartu üliõpilasena tuntud vene luuletaja Jazôkov, kes oleks palju tuntum olnud, kui ta poleks juhtunud ühel ajal elama Puškiniga, kes ta oma erakordse geniaalsusega varju jättis. Jazôkov, kes on Kambjale mitu luuletust pühendanud, ütleb, et ta ei olevat kuskil niipalju inspiratsiooni saanud kui just siin.

Maastiku üldpilt ei ole viimase viiekümne aasta jooksul palju muutunud, ainult metsatukki on kohati juurde tulnud.

Tol ajal, kui ma üsna noore poisina alles kodus elasin, hakati maade harimisele suuremat rõhku panema, nähtavasti paremate vilja- ja linahindade kihutusel. Kõik, mis vähegi võimalik, tehti põlluks. Võsastikud, ka metsatukakesed võeti maha, lombid kuivatati kraavitamise läbi, suured kivid lõhuti ja veeti ära, niisamuti koristati järjekindla mitmeaastase korjamise läbi väikesed kivid põldudelt. Kui hiljem hakati ka piimakarjast rohkem sissetulekut saama ja seda seetõttu enam arendama, siis kaotati ka karjamaad ja muudeti need heinamaaks. Niisuguse, muidugi aastaid kestnud töö tulemuseks oli, et näi-

teks minu kodutalus ei olnud mitte lappigi kõlbmatut, harimata maad, vaid puha põld ja heinamaa ja umbes kuus vakamaad noort männimetsa.

Suure-Kambja taludel oli üks kaunis tunduv puudus, nad olid nimelt kaugelt suuremalt osalt ostetud ilma metsata, sest mõisa ei müünud metsa. Selle puuduse tagajärjel olid nad sunnitud vedama küttepuid ja ehitusmaterjali enamasti õige kaugelt, kümne ja enam kilomeetri tagant, peamiselt Võrumaa kroonumetsadest. Suure-Kambja metsadest müüdi v. Knorringi ajal üldse vähe puid, sest ta hoidis metsa ja pealegi oli siin kõik suhteliselt kallis.

Hiljem tuli arusaamisse pööre. Hakati — vähemalt kohati — taipama, et on päris hea, kui talul endal on osagi kütte- ja tarbepuid käepärast ja ei tarvitseta kohe iga pulka minna ostma ja kaugelt tooma. Pealegi jõuti selgusele, et talus leidub harilikult ikka maalapikesi, kus vili ega hein hästi ei kasva. Seepärast on parem nad metsa alla jätta. Niisuguse vaate tagajärjeks oli, et Kambja maastik tundub nüüd vähemalt kohati tihedam olevat kui aasta neljakümne eest, sest hea hulgake metsatukkasid ja salusid on juba üsna suureks kasvanud.

Tunduvalt muutunud on Kambja väline ilme neis kohtades, kus enne mõisad asusid. Endiste mõisate põldudele on hulk asunikukohti kerkinud, mõned nendest ehitistelt üsna kenad, kuna mõisasüdamed seevastu on tihti kõvasti unarule

jäänud — niihästi hooned kui ka puiestikud, nii et nad jätavad barbaarse mulje. Kuid sellest ei ole häda, sest ikka on nii, et üks ehitab, teine lammutab.

Mis puutub vanataludesse, siis ei ole nende välimus kuigi palju muutunud. Kohati on ju ka veidi kodukaunistust tehtud, siin ja seal mõni katus, isegi maja värvitud — olgugi harva — ja lipuvarras püsti aetud. Äga kärkseid on niisama palju, võib-olla rohkemgi kui enne. Nad solgivad endiselt toiduaineid ja nende kaotamiseks ei ole midagi tõsisemat ette võetud.

Ka pimeduse poolest ei ole asi palju muutunud. Ma mõtlen sügisest ja varakevadest, osalt ka talvist pimedust. Viimast pehmendab küll veidi lumi, kui teda on, sügisene ja varakevadene pimedus aga on ikka alles rasked. Elektrit leidub ainult mõnes veskis ja sealt ei ulatu ta palju kaugemale, muust elektrist ei ole kuskil midagi näha. Lambid ja laternad ei ole maal palju paremad kui mõnekümne aasta eest. Muidugi on „tattnina“ ammu kadunud, aga teiselt poolt leidub moodsaid hõõglampe, mis võiksid otse masendavat ja hirmutavat pimedust maal palju leevendada, alles üsna vähe. Igatahes näib lugu Kambjas nii olevat.

Mis puutub vaimupimedusse, siis ei erine seisukord ka ses suhtes palju seisukorrast, nagu ta oli poolesaja aasta eest. Küll loetakse hästi rohkem ajalehti kui siis, aga ometi suhteliselt vähe. Niisamuti on lugu raamatuga. Niimõnigi, kes on

Vana talumaja Kambjas.

Suure-Kambja järv ühes v. Knorringi sõiduhobuste talliga, mis oli hästi uhkem kui kihelkonnakooli maja.

algkooli lõpetanud, hakkab mõne aasta järel üsna konarlikult lugema, kui tal avaneb juhus võtta kätte ajaleht või raamat.

Üks uuema aja leiutistest, mis võiks rahvale olla suureks kasuks ta vaimsel arengul kui ka peenemaitselisemal naudingul, raadio — on Kambjas vähe levinud. Ta puudub isegi üsna jõukates taludes. Põhjuseks üteldakse olevat liiga kõrge hind ja niisamuti liiga suured kasutamiskulud. Ka ses suhtes on linn eelistatud seisukorras, ütles mulle hiljuti üks Kambja ärksamaid ja jõukamaid peremehi.

Niisamuti leidub taludes telefoni vähe. Kuid õieti ei ole ta talus kuigi tarvilik, „sest mis juttu on mul telefoniga ajada!“, nagu tähendas seesama peremees.

Nii on siin palju jäänud üldiselt muutumatuks. Kuid niimõnigi asi on muutunud.

Ainult loodus on täiesti endine, välja arvatud mõned väikesed muudatused, mis inimene on metsade ja salude poolest ette võtnud. Needsamad võimsad ürgorud, künkad, kuplid, nõlvad ja häilud, ojad ja veskijärved. Needsamad avarad väljad ja aasad lakkavate viljadega, sest Kambja maad on üldiselt head, eriti Vana-Kuuses ja Suure-Kambjas.

See kõik rõõmustab alati silma ja teeb meele kergeks, kui siin viibid, isegi kui mõni asi on saanud teiseks, kui oleksid soovinud.

III

Sündmused, mis inimesele varasest ajast meelde jäävad, ei tarvitse iseendast kuigi suured ega tähtsad olla, vaid erakordsed, täiesti harjumatud je ennenähtamatud. Ja hirmul on siin suurem osa kui rõõmul. Igatahes mäletan ma kõige varasemast noorusest neid sündmusi, mis valmistasid hirmu, rohkem kui lõbusaid, ilusaid sündmusi.

Oma vanema onu pulma ajal olin ma ainult neli aastat vana. Ometi mäletan ma sellest ajast üht sündmust, kuigi üldiselt hämaralt. Kaks pulmalist olid endile kuljused ja aisakellad, niipalju kui suures pulmas hobustel leidus, ümber pannud ja tulid korraga niiviisi, helisedes ja kõlisedes, tuppä, haarasid tüdrukud ja hakkasid teiste hulgas tantsima. Kuigi asi pulmalistele iseendast palju nalja tegi, mõjus ta minule oma iseärasuse tõttu erutavalt, veidi hirmutavaltki. Võib-olla oli siin osalt põhjuseks ka väsimus, kuna mäletatavasti oli juba hilisõõ, kui need kellatantsijad ilmusid.

Teine sündmus, vist aasta varemgi, mõjus veel raskemalt. Jälle oli pulm ühes lähedases talus. Korraga ilmus tantsijate hulka surnu —

välimuselt päris surnu, kuid siiski elav. Kindlasti ei olnud ma tolle ajani veel ühtki surnut näinud, aga miks ma nii hirmsasti kohkusin — nagu kõik teisedki lapsed, kes seal olid —, kui ma seda tantsijat nägin, kes oli endale mingi täiesti valge rüü ümber tõmmanud ja näo millegagi päris valgeks määrinud, seda ma ei tea. Tõenäoselt ei ole siin põhjuseks mingi loomusund — nagu võiks ju ka arvata —, vaid ennem asjaolu, et olin kuulnud vanemate inimeste jutustusi surnutest ja kuidas nad välja näevad.

Tol ajal oli nähtavasti kaunis üldiseks kombeks ka vähemaid lapsi pidudele kaasa võtta. Miks seda tehti, seda on raske ütelda. Igatahes oleks väikestel lastel kindlasti parem olnud kodus viibida — mõni vanem inimene leidis harilikult ikka, kes nende järele valvas — kui mitu päeva ja ööd peol olla, kui pidu kaugemal oli, nii et ööseks kojugi ei saanud. Magamisega oli siis enamasti üsna kurb lugu, sest niisuguseid väikesi unekotte oli harilikult rohkesti, ruumi aga vähe. Roniti ema või mõne hea tädi sülle ja tukuti seal, aga emale ja heale tädile ei antud tihti rahu ja ikka jälle leidis mõni rõõmus mees, kes tuli suure klaasi ning pika, tihti üsna segase jutuga, et „naabriperenaisele“, „sugulasele“, „kooliõele“ või „sõbra mammile“ rohkem peolõbu muretseda. Niisugune hea tahtmine sai sagedasti nii tugeva väljenduse, et väike poiss või tüdruk üles ärkas ja unise, poolhirmunud näoga ringi vahtis, kuni ema või hea tädi talle ütles, et ta

mingu nüüd jälle teiste lastega mängima. Kuid mis mängutuju võib poolunisel ja roidunud väikesel poisil või tüdrukul olla!

Pidude puhul, nagu pulmad, matused ja ristised, sest muid perekondlikke pidusid maal õieti ei tuntud, olgu siis harva mõni uue maja õnnistamine, ei arvestatud peoliste kutsumisel kunagi ruumiga, vaid neid kutsuti sugulaste ja tuttavate hulgast vastavalt sellele, kas taheti teha lihtsam või toredam pidu. Viimase puhul võis asi vahel üsna tülikas olla, iseäranis talvel. Nii tuli mul juba hilisemas nooruses kord ühel peol, mida talvel peeti, seista ligi kaksteist tundi püstijalu, välja arvatud lühikesed istumised söögiajal. Võrdlemisi vähesed istekohad tuli anda vanematele inimestele, endal aga tuli selg vastu seinu või ahju toetada ja inimeste sagimist ning tantsu pealt vaadata. Seisukorra tegi halvemaks veel see, et tihti tuldi pakkuma viina — pealegi suurest klaasist —, mida ma aga sugugi ei sallinud. Aga tagasilükkamine ei läinud ka hästi korda, sest siis olid „uhke“. Kui viimaks minema pääsesin, oli nii hea tunne, nagu oleksin orjusest vabanenud. Ometi oli see pidu, rõõmus, hoogne pidu...

On jäänud meelde muidki juhtumeid varasest noorusest — tõenäoselt suure hirmu tõttu, mis need juhtumid tekitasid. Niisuguste hulka kuulub järgmine juhtum veidi hilisemast ajast. Oli kesk-talvine õhtu. Väljas ulus tuul ja tuiskas rasket lund. Peale kahe teenijatüdruku, umbes kuue-

teistkümne-aastase karjapoisi ja laste ei olnud kedagi kodus, vaid kõik olid alles väljas, osalt linnas, osalt mujal, kust nad ei olnud veel tagasi tulnud.

Karjapoiss magas niisama rõivastes eestoas voodis, sest õhtusöök oli pühapäeva-õhtu tõttu ja seetõttu, et teised inimesed ei olnud veel koju tulnud, alles söömata. Tüdrukud ja lapsed ajasid niisamuti juttu — võib-olla muuseas nendest kaunis rohketest kuritegudest, mis tol ajal toime pandi, nagu hobusevargused, lambavargused ja isegi riisumised. Peale muu oli isegi isa, kes oli üldse õige hoolimatu ja hooletu ja sagedasti pimedal sügise- ja talveõhtul kaunis hilja üksinda linnast või mujalt tuli, endale revolveri ostnud. See revolver seisis küll harilikult kapis riiulil, sest enamasti unustas isa ta kaasa võtmata. Või tegi ta seda oma hariliku ükskõiksuse tõttu hädaohtude vastu?

Korraga hakkasid koerad haukuma ja nii vihaselt, et kindlasti pidi mõni võõras olema. Kõik jäid kuulatama. Oli juba kaunis hilja, vististi kella üheksa ümber. Tundus väga imelikuna, missugune võõras inimene võiks veel nüüd tulla?

Koerte ragin väljas tuli lähemale ja kuuldus juba üsna ukse ees. Kuid keegi ei julgenud ennast liigutada, et välja vaatama minna, mis seal on, nagu seda isegi tüdrukud siis tegid, kui mehed kodus olid.

Viimaks kuuldi eeskojas ust avatavat. Koerte

ragin jäi ukse taha. Eeskojast kostsid kobistavad sammud, toa uks läks lahti ja üleni täis-tuisanud mees astus sisse.

Võib-olla, kui ta oleks, nagu inimesed hari-likult teevad, kohe teretanud ja kõnelema haka-nud, ei oleks midagi olnud. Aga kõikidele aru-saamatul ja kohutaval viisil jäi ta sõnalausumatumult toas ringi vahtima. Kõik seisis nagu kinninaelutatult ja vaatasid võõrale. Mäletan, et ootasin iga silmapilk midagi hirmsat, kuid jäin siiski esimesse tuppa seisma, kuigi ma oleksin võinud tagumistesse tubadesse lipata ning sealt tagaukse kaudu õue, aida peale, talli peale, kust mind selles pimeduses ei oleks heinte seest keegi leidnud. Ei tea, kas hoidis paigal ainult hirm või osalt ka uudishimu — mis nüüd saab?

Viimaks läks üks tüdruk ruttu tagaseina-voodi juurde, kus karjapoiss magas, ja äratas poisi üles ning ütles talle tasa, et imelik võõras mees on toas.

Kuigi poiss oli noor, oli ta siiski üsna vahva. Ta hüppas kohe üles ja — sel silmapilgul ainu-kese mehena majas — astus võõrale vastu, üsna lähedale, ja küsis, kes ta on ning mis ta tahab.

Võõras pistis käe põuetaskusse. Mäletan, kuidas ma nüüd üsna tardusin. Ka vahva karja-poiss taandus paar sammu. Keegi ei teinud häältki. Kõik ootasid põnevalt, kindlasti kangesti hirmunult, kuid siiski abitult.

Ma ei mäleta ju, kas kostis kuskilt „kerge-ndusohe“, nagu harilikult üteldakse, aga tean küll,

et minule muutus kogu maailm jälle hoopis teiseks, nii kindlaks, võib-olla ilusakski, kui võõras võttis taskust välja — pliiatsi ja paberi... Ta kirjutas, et on tumm ja palub öömaja, mida talle muidugi ei keelatud. Varsti tulid ka mehed koju ja siis oli kõik korras.

Juhtum iseendast on tühine, aga tolles olukorras jättis ta nii tugeva mulje, et see pilt seisab mul kogu aja selgemini silmade ees kui mõni palju tähtsam ja suurem sündmus palju hilisemast ajast. Äga nähtavasti ei olnud jutud roketest, vahel üsna õudsetest kuritegudest mõjunud mitte ainult minule, poisikesele, vaid ka täiskasvanud inimestele, tüdrukutele, nii hirmutavalt, et nad ei osanud enam midagi peale hakata, kui iseäralik võõras mees sisse astus, nad ei saanud sõnagi suust.

Rõõmsaid, lõbusaid sündmusi on jäänud kõige varasemast east hästi vähem meelde, igatahes mitte nii elavalt. Ja kui mõnd mäletangi, oli nendes alati midagi suuremal määral erakordset — minule. Nii oli lugu Vene keiser Aleksander III kroonimispäevaga. Mis võis üsna väike poiss sellest aru saada, kui tal näiteks sellestki kujutlust ei olnud, mis asi see linn on!

Igatahes, kui ühel kevadesel pühapäeva-hommikul tüdrukud aidatrepil kolme pikka riideriba — punast, valget ja sinist — kokku õmbleksid ja ma ühelt sulaselt, kes juures seisis, küsisin, kust nii ilus riie on saadud, ning ta vastas, et Tartu linnast, siis murdsin ma küll pead, mis

moodi võiks see Tartu linn välja näha, aga ei saanud temast ligikaudsetki kujutlust. Kui aga lipp valmis sai ja varre otsas üles aidakatusele lehvima pandi, siis oli see midagi nii iseäralist — sel juhtumil küll rõõmsat —, et ta alatiseks meelde jäi.

Kuigi ma kindlasti ei tea, ei usu ma siiski, et kroonult oleks tulnud maale käsk keisri kroonimise puhul lipud välja panna. Vene kroonu oli niisugustes asjades õige ükskõikne ja vististi küll väga harva leidus talusid, millel üldse lipp oli. Nähtavasti oli meil kuue sulase hulgas mõni, kellele see asi nalja tegi, ja siis pandigi ta käima.

Kui ükskõiksel rahvas keisri kroonimisse — üldse kõigisse tookordsetesse riigipühadesse suhtus, näitab juhtum ametlikust kroonimise jumalateenistusest, mida nähtavasti väljas peeti. Pärast jumalateenistust olevat tookordne Kambja õpetaja Hasselblatt keisripaari tervituseks hurraa hüüdnud, aga peaaegu kõik teised on vaikinud. Kui ta siis on palunud: „Avitage mind röökida!“, ei ole kellelgi suuremat himu olnud teda selles asjas aidata.

Mõni juhtum on iseendast nii tühine, et päris raske on mõista, kuidas ta üldse on võinud meelde jääda. Näiteks järgmine lugu.

Meil elas sauna kõrval olevas väikeses toas üks vanamees, endine kôrtsimees, isa hea tuttav, kes oli vaeseks jäänud. Kui mehed kodust ära olid, siis oli tema teatud määral mehe eest, kuigi ta enam mingit tööd ei teinud.

Kord ühel sügiseõhtul, kui ühtki meest kodus ei olnud, tuli meil, poistel, kuidagi mõte vanameest narrida. Me tegime rõivastest ja õlgedest hernehirmutise, panime ta kesk õue seisma ja jooksime siis sauna juurde vanamehe tuppa teda appi kutsuma, sest mingi võõras mees seisvat õues, ei lausuvat sõnagi, nii et meie kangesti kartvat.

Vanamees võttis kepi ja tuli meiega kaasa. Õues, niipea kui ta silmad pimeduses võõrast seletasid, hakkas ta kohe eemalt pärima, mis mees siit tahab. Kui aga „mees“ midagi ei vastanud, hakkas ta üsna kõvasti pragama. Kui aga „mees“ ikka veel vaikis, sai ta viimaks vihaseks, astus lähemale ja andis „mehele“ kepiga. Õled sahisid liiga kuuldavalt. Mis meiega hiljem sai, ei ole tähtis. Igatahes kuulis sellest asjast ka isa, tema aga oli harilikult liiga tõsine ja õnnetuseks ka — vali...

Kindlasti on igal inimesel oma noores eas niisuguseid näiliselt üsna tühiseid juhtumeid olnud, mis talle on meelde jäänud, isegi elavalt meelde jäänud, kuna paljud hästi tähtsamad sündmused on täiesti ununenud. Kuid neil tühistel sündmustel on sel silmapilgul, millal nad juhtuvad, inimesele miskipärast suur mõju olnud. Viimase juhtumi juures hernehirmutisega võiks arvata, et siin siiski hirm oma osa etendas, olgugi omaenda kunstlikult tehtud hirm, niisamuti nagu inimene hakkab teatrit tõeliseks pidama, kui ta endale kogu etenduse aja kindlasti

ja visalt selgeks ei tee, et see on ainult mäng. Olukord oli hirmu tekkimiseks — olgugi näideldud — küllalt kohane: pime sügiseõhtu, inimesed, peale vanamehe ja tüdrukute, kõik kodust ära, tihti kuulnud jutustused igasugustest kuritegudest alles elavalt meelegujutuses — mis ime siis, kui hakkad omaenda tehtud tonti nii kartma, et ta püsivalt mällu jääb!

Vanemate inimeste jutustused kuritegudest, mis siin või seal juhtunud, avaldasid nähtavasti üldse suurt muljet, sest eriti pimedatel sügise- ja talveõhtutel, kui mehi ei juhtunud kodus olema, pani koerte järsku vihasemalt haukuma hakkamine alati jahmunult kuulutama. Võib-olla ei olnud siin süüdi ainult niisugused jutustused, vaid ka jutud, mida loeti.

Minu isa kuulus nende, tol ajal nii väheste inimeste hulka, kellel käis ajaleht „Postimees“, mida ta oma naabriga „Oleviku“ vastu järjekindlalt vahetas. Aga ajalehtede lugemisest ei jätkunud talle, kuna pealegi ka ema oli suur ajalehtede ja raamatute lugeja. Niisamuti onu, kes tol ajal meil elas. Raamatuid sai ostu teel, kuid veel enam toodi Justi laenuraamatukogust.

Eesti kirjandus oli tol ajal haruldaselt väike ja vilets. Aasta kestes ilmus läbiseigi 50 ilmliku raamatu ümber, peaaegu kõik tõlked, enamasti pöörased seiklus- ja röövliromaanid, nagu „Morando Morandini“, „Rinaldo Rinaldini“, „Prints Valdemar“, „Marietta“. Osa nendest ilmus õhukeste annete kaupa, mäletatavasti tublisti üle

paarikümne ande. Raamatukogust sai laenuks korraga paar või ka veidi rohkem annet ja siis ei jõutud oodata, kui linna sõideti ja järgmisi andeid toodi. Vahel mindi linnasttulijale juba teele kodu lähedale vastu ja esimeseks küsimuseks oli: „Kas raamatuid said?“ Kui juhtus, et järgmised anded olid mujale laenutatud, nii et neid seekord ei saanud, siis oli majas veidi tusane tuju.

Algupärastest raamatutest loeti peaaegu ainult „J. W. Jannseni kirju“, mis ka ilmusid annete kaupa ja oma ladusa rahvapärase jutustamislaadi tõttu inimestele eriti meeldisid. Needki jutustused olid ju kaugelt suuremalt osalt — kui mitte kõik — tõlked, aga nad olid oma sisult puhtad, seejuures peaaegu alati kõlbliselt õpetliku sihiga ja hästi ümber tehtud rahvalikkudeks jutustusteks.

Ka „J. W. Jannseni kirjad“ jõudsid meile peamiselt linnast laenu teel, kuid osalt osteti ise.

Tõlkeramatud olid rämps, aga täis põnevaid, kuigi tihti väheusutavaid seiklusi. Ja kõiksugu röövimislugusid esines palju, nii et õhtul pärast niisuguse raamatu lugemist ei saanud tükil ajal magama jääda. Kuna nendes raamatutes midagi liiderlikku ei olnud, siis ei keelatud neid lastel lugeda, sest röövlilood ei võinud ju kahju teha, nagu arvati.

Kuid oli ka teissuguseid arvamusi. Nii seletas „Olevik“ 1885. aastal, kuritegude suure arvu

ühaks põhjuseks olevat halb kirjandus. Näitena tõi ta loo, et kuski kõrtsis oli mees teisega riidu minnes noa tõmmanud, sellega teisele haava löönud, misjuures ta ise hüüdnud: „Mina olen Morando Morandini!“

Teises kohas jälle olevat külapoisid lasknud endile kaklemiseks tinanuiad teha. Õpetust olevat nad saanud „Marietta“ Pariisi kelmidelt.

Kas enam kui viiskümmend aastat tagasi oli suhteliselt rohkem kuriteid kui nüüd, on küsitav. Võib-olla oli neid vähemgi, ainult nende laad oli teissugune.

Endine Tartu närvihaiguste professor Tšiž väitis kord ühes artiklis oma uurimuste põhjal, et eestlaste keskel tulevat kuritegusid isiku vastu rohkem ette kui lätlaste keskel, kuna kuritegudega omanduse vastu olevat lugu ümberpöördukt. Tšiž seletas seda nähtust eestlaste karmima iseloomuga. See seletus seisab kooskõlas saksa tuntud antropoloogi Hans Güntheri arvamusega, et „soome-ugrilises“ eestlases on rohkem põhjarassi verd kui „indogermaanilises“ lätlases ja et eestlane on oma iseloomult karmim kui lätlane.

Kui see vaade oma põhijoontes õige oleks, siis ühte liiki omandi vastu eksimises seisis eestlane enam kui viiskümmend aastat tagasi siiski kõrgel tasemel, nimelt hobusevarguses. Lui Olesk väitis alati, et eestlane olevat kõige suurem hobusevaras maailmas. Võib-olla ei olnud ta just kõige suurem, aga kaheldamatult kuulus ta kõige suuremate hulka.

Ametlike teadete järgi arvati 1885. aastal Liivimaal umbes 3000 hobusevarast olevat. Suurem osa nendest olid eestlased. Ajalehed olid täis kurtmisi hobusevargustest. Nii kaevati Viljandist, et ühesainsas kihelkonnas oli kuu jooksul kolm hobust varastatud. Varastati igalt poolt — kirikute ja kõrtside juurest, põllult ja heinamaalt, murti sisse tallidesse, hoolimata tugevatest lukkudest, raudlattidest ja koertest. Hobusevaraste hulka kuulus ka tähtsamaidki mehi. Nii varastas Mihkli kihelkonnas hobuse üks valla peakohtumees. Võib-olla tundis temagi juttu, mida tol ajal õhinal loeti, ühest pürjermeistrist Saksamaal, kes asutas röövlisalga ja tegi palju kurja. Äga tõenäosem on, et ta lihtsalt kiusatusest jagu ei saanud.

Eesti hobusevargad olid tuntud isegi Venemaal, kus eestlasi asunikena elas. Nii kirjutatakse Gubanitsast „Olevikule“ 1885. aastal: „Kui mõni hobune ära kaob, siis ütlevad venelased: „Kas jälle varastasid eestlased hobuse?““

Eestis suuresti arenenud hobusevargusel olid välised põhjused, kuid võiks arvata, et siin on omajagu tegemist ka seesmiste, rahva iseloomust tekkinud põhjustega. Hobusevarastamine oli tihti lihtsam kui muude varguste toimepanemine: hüppa selga või istu peale ja las käia! Läti ja Vene piir ei olnud kaugel, sinna jõudis hobusega ruttu. Kuigi oli kõik üks Vene riik, aga kaugelmal oli kergem hobust „mehele panna“. Muidugi, kui tuli hobune tallist ära tuua, oli lugu täbaram,

sest töö oli palju raskem ja hädaoht suurem. Kuid võib olla, et just see hädaoht ja raskus ka omajagu taga kihutasid. Eestlane on varasematel aegadel tõenäoselt nomaad olnud, millega osalt võib seletada ta suurt armastust hobuse vastu. Kui tal peale selle on kaunis rohkesti seiklus-himulise põhjarassi verd, nagu arvatakse, siis see otse kihutab seiklustele ja hädaohtudele, nagu need seisavad ühenduses ka hobusevargusega. Teenimishimu etendab muidugi oma osa, kuid vaevalt tähendab see siin kõik.

Oli veel üks liik vargusi, mida küll võrdlemisi harva juhtus, kuid mis vahel naljakat ja halenaljakat laadi kandsid, nimelt aiavar-gused.

Taludel oli tol ajal üldiselt vähe viljapuid, aiad olid väikesed ja puud harilikult alles noored. Siiski hakkas juba vaeva tasuma mõnes talus käia aedasiid rüüstamas. Nii oli lugu ka meil. Peale puude sain seeläbi meil kannatada mina. Augustikuul — kihelkonnakoolis algas õpetus hiljem kui linnakoolides — olid ööd juba kaunis pimedad, kui kuud ei olnud, ja ka kaunis pikad, vähemalt aiavahile. Kõige hullem — aias puude all oli hirmus pime ja kole, ei näinud lihtsalt mitte midagi, ainult kuulsid. Koertel ei tundunud ka alati suuremat himu olevat minuga koos aeda tulla. Seal ei olnud ju nendele midagi huvitavat, palju mõnusam oli oma kuudis magada. Kuigi neid vahel kutsusin, ei püsinud nad ajas kaua, vaid kadusid jälle varsti. Maakoerad on ju hari-

likult väga harimatud, nemad ei armasta palju sõna kuulda.

Niisiis kõndisin üksinda pimedas aias öösel ringi, suur vana ühe rauaga püss seljas. Püss oli peaaegu niisama pikk nagu mina ise — kümne-, üheteistkümne-aastane poiss. Muidugi ei jõudnud ma kogu aja kõndida, vahel jäin ka aia-poolsele majalävele tukkuma. Kui kuulsin kahtlast kahinat kuskil aianurgas, siis ruttasin vaatama. Kui asi paistis selge olevat, siis hüüatasin, kuid juhtus ka, et kihutasin kõmaka — ei tea hästi, kas hirmu või vallatuse pärast. Vististi oli seal üht kui teist. Palju ei tohtinud paugutada, sest siis oleksin teiste öörahu rikkunud. Ega mul endalgi selleks väga suurt himu ei olnud, sest see vana suitsunui löi kõvasti tagasi, nii et pidi mind pikali viima.

Ümberkaudu oli muidugi teada — maal on ümberkaudu kõik teada —, et vaht on aias, olgugi pisike, ja et ta oskab ka püssi lasta, püssiga aga võib isegi poisike kogemata tabada, seepärast oli minu aiavalve-aastatel aedatungimiskatseid üsna vähe, kuigi nad ei puudunud.

Kõige rohkem kartsin tormisel ja tuulisel ööl, sest siis oli raske eraldada, mis kahistab puud — kas kõva tuul või külapoiss. Kui puud oleksid öösel tühjaks tehtud, siis oleks asi õige kuri olnud, sest isa ei mõistnud vähemalt niisugustes asjades põrmugi nalja. Muide, ema arvas küll, et kas on mõtet nii väikest poissi öösel pimedasse aeda saata — külapoisid võivat poisi-

kesega teha mistahes. Isa aga leidis, et mis poisil aias viiga! Pealegi on tal püss. Tema ise olevat juba üheksa-aastasena pidanud kündma hak-kama, mis aias viiga ümber lonkida!

Mäletan, need ööd olid pagana pikad ja iga-vad. Selsamal ajal, kui öitselkäimine otse nau-ding oli — olgugi laias ürgorus heinamaal oja ja kahe sügava, koleda võrendiku läheduses, kuhu oli inimene ja hobune uppunud ja kus näkid isegi päise päeva ajal ringi kolasid —, ei olnud ma aiavalvamisest põrmugi vaimustatud ning ei suutnud kuidagi oodata, millal päike metsaste Kuuste mägede tagant oma pea välja pistab ning mind magama päästab.

Hilisematel aastatel, kui ma juba linnas koo-lis käisin ja kellelgi aega ei olnud aeda valvata, lõhuti meil niimõnigi kord aias puud ära ja tehti seeläbi kaunis palju kahju, rohkem ehk, kui ära-viidud õunad, pirnid või ploomid väärt olid. Siiski, vägivalda tarvitati seejuures üksainus kord, nimelt otse Maailmasõja algul. Ühel hilis-õhtul tuli umbes paarikümne mehe suurune salk õue, kihutas koerad kividega ja kaigastega väl-jale, kus nad hirmsat kisa tegid — öövaht põge-nes kuskile varju, moonamehed asusid eemal —, ja tungis siis aeda, kus tublisti laastati. Ainult suure vaevaga said naised isa kinni hoida, kes vägisi tahtis sissetungijatele kahe palja käega vastu astuda. Kuid see oli ka ainuke niisugune juhtum.

Nagu tähendatud, sai aiavargustega ühendu-

ses ka nalja. Muide, inimesed näisid aiavargustele vaatavat peaaegu niisamuti nagu metsavargustele. Võõrast aiast öösel õunu tooma läksid mõnigi kord ka niisugused poisid, kes muidu ei oleks iialgi oma kätt võõra vara külge pannud.

Kuna taluaedadest harilikult midagi võtta ei olnud, siis peeti silmas mõisaaedasid. Katsuti saada selgusele, kuidas on lugu aiavalvamisega, koertega ja aeda sissepääsemisega. Kui luure andis häid tulemusi, siis võeti ühel sobival ööl teekond ette.

Nii tegid ka kaks meie poissi, kui nad umbes kolm kilomeetrit eemal oleva Maidla mõisa aiast kaks kotti toredaid õunu ära tõid. Poisid olid muidugi õnnelikud ja ka uhked, et ettevõtte oli hästi õnnestunud. Nüüd oli nendel igal õhtul pimedas asja suure õlerõugu juurde. Ja ka tüdrukud olid õnnelikud, kuigi nad ei mõistnud, kust poisid nii häid õunu said. Meie oma aias ei olnud tol ajal niisuguseid õunu, pealegi ei sobinud oma talu aiast näpata. Tüdrukute pärimiste peale poisid ainult muigasid — miks peavadki tüdrukud kõik teada saama, olgu nad kuifahes suured sõbrad! Võivad veel lobiseda ja pahandusi tekitada, kuigi õunavarguse pärast vaevalt keegi läheb urjadnikut otsima.

Kõik oli kena, aga siga rikkus asja, õigemini sead. Nad sõid üsna õlerõugu juures ja korraga märkas seapoiss, et nad kangesti õlerõugu poole haistavad. Poiss hakkas uudishimu tundma, astus rõugule üsna lähedale ja hakkas ka haistma.

Ta silmad läksid üllatusest üsna suureks. Kähku kargas ta rõugu peale, tuhnis ja kaevas veidi aega õlgedes, vahtides ettevaatlikult ringi, et keegi ei näeks. Varsti tõusis ta näole lai naeratus ja käsi tuli õlgedest ilusa suure „klaariga“ välja. Sellele järgnes teine, kolmas — niipalju kui seapoisi suurtes taskutes veel ruumi oli.

Nüüd käis neli poissi salaja ôlerõugu juures — kaks suurt ja kaks väikest, sest seapoiss sai karjapoisiga hästi läbi. Äga suurte poiste vahel tekkis varsti üsna tõsine tüli, sest mõlemad märkasid, et õunatagavara kahtlaselt ruttu kahaneb. Mõlemad arvasid, et teine oma tüdrukut liiga ohtralt õuntega võõrustab. Väikesed poisid äga itsitasid omaette, kui nad juhtusid suurte poiste nägelemist kuulma.

Viimaks otsustasid väikesed poisid, et suured poisid on oma vaeva eest juba küllalt tasu saanud. Nad võtsid õunad, niipalju kui oli veel järele jäänud, ja viisid kõigi kottidega aida peale ristikehtesse. Suured poisid läksid nüüd üsna tõsiselt riidu, sest kumbki ei uskunud teise kinnitust, et ta on süütu. Võib olla, et nad lõpuks hakkasid midagi aimama, äga väikesed poisid olid nii ettevaatlikud, et siiski midagi välja ei tulnud. Ainult mina sain asjast teada, sest mind nad usaldasid.

Teine õunavarguselugu oli veel kurvem.

Ühel perenaisel tuli kange õunahimu. Muidugi oleks ta võinud neid pühapäeval kiriku juures osta, äga et ta väga ihne oli, siis ei raat-

sinud ta niisuguse maiustise peale kopikatki välja anda.

Kuid õunahimu ei andnud rahu ja viimaks tuli perenaisel hea mõte. Teine ta tüdrukutest oli eelmisel aastal Unipiha mõisas teeninud ja teadis jutustada, et seal olevat väga hea õunaaed. Perenaine hakkas talle nüüd peale käima, et mingu öösel koos teise tüdrukuga Unipihta ja toogu sealt õunu. Vististi ei olnud ka tüdrukute õunahimu päris väike, igatahes nõustused nad perenaisega ja asusidki ühel õhtul teele Unipiha mõisasse, mis vähemalt kümme kilomeetrit eemal oli.

Kuigi maal harilikult kõik teated ruttu edasi liiguvad, ei olnud Unipiha mõisa aedniku kole ähvardus — vaene aednik oli alatistest õunavar- gustest nähtavasti üsna ahastusse sattunud — siiski veel õunahimulise perenaiseni ulatunud, sest muidu ei oleks tüdrukud nii lootusrikkalt ja julgesti sellele õunaretkele asunud.

Järgmisel hommikul väga vara tuli koju ta- gasi ainult see tüdruk, kes oli Unipihas teeninud, kuid ilma õunteta. Siis sai ka peremees asjast teada ja nüüd pidi õunahimuline kitsi perenaine leppima hirmsa peapesuga peremehelt. Mure oli ka muidugi, et kuhu on teine tüdruk jäänud? Möödus päev, tüdrukut aga ei olnud kuskil. Peremees sõimas õhtul veel kord õige tublisti perenaist, kuid isegi see ei aidanud — tüdrukut ei tulnud ega tulnud.

Järgmisel hommikul, kui kari hakkas metsa

minema, läks karjapoiss millegipärast küüni, tormas aga ruttu jälle tagasi õue, kus peremees ja sulased askeldasid, ning hüüdis, et küünis on tuhkur või mõni muu metsloom. Peremees muidugi kõige ees, nagu on loomulik, ja sulased järel jooksid kõik küüni poole. Lävel aga pöördus peremees, kes oli seal silmapilgu seisatanud ja sisse vaadanud, järsku tagasi, lükkas ukse kinni ja ütles sulastele: „Ah, karjapoisi lori! Seal ei ole midagi. Äрге viitke asjata aega!“

Sellal kui sulased tööle läksid, astus peremees tuppa ja ütles perenaisele vihaselt: „Mine vii sellele tüdrukule küüni rõivad, ta on ju täiesti paljas!“

Sagedaste õunavarguste läbi kibestunud aednik oli tõotanud, et ükskõik, kes ta kätte satub, olgu mees või naine, selle koorib ta täiesti paljaks ja laseb siis lahti. Nii oli ta tabatud tüdrukuga teinudki, kuna teine, kes kohta tundis, põgenema pääses. Älasti tüdruk hakkas siis metsi mööda kodu poole hiilima, muidugi ei jõudnud sel viisil käies ühe ööga koju. Hommikul oli ta kord metsa äärde tulnud, mille läheduses inimesed põllul töötasid. Ta oli puude varjust ettevaatamatult välja astunud, inimesed olid teda silmanud ja karjuma hakanud, et hull on metsas. Siis oli ta muidugi jälle metsa tagasi lipanud, kus ta kuni hilisõhtuni oli põõsastes varjul olnud. Päril lõbus suvitamine see küll ei olnud, sest peale hirmu, et teda võidakas näha, oli tal ka külm ja nälg.

Järgmisel õöl oli tüdruk koju jõudnud, kuid mitte julgenud koputada, et ta sisse lastaks, vaid küüni läinud, et näikse, mis saatus hommikul toob. Saatuseks oli seekord karjapoiss, kes oli õlgedes tumedat pead näinud ja seda tuhkruks või mõneks muuks loomaks pidanud. Õnneks päästis kärmas ja taibukas peremees tüdruku uuest piinlikust seisukorrast. Kuid tõenäoselt oli tüdrukul õige mõneks ajaks õunahimu läinud. On hull küll, mis inimene peab isegi tühja õuna pärast kannatama!

Muid vargusi esines maal palju vähem. Metsavargusest ei maksa kõneldagi, sest mets kuulus — rahva silmis — ainult vormiliselt mõisnikule, muidu oli ta kõikide oma, nii et metsavargust ei pidanud keegi varguseks ega häbiasjaks, vaid kogu küsimus seisnes osavuses, et mitte sisse kukkuda. Isegi suured ja jõukad talud tõid vahel mõisametsast mõne puu ära. Kui nad seda sagedamini ei teinud, siis ainult seepärast, et kartsid metsavahi pealetulekut või hiljem kodus läbiotsimist. Ei olnud ju alati võimalik puud kohe jäljetult kasutada.

Aidalõhkumisi juhtus ka võrdlemisi harva. Peale selle oli sügiseti moes veel üks vargus, mida aga palju vähem harrastati kui hobusevargust, võib-olla sellepärast, et ta nii mehine asi ei olnud kui hobusevargus, nimelt lambavargus. Kui lambad sügisel juba küllalt rasvased olid, siis juhtus, et õösel talu lambad vankrile pandi ja ära viidi, õieti küll vististi mitte

kunagi kõik, vaid ainult osa. Vahel viidi nad linna, kus nad rahaks tehti, mõnikord aga söödi nad kodus ära. Seejuures juhtus lambavarastel kord naljakas äpardus.

Ühes talus olid öösel mõned lambad ära viidud. Võeti vallaametnikud — politsei oli tol ajal kaunis raskesti kättesaadav — ja mindi otsima. Käidi mõne popsi juures, kelledest oli teada, et nad sügisel kangesti maiad olid lambaprae peale. Kui midagi ei leitud, siis mindi ka ühte tallu, mille peremehest teati, et temal niisamasugune nõrkus oli lammaste vastu nagu tähendatud popsidel. Otsijad tulid, vaatasid ja tuhnisid igal pool, ei märganud aga midagi kahtlast. Mindi viimaks ka kööki, kuid ka seal ei olnud midagi iseäralist näha. Ainult peremehe ema istus pliidi ees võimsana ja laiana — ta oli tuntud oma paksuse poolest — ja kohendas tuld. Otsijad tahtsid juba ära minna, korraga ütles väike poiss, kes ka pliidi lähedal seisis, poolnutuselt: „Memm, anna p....st liha!“ Kui vanaeit üles tõsteti, siis leiti põrandal ta seelikute all mitu kaussi värskeltkeedetud lambaliha. —

Võib olla, et seoses rohkearvuliste hobusevargustega tuli Vene võimudel kaval mõte, mille nad ka täide saatsid. Nimelt pidid kõik talud panema õue, posti otsa laternad, niisugused, nagu olid kõrtsiuste ees. Pimedal ajal, sügisest kuni varakevadeni pidi öösel laternas lamp põlema. Rahvas hakkas neid laternaid „vargalaternateks“ nimetama. Kõneldi, et hobusevargad, kes niimõ-

nigi kord talupidajatega eraviisil sõbrajuttu ajasid, olevat seletanud, et nemad olevat targale ja kõrgele kroonule nende laternate eest väga tänulikud, sest nüüd olevat aegsasti näha, kui keegi elumaja poolt üle õue talli poole tuleb. Iseäranis kasulik olevat see uus sisseseade tormise ilmaga, kui inimese lähenemist ei kuule.

Muidugi oli taludes ka koeri. Nende vaigistamiseks oli aga mitmekesiseid abinõusid: sobitati koertega õigeaegselt tutvust, toodi emaseid koeri kaasa, vahel harva anti nendele mürgitatud liha ja tehti mõningaid muid koerte vaigistamise võtteid. Koerad võisid vargust küll raskendada, mitte aga täiesti takistada.

Veel teiselegi nupukale mõttele tuli kroonu, kuigi mitte varguste piiramiseks, vaid teise otsarbeta. Huvitav on seda siin ainult seepärast nimetada, et näidata, missuguseid mõttetusi tehakse, kui olusid ei tunta ja kantseleist otsustatakse. Umbes samal ajajärgul, kui taludes tähendatud „vargalaternad“ üles seati, tuli ka teine korraldus, mille otstarvet maal keegi ei mõistnud. Nimelt pidid kõik talud seadma maantee ja talutee ristmele posti külge laua, millele oli — muidugi vene keeles — kirjutatud talu ja ta omaniku nimi. Küll sai siis vana Eichorn — Suure-Kambja valla endine kirjutaja ja tookordse kirjutaja isa — palju maalimistööd, mida ta ka väga hästi tegi. Mõni aga tahtis pisikest kulu kokku hoida või ei viitsinud Eichorni juurde minna ja maalis ise oma nimelaua. Juhtus aga, et vene

tähed ei olnud kõik küllalt selged, ja siis võis näha ka niisugust nimelauda, mida sai, kuigi ta pidi olema venekeelne, lugeda peaaegu eesti keeles, kuid siis kõlas ta näiteks: „Saapa talla“, kuigi tahtis olla „Saare talu“! Muidugi pidi olema ka sõna „talu“ tõlgitud, aga kodune nimelaua maalija arvas, et jätkub vene tähtedest.

Nendest nimelaudadest ei olnud kõige vähematki kasu mitte kellelegi. Veneaegne urjadnik — maapolitseinik — sai loomulikult väga ruttu kõigi taludega tuttavaks. Mõni suurem ametnik juhtus ainult harukordselt kuskile tallu sõitma, kohalikkudel elanikkudel olid juba muidugi kõik talud teada, niipalju kui nendel seda tarvis oli; ja kes harva kaugemalt mõne asja pärast tuli, võis ju tarviduse korral ühelt või teiselt küsida.

Siiski üsna kasutatud ei olnud need postid ja lauad ometi mitte: külapoisid käisid nendele püsidega märki laskmas, kui küüni- või reheuksed olid juba liiga täis lastud.

Need mõlemad postid — vargalaternapost õues ja nimelauapost talutee otsas — olid iseloomulikemateks tunnistusteks sellele, kui mõnus valitsus iseendast Vene keisri valitsus oli. Nimelt käsk oli kuri, ta pidi tingimata täidetama ja täidetigi. Ja siis ei olnud enam kroonu asi, mis postidest sai. Nad seisid niikaua, nagu nendel kuskil eluiga oli. Mõni post kadus rutem — kas oli puu halb või oli ta liiga madalalt maasse pandud või oli talus palju ja tugevaid sigu, kes ta pikapeale maha nühkisid. Aga kui postid aja

jooksul kadusid, siis ei olnud kellelgi nendest kahju, ei talumeestel ega kroonul, ainult ehk hobusevarastel ja sigadel.

Ühenduses kuritegudega peab nimetama ka kôrtsi. Alkohol on alati üheks suureks tõukejõuks olnud kuritegude juures ja ta oli seda ka tol ajal, millest ma siin kõnelen. Varguste edendamiseks mõjus kôrts vähe, sest niisugust asja ei võeta palju ette purjus peaga. Seda rohkem tekkis kôrtsis kaklusi, milledest kaunis tihti kuulda oli. Ka kaardimängu edendas kôrts heade tagajärgedega. Muidugi mängiti raha peale, ja kui raha ei olnud, siis tuletikkude peale. Enesest mõistagi ei pakkunud need väävlitikud, mida suurtes ümmargustes toosides müüdi ja mis, enne kui nad põlema hakkasid, kaua visisesid, aineliselt kuigi suurt väärtust. Äga inimene tahtis ometi oma võitu tegelikult näha. Kõlbeline võit harilikult ei rahuldanud kaardimängijat. Muide, umbes sel ajal hakkasid ka teised tikud, praegused, müügile ilmuma. Algul peeti nende tarvitamist peenutsemiseks ja tikke endid nimetati „vallavanema tikkudeks“.

Kaardimäng oli kôrtsis tol ajal kaunis laialdane. Vististi ei olnud ta keelatudki, igatahes ei ole teada, et kaarte oleks salaja mängitud. Vahel mängiti ööd ja päevad läbi. Kõneldi, mõnikord olevat naised tulnud oma mehi otsima, ei olevat äga neid ära tundnud, sest mehed olevat lambija tubakasuitsust olnud mustad nagu kuradid. On arusaadav, et mängiti maha ka suuremaid sum-

masid. Nii olevat kuskil — küll mitte Kambjas — üks poiss suve jooksul oma pärandi, 700 rubla, ära mänginud. Sellega oleks ta juba võinud talu osta, kusjuures suurem osa oleks muidugi võlgu jäänud. Kuid veel vähemate summadega osteti tol ajal talusid.

Ma ei tea, kas nüüdisaja inimesed ka iga laadi ja tõugu tontidega palju hädas on, minu noorpõlves oli lugu selle poolest küll nii hull, et vahel ei teadnud lihtsalt, kuidas elada võia. Tondilugusid jutustati õige tihti ja palju ja leidis küllalt inimesi, kes ei julgenud pimeduses üksinda väljagi minna, peamiselt naised ja lapsed. Kõik niisugused lood olid täiesti kindlad ja kaheldamatud, mida inimesed olid ise läbi elanud ja oma silmaga näinud.

Toon siin ainult mõne iseloomustava näite sellest suurest tontideloo hulgast, mida mu oma noorpõlves jutustati ja mis kuulajatele alati hirmujudinad tõid.

Meie heinamaa ääres ojas on suur, sünge ja vististi väga sügav võrendik, mida „Juudavõrendikuks“ nimetatakse. Miks teda just nii nimetatakse, seda ma ei tea, võib-olla ühe loo tõttu, mida jutustatakse veel ajast, millal küla hobused seal öitsel käisid. Ühel pühapäeval varahommikul enne koitu olid öitselised näinud, kuidas imeilus tüdruk oli võrendiku vee peal istunud ja oma kuldseid juukseid kamminud. Seda väitsid mitu täismeest.

Vähe on uskuda, et Lorelei lugu oli meie

rahva keskele jõudnud, aga võib-olla siiski. Iga-
tahes on kindel niipalju, et mu noorpõlves oli
kõigil inimestel, vanadel kui ka noortel, veidi
kõhe tunne „Juudavõrendiku“ juures viibides,
seda enam, et sinna oli teatavasti kaks inimest
uppunud — üks tüdruk ja üks poiss. Siiski käidi
võrendikukaelas, kus oli ilus liivapõhi, suplemas,
aga kaugemale ei julgenud keegi ujuda. Ainult
hobuseid saadeti ka kaugemale.

Ometi on see lugu õuduse poolest tühine,
võrreldes teiste tondilugudega.

Nii jutustas minu isa tädi, kes Tartus elas,
lugu, mis inimesed hirmust keeletuks tegi. Temal
surnud poeg ja ta käinud alati õhtul hilja surnu-
aias, kuna tal päeval aega polnud. Kord, kui
ta jälle koduteel olnud, kangestunud ta kohku-
misest. Tema kõrval, kogu aja pahemale poole
hoidudes, sammunud ilmatu pikk must kogu, pea-
aegu nagu vari, aga siiski mitte vari. Alles kodu-
väravas kadunud see koletis.

Kui üks mu ema naissugulane — muide, veidi
haritum, jõukas inimene, kes elas Tartus — hak-
kas tondilugusid jutustama, mis ta oli kõik ise
läbi teinud, siis kõhklesid naised ja lapsed —
mehi ma ei tea — alati tükk aega, enne kui nad
pimedas välja läksid, ja seal piilusid nad hirmu-
nult ringi. Olen need lood üksikasjades unusta-
nud, aga üks eriti rabav on meelde jäänud.
Jälle oli keegi kuskil surnud ja ka mu ema tähen-
datud sugulasel oli matusega ühendust, kuhu ta
oli juba aegsasti, päev või paar enne läinud, nagu

maal lähemate sugulaste suhtes vahel viisiks on. Kord, kui ta olnud öösel üksinda surnut valvamas, ilmunud korraga kirstu kohale kole suur mumm või midagi muud niisugust, mis õudselft põrisenud. Kui see viimaks kadunud, tulnud akna taha suur pull ja siis hiljem heinakuhi. See kõik sündinud kesktalvel, millal mumme ei ole, pullid on laudas ja ka heinakuhjad harilikult heinamaal paigal püsivad.

Teine usaldusväärne naine jälle, kellel ka ühtelugu tontidega tegemist oli, jutustas kord, tema tulnud õhtul maanteed mööda läbi kahe väikese kuusiku, mis seisavad teine teisel pool teed, umbes sada meetrit teineteisest eemal. Korraga näinud ta, kuidas ühest kuusikust nii pikk must mees nagu kõrged kuused välja tulnud ja ühe sammuga üle tee teise kuusikusse astunud. Tõsi küll, teises kuusikus oli mõne aasta eest üks mees enda üles poonud, aga ei ole arusaadav, miks ta siin seitsme penikoorma sammudega ringi kolas. Kuid naine vandus, et ta ei valeta.

Niisuguseid lugusid võis kuulda väga tihti, eriti kui inimesed õhtuti või pidulikkudel juhtumitel, kus neid rohkem koos oli, üksteise võidu jutustama hakkasid. Siis sattus ju ka hambamehi hulgas olema, kes sihilikult püüdsid araverelistes hirmu tekitada, kuid ei ole kahtlust, et suurem osa uskus oma lugusid, mis nad olid harilikult ise läbi elanud või väga usaldusväärselft inimeselft kuulnud.

Raske on ütelda, millega niisugust nähtust seletada. Võib ju tuua mitmekesiseid arvamusi, kuid see on asi omaette, mis siia ei kuulu.

Ka ühenduses kõrtsilugudega oli kummitusi, hirmu ja ka nalja. Joobnule on küll „meri põlvini“, kuid ühtlasi tunneb ta teatud olukorras rohkem hirmu, ja hirmul on tõepoolest suured silmad.

Üks juhtum, millest tol ajal palju kõneldi, kuid mis siiski võis mõne vigurimehe temp olla, kui ta lihtsalt väljamõeldud jutt ei ole, on järgmine. Kord mänginud mehed kõrtsis hilisõhtul suure hoolega kaarte, misjuures nad kangesti vandunud. Kõrts oli rahvast täis, mehed kõik kõva auru all, seepärast ei olnud keegi täheleegi pannud, kui mängijate hulka üks musta verd mees tekkinud, kes varsti kõvasti võitma hakanud. Mida enam mehed kaotanud, seda enam nad joonud ja vandunud. Viimaks kukkunud ühel mängijal kaart maha. Ta kummardunud seda üles võtma ja hüüdnud äkki: „Ühel kuradil on hobuse jalad!“ Kohe kustunud tuli ja olnud kuulda raha kõlinat. Kui kangesti kohkunud mehed viimaks niikaugemale toibunud, et nad tule saanud põlema süüdata, olnud must mees kõige rahaga kadunud.

Võib ju olla, et selle jutu mõtlesid välja naised meeste hirmutamiseks, sest naised on kanged jutte tegema. Kuid abi ei näinud sellest ju-

tust mingit olevat, vaid kaardimäng ja joomine kõrtsis kestis endiselt edasi.

Kuid ei puudunud tõestisündinud pentsikud juhtumid, mille põhjustajaks oli uimane pea. Olu-korra iseloomustamiseks võiks siin nendest mõne tuua.

Teel Tartust kuni Suure-Kambja mõisani, niisiis kahekümnel kilomeetril, oli tervelt kaheksa kõrtsi. Üks nendest, Suure-Kambja mõisa juures asuv „Kivi“ kõrts, suleti küll mõisniku K. v. Knorringi enda poolt juba ammu enne seda, kui Vene kroonu mõisnikkudelt kõrtside asutamise eesõiguse kalli raha eest ära ostis, kõrtsid kinni pani ja monopolipoed avas. Kuid ka seitsmest kõrtsist jätkus sellele, kes armastas linnast rõõmsana koju sõita. Pealegi oli ju ka linnas häid tuttavaid trahteripidajaid ja õllepoodnikke, keda tuli külastada.

Nii juhtus, et kaks Suure-Kambja peremeest, kelle koduteekond Tartust harilikult ikka õige pikale venis, mõneks ajaks rahva naeru alla satusid. Kui nad kord jälle kaunis hilise aja peale jäid, nii et Kirikuvarikust läbi sõites üsna pime oli, märkasid nad äkki, kui nad metsast välja jõudsid, vankripära peal õudset kogu konutavat. Ta nägu oli valge nagu lumi ja silmad suured nagu taldrikud — niipalju kui mehed võisid näha kuusirbi nõrgas valguses, mis vahel pilvede tagant silmapilguks vilksatas. Mehed ei julgenud kumbki sõnagi lausuda, ei julgenud isegi hobusele piitsa anda, tõmbusid kõssi, nagu selleks, et

end väiksemaks ja märgatamatuks teha. Viimaks jõudsid nad lähedasse Suure-Kambja mõisa. Siin hüppas koletis — nagu mehed hiljem ise jutustasid — vankrist, venis peaaegu pikemaks kui teeäärsed männid ja läks pikkade sammudega kohva-kohva mõisa häärberi poole. Et ta just sinnapoole läks, on täiesti loomulik, sest niipalju kui teada meie rahva muinasjuttudest, on niisugustel kahtlastel isikutel kõige rohkem tegemist just mõisates.

Mehed andsid nüüd hobusele piitsa ja kihutasid, võib-olla niisama kahvatutena nagu see koletis, kes neil ennist pära peal istus, tuhatnelja koju. Nad olid küllalt ettevaatamatud, et nad oma õudsest nägemusest ka teistele jutustasid. Kui mõne päeva pärast kuulda saadi, et selsamal õhtul, millal mehed nii suurt hirmu tundsid, et nad peaaegu kaineks muutusid, oli üks vaimuhaige naine mõisa tulnud, siis oli kogu vallas naeru küllalt.

Teine kord jälle tuli sügiseõhtul kaunis hilja teine nendest meestest meile sisse, kahvatu ja hirmunud, ning seletas, ta ei julgevat edasi koju minna. Ta olevat kiriku lähedal asuvast „Haava“ kõrtsist jalgsi tulnud, pöördunud maanteelt juba tükk aega enne oma talu teed alla ja tulnud külavaheteed. Meie tee otsas aga kuulnud ta korraga mingit hirmsat turtsumist ja kanget müdinat ning siis hakanud mingi kole asi, suur nagu heinakuhi, tema poole veerema. Pimeduses ei olevat

ta midagi hästi näinud, aga hirmus olevat see küll olnud.

Meilt läksid siis mehed temaga kaasa, et seda koledat olendit lähemalt näha saada. Kuna siin ümbruses ammu enam ühtki kiskjat metslooma, isegi mitte ussi ei olnud nähtud, siis suhtusid nad hirmunud mehe seletusse õige umbusklikult, pealegi kui nad nägid, et ta kõvasti purjus on. Jõudnud teeotsa, selgus nendele ka varsti see turtsuv ja müdistav heinakuhja-suurune kolettis — siil oli oma õösisel jahikäigul. Tema võib muidugi üsna tublisti poputada, müdistada ja turtsuda, eriti kui ta teise omasugusega kakleb. Purjus inimese kõrvus kostis see temale tundmatu hääl nagu ruuporist ja kujutlus nägi siis ka veerevat heinakuhja. Muidugi aitas ebausk omajaгу kaasa.

Üheks hirmu tekitamise põhjuseks võis olla asjaolu, et siilid olid siin tol ajal harulduseks. Neid nähti väga harva ainult suurtes metsades — ja kuipalju inimene suvel ikkagi metsa sai! Nii mõnigi juba üsna vana inimene ei olnud siili kordagi näinud. Seepärast oli ka siili pobistamine ja müdistamine inimestele päris võõras hääl.

Ei tea, mis põhjusel on nüüd meil nii palju siile tekkinud. Õhtul on raske aias ja õues kõndida, sest võid nendele pimeduses peale astuda. Õhtuti koguneb koerte piimakausi juurde 5—6 siili, teine niisama palju on lauda juures kassi piimakausi kallal. Koerad on nendega juba harjunud ja ei pane neid enam tähelegi. Ainult kui

Kambja postkontor ja Tartu E. Majanduse Uhisuse kauplus, endine Haava kõrts.

niisugune „pisitank“ oma hooletuses või ülemee-likuses koerale, kes õues toidukausi läheduses lamab, otse vastu nina tormab, siis haugatab koer korra. Vahel näib ka siilide aplus ta tuju rikkuvat, siis ta võitleb nendega tüki aega, kuid tüdineb viimaks, ja visad pobistajad jäävad hari-likult võitjaks — koer läheb eemale ja heidab ohates maha.

Jaa, see ebausku! On möödunud ligi viis-kümmend aastat, kui tähendatud peremees „Haava“ kõrtsist tulles öisel jahikäigul olevast siilist nii kokkus, et ta enam edasi, kodu poole ei julgenud minna, vaid otse üle nurme lähi-masse tallu jooksis abi saama. Palju on selle aja jooksul muutunud, ebausku aga on peaaegu endi-seks jäänud.

Enam kui viiekümne aasta eest tuli post üksainuke kord nädalas. Postitooja käis jala ja tõi posti kiriku juurde, kust inimesed võisid oma postisaadetised kätte saada, seda tehti peamiselt pühapäeval, kui kirikusse mindi. Need postisaadetised olid väga kasinad. Kiri oli niisugune haruldus, et kui keegi kirja sai, siis kõneles sellest peaaegu kogu vald. Ka ajalehti tuli väga vähe, enamasti oli see „Ristirahva Pühapäevaleht“. Veidi hiljem hakati juba ka teisi lehti tellima, peamiselt „Postimeest“, osalt ka „Olevikku“.

Kui viletsad postiolud meie maal tookord olid, näitab järgmine lugu. Sangastes oli üks mees 1884. aasta peale tellitud ajalehest, mida

tuli 52 numbrit, ainult kolm numbrit kätte saanud. Teised olid kõik teel, teadmata kuhu, kaduma läinud.

Niisamuti kehv oli lugu raamatukogudega, kuigi neid püüti siin ja seal asutada. Muide, ses suhtes toob „Olevik“ 1885. aastal huvitava sõnumi: „Kambja kihelkonna Krüüdneri koolipapa ütles kurvalt: „Asub raamatukogu koolimajja, pean mina reisikepi võtma ja kuulama minema, kust jälle palukest saada.““ Leht tähendab omalt poolt, ta ei mõistvat hästi niisuguse kartuse põhjust. Kuid küll seal oli survet väljastpoolt, mida kooliõpetaja tol ajal tihti tunda sai.

Ei olnud seepärast õieti mingeid tegureid, mis oleksid ebausku püüdnud summutada, sest ka kool oli nõrk, õppimisaeg lühike ja õppekava kitsas. Pealegi leidis veel ka neid, kes üldse kooli ei saanud või seal üsna lühikest aega käisid.

Nüüd on algharidus — tunduvalt kõrgem kui tol ajal — üldiselt läbi viidud. Peale selle töötavad ka maal sajad raamatukogud — olgugi alles nõrgalt — ja haridus- ning muud seltsid, mille ülesandeks on inimese arusaamist avardada. Ja kuigi ajalehti ei ole veel igas talus, on neid siiski juba üsna laialdaselt. Post käib kuus korda nädalas, kannab postisaadetised postiagentuuride ja posti- ning kirjatalude tõttu, kui mitte otse koju kätte, siis ometi kaunis lähedale. Rah-

vas aga nuriseb, et posti ka pühapäeval ja veel lähemale ei tule.

Ometi on kägu alles nüüdki niimõneski talus õnnetuse- ja õnnetu lind. Ta tuleb kevadel heameelega üsna tihti metsast välja taluaedadesse, kus kasvab rohkesti suuri ja vanu puid. Ja leidub talusid, kuhu ta toob õnnetust, ning siis saab ta ka ise vahel õnnetuks, kuna püss sagedasti ka maamehe käes tabab. Nii murdis siin kägu hiljuti ühes talus ilusal kasuvasikal mõlemad jalad, kui see üle aia hüppas. Kägu käis just natuke aega enne seda talu aias kukkumas. Pere-rahval oli kohe selge, et nüüd tuleb õnnetus, kuigi nad ta ruttu minema peletasid. Ja tuligi.

Kuid mitte igal pool ei ole kägu õnnetuselind. Näiteks minu kodus laulab ta kevadel aias peaaegu iga päev, vahel tundide viisi, võidu kuldnokkadega, peoleode, lepalindude, käosulaste ja teiste lindudega ja ta ei mõtlegi siia mingit õnnetust tuua. Võib-olla seepärast, et siin on nii vaikne ja teda keegi ei tülitata? Ja imelik on, et siin ei tee ka rohkearvulised kuldnokad aias seda kahju, millest mõned kurdavad, nii et nad arvavad tarviliseks kõik kuldnokkade pesad hävitada, kus nad juurde pääsevad. Küll kipuvad mitmed teised linnud aeda rüüstama, aga need ei ole kuldnokad.

Tundub usutamatusena, aga ometi on see tõsi, et veel nüüdki tihti kardetakse noori loomi võõrastele näidata, sest siis jäävat looma kasv kinni — loom „kahetatakse ära“. Ja kui laudast lehma

lüksmast tullakse, siis visatakse ruttu põll lüksikule peale, kui võõras juhtub lähenema, sest muidu saavad kahju lehmad kui ka piim.

Alles hiljuti, kui meil kiromantide äri edukalt õitses, oli nendel ka maal ilus teenistus. Nii oli üks kiromant, endine talusulane, kes ei viitsinud enam põllutööd teha, oma uue ametiga teeninud kuni 70 krooni päevas. Mehe kahjuks kestis ta tegevus ainult lühikest aega, sest valitsusvõimud ei osanud seda tööd hinnata.

Mul tuleb meelde juhtum, mida oma lapsepõlves kuulsin. Mu ema vanaisa tuli kord heinalt koju. Ta nägi, et aidatrepp oli täis mustlasi. Ruttu võttis ta hea sõidupiiitsa. „Mis inimesed teie olete?“ küsis ta.

„Eks me ikka ole ka ühed inimesekesed,“ vastasid mustlased.

„Ah nii! Mis te tahate?“

„Armu palume.“

„Ah, armu! Mina töötan nii, et ots märg, teie aga logelete ringi ja palute armu! Välja mu õuest!“

Kui mustlased veel kõhklesid, hakkas piits nende turjal tantsima ja varsti oli õu puhas. Kui mustlased olid veidi maad eemale jõudnud, siis algas manamine ja nõidumine: „Kasvagu su loomakestel sõrakesed ülespidi ja sarvekesed allapidi,“ ja muud niisugust. Vanavanaisa — ta oli väga äge mees — pööras siis oma selle otsa, millel inimene harilikult istub, mustlaste poole ja

karjus: „Nõiduge siia ka! Kui te kohe ei kao, teen teid pehmeks nagu puder!“

Sestsaadik ei tulnud ükski mustlane enam ta talu lähedusse. Ta loomakeste sõrakesed ja sarvekesed kasvasid ikka, nagu nad olid seni kasvanud.

Minu suguvõsas ei ole kõige vähemalgi määral ebausku, ei ema ega isa poolt suguvõsas. Ei ole siin usutud tundemärke, ennustusi ega unenägusid. Seepärast ei olegi meil ühegi targa käsi paremini käinud kui nendel mustlastel. Kui mõni vahel katset on teinud, siis on ta ikka välja naerdud ja vahel ka välja visatud.

Äga mustlaste käsi näib üldiselt praegugi hästi käivat. Miks ka mitte, kui kiromandid isegi linnas ei suutnud kõiki abitarvitajaid vastu võtta. Ja abiotsijad ei olnud ainult kehvad, rumalad inimesed, vaid nende hulgas leidus küllalt seltskonnadaame.

Võib olla, et aja jooksul kaob usk imelikkudesse asjadesse ja jõududesse, aga see aeg on siis küll väga kaugel. Kui nüüd elu vaatled ja inimesi lähemalt kuulad, siis on asi sellepolest peaaegu niisamuti, nagu ta oli poolesaja aasta eest. Inimene usub tihti veel, et on olemas temale nähtamatuid vaenlikke jõude, mis vahel küll ka endale nähtava kuju võtavad. Kuigi nüüdse aja noorpõlv muinasjuttudest enam palju ei hooli, milledes tihti tegutsesid niisugused vaenlikud jõud ja mis inimeses, kui mitte alati

hirmu, siis ometi veidi kõhedat tunnet tekitasid, on see kõhedus meil nähtavasti alles veres.

Kuidas seesugused jutustused võivad inimese ära hirmutada, selleks olgu järgmine näide. Vana suitsurehi — osalt ka saun — oli meie rahva keskel maal kõige suuremaks õuduse asukohaks. Olid need asutised ju mõlemad mustad, pimedapoolsed ja üksildased. Seepärast oligi rehepapidel „vanapoisiga“ alati askeldamist.

Kord sügiseõhtul tuli naabri sulane, noor, tugev poiss, mingi asja pärast meile. Ta jäi veidi juttu ajama ja viimaks hakati ka muinasjutte ja nägemusi jutustama. Muuseas kõneles üks meie poiss — kas õiglaselt või viguri pärast —, et tema näinud hiljuti õhtul punast kassi mööda rehe-seina kribinal üles minevat, nii et paistnud, nagu lööksid ta küüned tuld. Teised lisasid juurde, mis nad rehes üks või teine kord kahtlast märganud.

Viimaks läks naabri poiss ära. Mõne minuti järel aga tuli ta, piinlik ilme näol, tuppa tagasi ja ütles, ta ei julgevat koju minna, kuna tee otse rehest mööda viis. Paar poissi läksid siis kaasa ja päästsid ta hukatusest.

Siiski oli inimestel tol ajal vaimude ja tontidega juba palju vähem kokkupuutumist kui alles kolm-, nelikümmend aastat varem, nagu vanemad inimesed jutustasid. Siis olid nad veel kõiksugu tempe teinud, kõige rohkem luupainajana inimeste ja loomade seljas, vahel isegi ilmsi. Nii kõneldi ühest mehest, kes oli kord talveõhtul

koju tulnud. Korraga joosnud talle metsateel suur hunt järele, hüpanud selga, pannud talle oma käpad õlgadele ja lasknud ennast siis läbi sügava lume tassida. Kui mees julgust kogunud ja tahtnud teda seljast maha heita, siis oli ta veel kõve mini kinni haaranud ja hambad irvi ajanud. Mehel olnud selge, et see ei ole mingi „ristiini-mese hunt“. Oli küll lugenud Issameiet edaspidi ja tagurpidi, kuid see ei olnud aidanud. Nähtavasti vajati siin kõvemaid sõnu, mida aga mees kahjuks ei tundnud. Nii lasknud hunt ennast peaaegu kuni lähema külani kanda, siis hüpanud ta maha ja olnud pimeduses kohe kadunud. Mees aga jäänud seitsaadik tõsiselt põdema.

Võib-olla on siin tegu hariliku muinasjutuga. Aga ometi jutustati seda lugu mu lapsepõlves nagu mitte väga ammu sündinud asja ja nimetati isegi mehe nime. Või on ka siin tegemist kõrtsist koju tuleva napsisõbra uimase peaga?

Muidugi valmistas kõrts ka mõnel teisel viisil rahvale lõbu. Nii võisid kord inimesed, kes suvisel pühapäeva-hommikul Kambja kirikusse sõitsid, järgmist pilti näha. Vedruvanker oli Liutsepa kõrtsi katusele tiritud, maanteel aga, otse kõrtsi ees tantsis kaks keskealist habemikku meest, ilma püksteta, surmtõsiste nägudega, valssi, kuna kolmas mees kõrtsitrepil istus ja harmoonikat mängis. Need püksteta tantsijad olid Suure-Kambja kaks tuntumat ja tõsisemat peremeest, üldiselt lugupeetud mehed. Teist nendest peeti küll kangeks „kihvameheks“, kes

armastas eriti usuasjade üle vaielda ja niimõnelegi selgeks tegi, mis piibel segaseks jätab, nagu: kas ka kalad veeuputuse ajal ära uppusid ja kust sai Kain naise? Nüüd astus siis see tõsine mees suvisel pühapäeva-hommikul Liutsepa kõrtsi ees esimesi samme hiljem kultuurseimas seltskonnas nii hinnatavaks saanud alastitantsu arengus.

Jaa, kõrts oli suur tegur meie rahva elus. Küll ei olnud ta nii kergesti kättesaadav, nagu nüüdsel ajal on viinapood isegi maal. Jalgratas on maalgil tähtsamad keskused inimesele lähedale toonud ja nii võib näha, kuidas pühapäeviti mõnes kohas korraga 50—60 jalgratast viinapoe ees seisab. Muidugi juhtub siis ka kaklusi, aga neid on alati olnud.

Niisiis, kuigi kõrts ei olnud nii ligidal — kättesaamise mõttes —, nagu on viin ja õlu nüüd, aitas kõrtside suur rohkus kehvadest liiklemisoludest tekkivat halbust palju pehmedada. Nii oli minu kodukoha läheduses kõigepealt „Lubja“ kõrts, otse läbi metsa vahest paar kilomeetrit, siis „Maidla“, umbes kolm kilomeetrit, „Haava“ — neli kilomeetrit. Teised — „Kolga“, „Tatra“, „Liiva“ jne. — olid veidi kaugemal, 5—6 kilomeetrit. Janusele ei olnud see maa midagi käia, isegi talvel sügava lumega. Pealegi oli talvel mehel kui ka hobusel enam aega.

Kaheldamatult oli kõrtsil meie ühiskonna elu arengus suur tähendus. Peamiselt kõrtsimeestest tulid esimesed eesti soost majaomanikud linna,

kõrtsid olid ka esimesed talurahva laenuasutised, sest linnapankadele ei pääsenud talumees naljalt ligi. Tôsi küll, kõrtsimehi, kes laenuandmisega tegelesid, nimetati harilikult „küla kurrajateks“, aga teatavasti on rahvas alati hirmus tänamatu...

Minu kodukoha ümbruses on viimase nelja-kümne aasta jooksul vahetanud umbes nelja-kilomeetrilise läbimõõdu ulatuses asuvast üheteistkümnest talust seitse talu omanikku, kusjuures üks on vahetanud omanikku 2 korda. Kolm nendest on uue omaniku kätte läinud kaheldamatult kõrtsi tõttu.

Tundub, et põllutööd ja maad kangesti armastav eestlane ei istu sugugi nii kindlalt oma maa peal. Vaevalt käib see nähtus ainult ühe kitsama paiga kohta. Igatahes ei ole Kambja teisteski nurkades puudu taludest, mis on viimastel aastakümnetel omanikku vahetanud. Kui inimest ei viska talust välja alkohol, siis viib ta sealt minema linn. Temale ei suuda maa veel küllalt vastu seista, ka praegu veel mitte. Võib-olla edaspidi...

IV

Esimese õpetuse sain minagi emalt, nagu paljud tol ajal ja hiljemgi. Küll mitte voki ääres, sest ma ei tea, miks peab lugemaõppimine tingimata voki ääres sündima, nagu harilikult kirjutatakse. Emal on tihti aega mujalgi õppimishimulisele poisile tähti näidata ja teda õpetada kokku veerima.

Hiljem asus meile mu onu — ema vend, kes oli kreiskoolis õppinud ja seetõttu oskas veidi ka vene keelt. Vene keelt hakati siis juba vähehaaval ka valla- ja kihelkonnakooli kavasse võtma ja seepärast tuli ka vene keelt õppida. Mäletatavasti õppisin sel viisil kaks talve kodus, siis tuli järgmisel kevadel järsku mu elus suur pööre.

Ühel päeval tuli meile mingi asja pärast üks endine kooliõpetaja, vististi Unipihast. Tema kuulus nende hulka, kes olid vene keele mittemõistmise pärast ametist vallandatud. Niisuguseid õnnetuid leidis tol ajal palju. Pensioni ei olnud ja igaüks pidi vaatama, kuidas ta hakkama sai.

See kooliõpetaja oli peale teiste tolelaeg-

sete kooliõpetajate eraülesannete — nagu lasteristimine, surnute kirstupanemine ja ärasaatmine, pulmas söögipalve tegemine — ka haigeid hambaid välja tõmmanud. Mitte alati ainult haigeid hambaid. Igatahes jutustas ta mu isale, kellega ta oli hea tuttav, et kord tulnud ta juurde üks rikas, aga väga kitsi ja ühtlasi kiusakas peremees, et lasta haige hammas välja tõmmata. Kogemata aga tõmmanud ta terve hamba ja siis läinud mees üle nurme kodu poole, hoidnud valutavat põske kinni ja veel kaugelt kostnud ta „au“ ja „au“. Ta ise oli jutustamise ajal väga tõsine, aga kuulajatel, kes teda ka väiksel vembumehena tundsid, tekkis siiski kahtlus, kas see „kogemata“ oli nii üsna kogemata.

Seesama kooliõpetaja oli nüüd hiljuti ametist vabastatud, ja kui isa küsis, mis ta nüüd mõtleb peale hakata, siis vastas ta, rahval on haigeid hambaid küllalt, pealegi võib-olla tõmbab ta ka endal eest paar hammast ära, siis saab ta „štša“ ütelda ja siis kõlbab ta ka vene koolmeistriks.

Mina juhtusin seda juttu pealt kuulama ja see tegi mulle palju nalja, sest minul oli see „štša“ juba täiesti selge, nii, kuidas teda just tuleb hääldada, vähemalt väga lähedal sellele.

Kooliõpetaja läks ära ja isa läks teda õue saatma. Mina hakkasin siis toas ringi keksima ja kogu aja naerdes „štša“ ja „štša“ hüüdma, nii et ka teised naersid. Suures hoos ei pannud ma täheleegi, et isa oli tuppa tulnud ja mu rõõmutsemist nägi. Kui ma teda märkasin, oli hilja: mu

tants oli temas nähtavasti mõtte tekitanud, vähemalt sellele hoogu andnud, mille ta tahtis kohe täide saata. „Pane rõivile ja läheme, ma viin su „štša“ juurde,“ ütles ta.

Kohkusin veidi, sest ei osanud midagi arvata. Küsimisest ei võinud juttugi olla, vähemalt isa juures mitte, ja emaga ei saanud ma enam kõnelda, sest isa seisis kogu aja juures. Võib-olla ei teadnudki ema, kes see „štša“ on, kelle juurde hakkasime nüüd minema.

Üks, kaks olid mul uued rõivad seljas, sest viivitust ega kohmitsemist siin ei sallitud, ja siis läksime isaga koos välja.

Ei saa ütelda, et isa oleks üldiselt sõnaaher olnud, ta ajas vahel kaunis palju juttu, peale majapidamisasjade veel enamasti poliitikast, olles venelaste tuline vaenlane ja ka mitte sakslaste sõber. Kuid minuga ei kõnelnud ta mu poisikese põlves kunagi rohkem, kui oli hädasti tarvis. Nii ei lausunud ta ka nüüd mitte üht sõna, vaid pühkis kärmel sammul väravast välja, nii et tal vaevalt sain kannul püsida.

Esiotsa ei osanud ma lihtsalt mitte midagi arvata. Tahtsin ära oodata, kuhu pöördume taluja külavahetee ristmel — kas läheme paremat või pahemat kätt? Või koguni edasi üles maanteele? Aga kuhu võiksime küll siis minna? Lihtsalt ei võinud aimatagi.

Varsti olime külavahetee otsas ja isa pöördus pahemale poole. „Ähaa!“ mõtlesin ma. „Meie

läheme siis onu poole.“ Selle vastu ei olnud mul midagi, sest onuga sain ma väga hästi läbi, ta oli alati rõõmus ja tegi nalja. Pealegi oli seal seetõttu veel ilusam olla, et lähedane suur mets karjapasunatele toredasti vastu helises. Ma olin seal eelmisel suvel juba mõne aja olnud ja õppinud, niipalju kui onu oli mahti saanud mind töövaheaegadel õpetada.

Süda, mis oli üsna raske olnud, läks jälle kergemaks ning jalg niisamuti. Niisuguses meeleolus oli kolm versta — veidi üle kolme kilomeetri — tühi asi kõndida.

Varsti jõudsime vallamaja — või nagu rahvas teda nimetas, kohtumaja — juurde, mis on mu kodust umbes üks kilomeeter eemal. Heitsin sinnapoole veidi ara ja tõrjuva pilgu ning lisasin sammu, et ruttu mööda pääseda.

Õieti ei olnud mul niisuguseks teguviisiks mingit põhjust, vähemalt mitte erilist põhjust. Aga kui palju vajab mõnes suhtes arg maapoiss, et rumal olla!

Vanakirjutaja Eichorn, nagu ta prouagi, niisamuti noorkirjutaja Eichorn ja ta noorem vend — kõik olid kenad ja sõbralikud inimesed. Aga nad kõik olid minu jaoks vististi liiga peened, kõnelesid keelt, mida mina ei mõistnud, pöördusid minu poolegi selles keeles, kui minul temast veel aimugi ei olnud — neil kordadel, kui nad meile tulid ja ma ei olnud saanud õigel ajal alla oja äärde võsastikku või isegi üles talli või aida peale heintesse lipata. Muidugi suvel.

Talvel oli lugu põgenemapääsemise poolest palju halvem, aga talvel juhtuski harva mõni nendest meile tulema.

Kui rumal võib arg maapoiss olla, näitab veel järgmine lugu: Suure-Kambja mõisa mölder Müller oli sakslane, vähemalt pidas ta ennast sakslaseks. Ta kasutütar Lilli andis möldri lastele kodust õpetust, millest ka mõned teised lapsed osa võtsid, nende hulgas minu õde. Kui ma viimset aastat kihelkonnakoolis olin, siis käisin ma kevadel umbes kümne päeva jooksul enne koolitööde lõppemist iga õhtu kodus, kuna ma muidu kogu nädal koolis viibisin ja ainult laupäeval, kuni esmaspäeva hommikuni, koju tulin. Tee koolist koju viis veskist mööda ja õde ütles, et kui ma koolist tulen, võtku ma tema kaasa. Preili Lilli ja möldri lapsed ka tahtvat mind näha.

Mäletan, et olin kogu selle päeva mures ja mõtlesin, kuidas ometi sellest hirmsast kimbatusest pääseda. Muidugi oleksin ma võinud tulla teist teed, mis ei olnud pikem, aga kartsin seda teha kahe teise poisi pärast, kes sedasama teed tulid ja kes oleksid võinud hakata ei tea mis arvama. Viimaks tuli mul siiski enda arust tore mõte, veski juurest võis ju pääseda mööda ka altpoolt veskitammi. Seal on muuseas oja kalda sees kaunis laialt tuntud allikas raudkülma veega. See allikas ja oja kõrge kallas on küllalt niivõrd kenad, et saksa korporandid Tartust siia väljasõite tegid. Nüüd tegin ma teistele poistele,

kelledega ma koos tulin, ettepaneku minna allikat vaatama, sest ka nemad ei olnud seal käinud, kuigi ta nii lähedal oli. Tookord pääsesin siis üsna hõlpsasti hirmsast hädaohust sattuda saksa preilide küüsi, kes peale muu oleksid tingimata hakanud minuga saksa keelt kõnelema, millest mul nüüd küll juba aimu oli, aga armetult vähe.

Nähtavasti meeldis allika kaudu ja üle oja minek ka teistele poistele, sest läksime sealtkaudu veel kord või paar. Kuid siis juhtus nii, et kus tegijaid, seal nägijaid. Kes see kellaja oli, ei saanud ma iial teada. Kuid preili Lilli ütles mu õele: „Sinu vend on rumal poiss. Ta ei julge siit mööda minna ja hiilib kaugelt üle oja.“

Nüüd olin ma kangesti vihane, aga piinlikkus oli vististi veel suurem, sest nüüd hakkasin hoopis teist teed käima. Võib-olla ütlesin teistele poistele põhjuse, võib-olla ei ütelnud. Sügisel läksin linna kooli, veskist tuli ainult harva, suvel, mööda minna. Kuid veel mitme aasta jooksul, kui ma sealt jala möödusin, muutus mu samm veski juures iseäraliselt kergeks ja järvpakkus mulle otse kütkestavat huvi, nii et ma veskit teisel pool üldse ei näinud.

Mölder Mülleri perekond on ammu Suure-Kambjast lahkunud. Võib-olla ei ela nendest enam kedagi. Veski, mis on vahepeal mitmest käest läbi käinud, töötab küll edasi, aga ta ise kui ka veski juures asuv möldrimaja on väliselt mitmeti muutunud. Ometi on mul sellest möödudes veel praegugi — küll harva — mingi väga nõrk

ebamäärane tunne, nagu ei tohiks sealt mööda minna, parem oleks minna mujalt...

Niisiis, kui olime jõudnud isaga vallamaja kohale, kiirustasin tahtmatult sammu. Äkki jahmusin, sest isa pöördus paremat kätt, mis viis vallamaja õue ja kust kaudu õieti kõik harilikud inimesed vallamajja käisid. Eesuksest, maantee poolt, käisid ainult peenemad inimesed, saksad. Olin mõnikord käinud vallamajas lehti toomas, kuigi alati kaunis suure hirmuga, ja seepärast teadsin ma, et nüüd minnakse kirjutaja juurde.

Asi lõppes sellega, et mind pandi noorkirjutaja juurde „štša'd“ õppima. Onul ei olnud suvel kibedate põllutööde tõttu aega õpetamiseks, kirjutajat aga aitas ta töös ta isa, endine kirjutaja, keda „vanakirjutajaks“ nimetati, nii et noorel küll veidi aega jäi päevas paar tundi õpetust anda. Hiljem tuli kaks naabripoissi veel juurde ja siis oli meil päris väike kool. Kooliõpetaja — noorkirjutaja — oli sõbralik mees ja varsti selgus, et ei olnud häda midagi ja kogu hirm oli asjata olnud. Teisi maja elanikke — vanakirjutajat, ta prouat ja kirjutaja nooremat venda — nägime harva ning nemadki olid siis arglikkude poiste vastu kenad. Eriti vanakirjutaja lausus enamasti alati, kui ta meid nägi, mõne naljaka sõna.

Jaa, see vanakirjutaja, vana Eichorn, oli üldse humoorikas mees, kes seltskonda armastas, võib-olla isegi liiga palju, nii et tal tuli seeläbi kannatada. Varem oli ta ühtlasi Kambja

köster olnud. Tol ajal oli võimalik ühendada köstriametit mõne lähedase valla kirjutaja ametiga, kuna viimasel osalt valdade väiksuse tõttu, osalt ka ehk selle tõttu, et inimene ei olnud veel hakanud paberit nii kangesti armastama nagu hiljem, eriti palju tööd ei olnud ja ta ainult kord või paar nädalas, nagu just tarvis oli, valla-majas käis. Tol ajal oli kahe ameti pidamine arusaadav, sest haritud inimesi oli alles vähe.

Nagu tähendatud, armastas vana Eichorn ehk enam, kui talle kasulik oli, seltskonda. Ta käis mitte ainult pidudel suure hoolega, vaid mitte vähema hoolega ka „Haaval“, mis asus kirikule üsna lähedal.

Jutustatakse, et kord juhtunud siis niisugune lugu. Ühel õhtul kaunis hilja jalutanud „Vana Assen“, nagu rahvas nimetas Kambja õpetajat praost Karl Eduard Hasselblatti, oma aias. Korraga kuulnud ta, et aia tagant tuleb keegi ähkides ja puhkides. Ta läinud tarale lähemale ja näinud, et mees tuleb tublisti kõikudes, nagu oleks ta õhtsuval laeval, piki jalgteed aia taga. „Kes seal tuleb?“ hüüdnud „vana Assen“. „Ah, köstre Eichorn! Hommen ei ole Kambja kerku köstre, hommen om ‚Haava‘ kertsu köstre!“

Nii läkski asi ja Vana-Eichornile jäi ainult Suure-Kambja vallakirjutaja koht. Kuid niisama rõõmus ja hoogne mees oli ta hiljemgi, nagu ta oli varem olnud.

Ei saa ütelda, et suvine õpetus oleks kaheksa-aastasele poisile palju rõõmu valmistanud. Palju

lõbusam oleks olnud oja ääres ringi kolada, vähke püüda, kala õngitseda, metsas käia ja talli peal lamada ning juttu lugeda, sest eesti keeles lugemine oli siis juba täiesti sula. Muidugi sai ka kõike seda teha, aga kaunis vähe. Isal, kes oli ise väga noorelt tööle hakanud, oli niisugune imelik arvamine, et poiss ei tohi „logelda“. Kui õppimisest aega üle jäi, siis pandi tihti veel üht ja teist muud tegema, nagu umbrohtu, eriti vilja seest ohakaid kitkuma, mis kinnastest hoolimata kätele tihti haiget tegid ja ka küüru valutama panid. Poisile leidis veel muidki töid, nagu kivide korjamine põldudelt, mis aastate jooksul kividest täiesti puhtaks tehti, siis abiseapoi vi abikarjase kohustused, kui loomad niisuguses kohas sõid, kus nad võisid kergesti vilja minna. Üldse, mingit tööd pidi suvel ka väike poiss tegema, sest kõik talus töötasid kõvasti.

Töötingimused maal olid tol ajal hoopis teised kui nüüd.

Uued kaubad sulastega sõlmiti enamasti kõrtsis, nagu kõrtsil üldse rahva elus kohtumispaigana tähtis osa oli. Mõned tulid ka koju end pakkuma, teisi kohati sepal, veskil, kiriku juures ja nii edasi. Tüdrukute kauplemisega oli lugu veidi keerukam, sest need harilikult kõrtsi ei tulnud. Ses asjas olid siis vahetalitajajaks mitmesugused eided, kes kutsusid kaupa tegema, vi saadi niisamuti siin ja seal kokku. Karjuseid kaubeldi muidugi nende vanematelt. Paljud tee-

nijad jäid teiseks aastaks või koguni mitmeks, siis oli kauplemine muidugi lihtne.

Kui tingimustes oli kokku lepitud, siis löödi käed kokku, anti käsiraha — ja see oli kõik. Mingit kirjalikku lepingut ei olnud, enamasti isegi tunnistajat mitte. Juhtus küll, et käsiraha vahel tagasi toodi, harilikult läks seegi asi rahulikult teel, ainult harva pidi kohus asja otsustama.

Töötingimustes oli punkt, et töö kestab jüripäevast kuni sügiseni — vististi oli see mihklipäevani — hommikul päikesetõusust kuni õhtul päikeseveeruni. Hobusemehel oli niihästi keskhommikul kui ka lõuna ajal kaks tundi vaba aega, jalamehel ainult üks tund. Tüdrukute kohta ei käinud seegi määrus, vaid nad tõusid harilikult koos meestega ja said magama, kui kõik tööd olid tehtud — loomad söödetud, lehmad lüpstud, laud koristatud ja sööginõud pestud. Enamasti said küll ka nemad keskhommikul ja lõunal veidi aega silma kinni panna, aga mitte alati, ja pealegi harilikult üsna lühikest aega. Meestel jäi keskhommikul ja lõunal pärast hobuste söötmist harilikult kummalgi korral umbes üks tund aega puhkamiseks, sest söödi kaunis pikkamisi ja kaua. Kui keegi kõva piibumees oli, siis lühenes ta puhkuseaeg veelgi.

Päikesel on halb komme, et ta suvel liiga vara tõuseb ja liiga hilja looja läheb. Kesksuvel, vaata, kell on vaevalt kolm, aga juba pistab pea metsa tagant välja. Õhtul aga ei taha ega taha

ta puhkama minna, kuigi kell läheneb juba poole kümnele. Muidugi pidid töölised enne päikesetõusu voodist väljas olema — õieti magati suvel küll talli peal heintes ja tüdrukud tööliste aidas —, sest rõivastumine võttis ka veidi aega, eriti pastelde jalgapanemine. Pesemiseks oli hommikul küll harva aega, seda tehti päeval ja õhtul. Söömine hommikul läks ruttu, sest kui palju inimene sööb hommikul leiba, heeringat ja piima! Muud ei olnud peaaegu kunagi, sest tugevam söömine tuli alles hommikul kella kaheksa ajal, millal sai suppi, putru või kõrti ja jälle heeringat, nagu heeringat anti ka lõunal ja õhtul. Liha ei nähtud suvel üldse mitte, võid aga ainult kaks korda aastas, suvistepühade ajal ja jaanipäeval.

Harilikult lõppes siis töö suvel kella üheksa ümber, kevade ja sügise poole varem, kesksuve poole hiljem, tegelikult umbes pool kümme. Kuid siis ei saadud veel kohe vabaks, sest tarvis oli enne põllult koju tulla, hobused sööta, end pesta, süüa. Selle kõige tagajärjel saadi suvel vaevalt üle kuue tunni magada — öösel neli tundi ja päeval kaks, alati isegi mitte seda, nagu heinaajal, kui oldi jalamees, kuna ööd sel ajal on väga lühikesed. Pealegi tuli heinaajal vahel pärast päikeseloojakut töötada, kui kuiv hein maas oli ja seda taheti ööseks saada panna.

Tüdrukud pidid vara tõusma, sest nemad pidid enne karja metsaminekut lehmad lüpsma. Ainult karjused said harilikult umbes tund aega

kauem magada kui teised. Peale selle, kui nad olid virgad ja nendel oli õnne, said nad veel veidi pikutada lõunavaheajal, pärast karja kojutulekut, harilikult kella 11 ajal, nimelt kui nad olid hästi ruttu saanud vajalise kotitäie heinu kraavikallastelt lehmadele koju tuua või niisamuti kotitäie ohakaid või kapsalehti tuua ja need katki raiuda — sigadele. Tihti jäi siis veel aega üle suplemagi minna, eriti kuuma ilmaga, kui karja otse pärast lõunasööki metsa ei aetud. Muid töid — nagu pasuna valmistamine, lusikate tegemine, vibupüsside ja kärstite meisterdamine — pidi juba karja juures tehtama.

Üheks raskemaks ja ebamugavamaks tööks oli rehepeksmine, niikaua kui masinaid ei olnud. Rukkirehe ajal saadi öösel vaevalt paar tundi magada, kuna juba kohe pärast kella 12 öösel rehele mindi ja sealt harilikult kella 8 ajal hommikul vabaks saadi. Siis söödi — pärast seda kui oli end hirmsast tolmust ja mustusest puhtaks tehtud —, saadi oma harilik puhkus ja mindi kohe uuele tööle. Tõuvilja peksmisel oli asi selles mõttes veidi parem, et ööd olid juba pikemad, nii et sai varem magama. See-eest aga kestis tõuvilja peksmine sügisel kaua.

Kui tol ajal meie rehi rukkipeksmise ajal ära põles ja isa aurujõulise peksumasina ostis, esimese kaugel ümberringi — välja arvatud mõisad —, siis oli sel masinal harilikult tööd kuni jõuludeni, isegi naaberkihelkondades.

Pühapäevaste puhkustega oli asi rahuldav, kui

talus oli rohkem mehi nagu meil — suvel kuus ja talvel neli sulast. Hobuste söötmiseks pidi siis harilikult üksainus mees koju jääma. Öitselkäimist üldiselt ei olnud, kui aga seda vahel harva tehti, siis lasus see kohustus hiljem, kui veidi vanemaks sain, muidugi minu peal, niisamuti nagu aiavalvamine, senikaua kui kooli läksin. Kuna mulle aiavalvamine kaunis pikkadel öödel paksus, pimedas aias suuremat ei meeldinud ja öö äärmiselt igav oli — püss oli küll, aga seda ei tohtinud asjatult paugutada —, sest mis suuri ja huvitavaid mõtteid võis 12—13-aastane poiss ikka mõelda, ei olnud mul öitselkäimise vastu midagi. Veidi tülikas oli ainult, kui öösel vihma sadama hakkas, aga puu all või hiljem kuhja ääre all leidus ikkagi pisut varju. Huvitav oli kuulata ööhääli, eriti lindusid, kuidas nad üksteise järel vaikisid, kuni tükil ajal ei olnud ühtki linnuhäält kuulda, ja kuidas nad siis jälle üksteise järel laulma hakkasid. Vahel tulid hobused, kellest ses üksilduses niisamuti seltsi tundus nagu enamasti kaasasolevast koerast, üsna tule juurde ja vahtisid mind oma ustavate, sõbralikkude silmadega. Pakkusin nendele vahel leiba, mida nad muidugi tagasi ei lükanud. Huvitav oli ka jälgida, kuidas öö taganes päeva eest, ja kui ühes esimeste päikeskiirtega, mis vastas kõrgete mägede tagant välja tulid, ka mehed teisel pool ürgorgu mäe otsas nähtavale ilmusid, oli omapärasest ööveetmisest hoolimata heameel, sest väsimus hakkas ennast tunda andma.

Mis puutub tüdrukutesse, siis said nad, kui neid talus kaks oli, nagu näiteks meil, kumbki üle pühapäeva vähemalt niipalju aega, et võisid kirikus käia.

Hoopis halvem oli lugu karjustega. Nendel oli suve jooksul ainult kaks vaba päeva — suvis-
tepühade esimene päev ja jaanipäev. Siis läksid nad „ema kaema“ — isast miskipärast harilikult ei kõneldud — ja jaanipäeval kabelijutlusele.

Tegelik tööpäev kestis suvel 14—16 tundi, erakordselt rohkemgi. Kui tol ajal — õieti küll hiljem, sest minu Kambja-ajajärgul, millal ma täiesti maal asusin, ei puudutatud veel sotsiaalpoliitilisi küsimusi — kurdeti põllutöölise liiga pika tööpäeva üle, siis seletasid selle tööpäeva kaitsjad, et talvel saavad põllutöölised puhata, kuna tööpäev siis palju lühem on, umbes kaheksa tundi ja vähemgi. Sellele aga vastati, inimene ei olevat karu, et ta võivat talveund magada ja siis suvel seda rohkem töötada.

Kuidas ka lugu oleks, niipalju näib siiski kindel olevat, et inimesed tol ajal, pika tööpäeva juures, nõrgemad ei olnud kui nüüd, ennem tugevamad. Võib-olla oli valik suurem, nõrgemad surid välja — kuid see tundub kahtlane olevat —, võib-olla ei olegi pikk tööaeg maal, värskes õhus nii kurnav, nagu nüüd sagedasti arvatakse, ja võib ka olla, et siin etendab oma osa toit.

Igatahes väitis hiljuti üks Rootsi toiduolusid tundja arst, et kohv ja suhkur panevad aja jook-

sul — mitte ruttu, aga paljude aastate kestes — rootsi rahva nahka. Ka palju liha söömine mõjuvat halvasti. Võib-olla ei olegi need lihtsad maatoidud, milles tähtsat osa etendab rukkileib ja piim, eriti hapupiim, niisamuti heeringas — Rootsis on viimasel ajal hakatud soovutama koolilastele hommikuks heeringat anda — ja milledest varem, peale suppide, harvem putrude, koosneski talutoit, nii väärtusetud, nagu nüüd mõni võib arvata. Muidugi ei oska mina nendele küsimustele vastata, aga nad vääriskid rohkem tähelepanu. Igatahes näib küll vaevalt otstarbekohane, et kohv ja suhkur toiduainetena ikka enam ja enam ka maale tungivad. Ennem peaksid nad niisugustena ka linnas kõrvale heidetama ja ainult naudinguaineteks jääma, mida nad ka peamiselt on.

Mõisates oli tööliste seisukord mitmeti teisugune, osalt parem — tööaja suhtes mõnes mõisas suvel, osalt halvem. Moonakatel oli nimelt tööaeg kindlaks määratud kellast kellani, kuid mitte kõigis mõisates, mõnes mõisas, näiteks Suure-Kambjas, oli tööaeg niisamasugune nagu taludes. Nii kestis see Vana-Kuustes — meile kuuldus Kuuste karjamõisa Rebase kola — hommikul kella neljast õhtul kuni kella kaheksani, kahetunnilise vaheajaga keskhommikul ja samuti kahetunnilisega lõunal. Niisiis läksid Kuuste moonakad kesksuvel tööle umbes tund aega hiljem kui taludes ja said õhtule tund kuni poolteist varem. Nendel oli küll kaugem põllult koju tulla,

aga see-eest ei söötnud nad hobuseid ja peale selle oli nendel veel üks hea asi. Taludes ei tulnud peaaegu iial täpselt keskhommikule või lõunale, isegi kui oli mõnel mehel kell või kuuldi mõisa kola või kella. Ikkagi lõpetati enne vagu või kaar, isegi väike künni- või niidulapike, viidi sõnnikukoorem nurmele ja tehti tühjaks — üldse ei katkestatud tööd järsku, ükskõik missuguses seisukorras või kus. Kui tööline sel viisil oma töövaheajast kaotas 10—15 minutit, siis seda juba arvesse ei võetud, vaid tööle pidi ta ikka minema kell kümme ja kell neli või üheksa ja kolm, kui ta jalamees oli. Teisiti oli lugu mõisas.

Niipea kui mõisamoonakas kella või kola kuulis, jättis ta töö kohe seisma, ükskõik kus ta oli. Hobune tõmmati ruttu eest lahti, hüpati selga ja kihutati mõisasse, talli poole, nii kuidas hobune võttis. Ei olnud seepärast ime, kui võisid näiteks sõnnikuveo ajal näha maanteel üsna mõisa põllu lähedal, kuhu sõnnikut veeti, vankrit sõnnikuga, millel hobust ees ei olnud. See juhtus muidugi keskhommiku või lõuna ajal. Hobuseid talitada moonakad ei tarvitsenud, vaid seda tegid tallipoisid, nii et moonakad ruttu vabaks said ja nende seisukord ka siin talusulase omast parem oli.

Kuid rahvas laulis:

„Mis teeb see vaene moonamees,
kui müristab ja välku lööb...“

Olgu ilm missugune tahes, moonamees pidi

alati tööl olema, kuna talusulane võis üsna halva ilmaaga niimõnigi kord koju jääda, vahel lihtsalt magada või niisama üht ja teist nokitseda.

Niisamuti viletsad olid paljudes mõisates moonameeste eluruumid, vahel otse võimatud. Pealegi elati hulgana koos, nii et tihti oli riidu, eeskätt muidugi laste, kuid ka naiste vahel. Üldse oli olukord mõisamoonakatel niisugune, et talusulased ainult kaunis vastumeelt selleks hakkasid. Kuid ometi olid paljud sunnitud seda tegema, kui nad tahtsid abielluda. Taludes puudusid naise- töölise tarvis korterid, harva sai mõni värskest abiellunud sulane kandimehe- või mingi popsikoha, veel vähem oli tal võimalus linna minna, kuigi ka seda vahel juhtus, päästjaks jäi ikkagi mõisa.

Taluteenijate ülekohtutunnet ja teatud halvustamist mõisamoonakate suhtes tunnistab ka laul loku ehk kola kohta, millega moonakaid sööma kutsuti:

„Tulge kokku, tulge kokku, mõisa koerad,
lake on ju laua peal.“

Mis puutub töösse, siis ei olnud see talus mitte ainult ajaliselt raskem — pikem, vaid ka töö pingsus oli suurem. Sulased näisid seda nagu auasjaks pidavat, et neid moonameestega ei võrreldaks. „Venib nagu moonamees,“ oli harilik ütlus, kui keegi töös pikaldane oli. Selle vahe peapõhjuseks oli küll asjaolu, et talus peremees enamasti kaasa töötas või ta silm töölist alati

valvas. Mõisas aga olid valitseja, kirjutaja, kubjas ikkagi ainult sundijad ja käskijad. Talupere-mehed seletasid alati, et töö juures on suur vahe, kas ütelda „mine, tee“ või „lähme, teeme“. Hiljem pidas minu isa ka aastate kestes ainult moonakaid ja ei saa ütelda, et nende töövõime oleks poissmees-sulastest vähem olnud.

Omapärase tööjõu moodustasid mõisatele kandimehed. Mõisnik eraldas kuskil oma halve-matest maadest väikese koha, kümme, viisteist vakamaad, harva rohkem, ehitas sinna kehva-poolsed hooned ja võttis kandimehe. Need kan-dimehed, keda mõnel mõisal oli mitu, ei olnud tõeliselt muud midagi kui rentnikud, kes tasusid renti mitte rahaaga, vaid tööga. Seaduse järgi oli see õieti keelatud, aga ometi tarvitati niisugust viisi Kambjas mitmes mõisas.

Kandimehe-süsteem oli küll meie kodumaal enne Maaailmasõda kõige suurem väljakurnamine, mis üldse võimalik oli. Kambjas maksti viis rubla vakamaast renti hea maa eest; harilikult tuli kandimehel vakamaa rent, kui võtta arvesse kõik töö, mis ta mõisale tegi, kakskümmend kuni kakskümmend viis rubla. Nähtavasti leidus aga küllalt inimesi, kellel oli nii suur igatsus tea-tud määral iseseisva põllupidamise-kohakese jä-rele, et nad valmis olid selle eest rängasti orjama, sest kandikohtade tahtjaid oli alati külluses saa-daval.

Ühele asjale tahaksin tähendada, mis ka taludes nüüd juba näib üldine olevat, mida tol

ajal aga ainult mõisates leiti — võib-olla mitte kõikjal —, millest aga taluperemehed nagu kahjulikust kuulda ei tahtnud, nimelt sõnnikulaotamisest viglaga. Kõik põlluleveetud sõnniku pidid naised kätega laotama, mis sugugi meeldiv töö ei olnud. Kui mitte „valamiskomme“ ei oleks üldine nähtavasti paljude, võib-olla kõigi hoogtööde juures, siis tahaksin arvata, et kui esimese sõnnikuveo- ja sõnnikulaotamise-päeva õhtul poisid ja tüdrukud üksteist veenõudega taga ajasid, et „valada“, siis oli siin ebateadlik püüd seda õudset mustust vastastikku ära pesta.

Kuigi „valamisel“ võib olla mingi sümboolne mõte, paistis mulle alati, et see komme, mida minu isa näis poolükskõikselt sallivat, andis poisitele ja tüdrukutele väikest võimalust naljatlevaks kurameerimiseks, mida talus, kus nii vali ja tõsine peremees oli nagu meil, harva leiti. Kurameerimispüüdele sel puhul näitab ka järgmine rahvajutt. Võrumaa talus oli „valamine“ käsil. Poisid jooksid kõik noorte tüdrukute järele, vanatüdrukut ei pannud keegi tähele. Ta astus siis salaja karjapoisi juurde ja sosistas: „Tsura, lükätä no mu takah, ma osta sulle kää-nüspääga vätse!“

Põllutöö on üldiselt mitmeti must töö, eriti seetõttu, et ta sünnib igasuguse ilmaga, tihti vihmavalangus ja mudas. Kuid ühtlasi sünnib ta suuremalt osalt värskes, terves õhus ja annab inimesele palju kehalist liikumist. See viimane peaks rohkesti tasuma halbused, iseäranis nüüdsel

ajal, võrreldud endisega, millal on paljud tööd muutunud masinate tõttu kergemaks, isegi puhutamaks, eriti rehepeksmine. Ka see asjalugu, et nüüd vähe linu kasvatatakse, tihti üldse mitte, on põllutöö kergemaks teinud. Linaharimine, küll raske ja ka must, andis meestele talvel palju tööd. Meil ei suutnud seda oma neli aastameest-sulast harilikult ära teha, vaid võeti väljast tükitöölisi juurde. Muide, oma meestel oli rohkesti tegemist heinte- ja puudeveoga ning sepal- ja veskilkäimisega.

Ja ometi: kuigi tööpäev oli pikk, töö raske, lõbustusi peale simmanite ja kõrtsiskäimiste ei olnud üldse mingisuguseid — harva, väga harva leidis sulaseid ja tüdrukuid, kes vabal ajal midagi lugesid —, ei olnud inimesed põrmugi vähem rõõmsad ja hoogsad kui nüüd. Võib-olla enamgi, sest nad ei olnud veel õppinud nii palju igatsema paremat, kergemat elu nagu nüüd. Muidugi ei tarvitseta siit järeldada, et muudatused, mida eduks nimetatakse, on üleliigsed ja halvad. Nad on lihtsalt olemas ja neid tuleb arvestada. Ma kinnitan ainult, et taluteenija ei tundnud end tol ajal, kui tal ei olnud jalgratast, uuri taskus ega kraed kaelas, sugugi õnnetumana kui praegu, vaid ta hingeline tasakaal ja rahulolu näis suuremgi olevat kui nüüd.

Seoses jutustusega taluteenijate elust ja olust tahaksin tähendada veel ühele asjale, mille kohta on tulnud kuuldavale mitmekesiseid arvamisi, nimelt vallaliste inimeste vahekorrale.

Vahel on tõendatud, et poiste ja tüdrukute vahekord oli nende omavahelises armatsemises kaugelt suuremalt osalt vaid platooniline. Ärvan, et see vaade on ühekülgne.

Ehalkäimine on maal täiesti loomulik asi, kuigi seda on palju hurjutatud ja paljud peremehed on selle vastu oma talus vihaselt võidelnud, nagu seda tegi ka minu isa. Kui tahetakse naist võtta või mehele minna, siis peab vähemalt vaene inimene, kes ei abiellu raha pärast, tüdrukut või poissi veidi lähemalt tundma õppima.

Maal ei ole seda kerge teha ja veel raskem oli see varem kui nüüd, sest et puudusid asuti- sed ja avalikud peod, kus võidi kokku saada ja tutvust sobitada. Muidugi peeti vahel mõnes talus — tihti, kui peremees ja perenaine olid juhtunud kodust ära minema — simmaneid ehk kirmeseid. Kuid seda kõike oli vähe ja seepärast püüti ka mujal kokku saada, misjuures kõige sobivamaks oli muidugi ehalkäimine. Teadagi ei olnud seejuures alati eesmärgiks naisevõtmine, vaid käidi ka lihtsalt seepärast, et inimene on inimene. Siiski arenes niimõnigi kord ka niisugustest ehalkäimistest abielu.

Ma ei taha kõnelda niisugustest ehalkäimistest, kus tagajärjed mõne aja järel selgesti nähtavale ilmusid. Kuid oli küllalt võimalusi teateid saada, inimestelt enestelt otseselt ja teiste kaudu, mis tunnistasid, et ehalkäimised ka neil juhtudel, kui tagajärgi ei ilmnenu, kaugeltki alati nii „süütud“ ei olnud, nagu mõned tahtsid seda

näha. Jätan selle ara küsimuse lähema arutluse kõrvale ja toon ainult ühe huvitava juhtumi ajast, kui ma 9—10 aastat vana olin, mispärast mul loomulikult võimalus oli temast õige hämaralt kuulda.

Nähtavasti hakati ümberkaudu, ka meil midagi ebaloomulikku ja halba märkama. Kui laias piirkonnas, seda ma ei tea. Viimaks kutsuti vallamajja maakonnaarst — „kreistohter“, nagu teda nimetati, ja käsutati sulased ning tüdrukud, võib-olla ka mõned muud, arsti juurde läbi vaatusele. Üldisi tulemusi ma ei tea, meie talust igatahes saadeti paar — või oli neid rohkem — inimest linna ravimisele. Mis kõiki eriliselt üllatas, oli asjalugu, et nende hulgas oli ka meie umbes seitsmeteistkümne-aastane karjapoiss, väga vaikne, tagasihoidlik ja kena poiss.... Kuulsin veel niipalju, et haiguse, mis ei olevat „prantsuse haigus“, vaid midagi muud, olevat üks poiss linnast toonud ja siis sellele üsna laialdase „leviku“ andnud. Muide, haiguse seisukohalt oli see täiesti erandjuhtum maal, vähemalt tol ajal, aga ta tõendab teatud määral midagi muud, mis ilutsevatele vaadetele raske hoobi annab. Kuigi ma ei taha siin üldistada ja kinnitada, et lugu oli igal pool kindlasti nii, ei ole mul ka mingit põhjust kindlasti uskuda, et ta mujal teisiti oli.

Mis puutub tähendatud karjapoisisse, siis arvati tema kohta üldiselt talus, et milleks vaikset ja kena poissi arsti juurde saata? Isa ei olekski teda muidu saatnud, kuid käsk oli käsk,

ja tookord võidi poisile käsu täitmata jätmise pärast isegi viitsu anda. Nii said tol ajal vitsahirmu mõned poisid, kes olid põõsaste tagant liiga uudishimulikult vahtinud, kui kirjutaja-preilid suplesid. Õieti oli see karistus ülekohtune, sest poisid ei võinud ehk teadagi, et suplejad olid preilid. Talutüdrukute pärast oleks neid vaevalt selle asja pärast karistatud. Ja talutüdrukud oleksid vaevalt ka kisa teinud.

Üks kaunis suur mure oli noortel poistel küll olemas, nimelt sõjaväeteenistus.

Vististi leidus eestlaste keskel harva mehi, kes heameelega sõjateenistusse läksid, kuigi nad üldiselt hästi teenisid ja kaunis tihti allohvitserideks said. Kuna eestlane kaheldamatult kuulub maailma kõige paremate sõjameeste hulka, siis võiks arvata, et sõjateenistus iseendast talle vastumeelt polnud. Muide, iseloomustavaks näiteks võiks siin olla järgmine juhtum. Enam kui neljakümne aasta eest tuli meil sõjateenistusest koju üks allohvitser. Kuidagi sattus ta mõttele hakata noortele poistele sõjaväelisi harjutusi õpetama. Võib-olla selleks, et nendel teenistuses kergem oleks, võib ka olla, et talle oli komandamine nii verre läinud, et ta sellest järsku lahti ei saanud. Osavõtt oli väga elav ja varsti kõlasid suvel laupäevaõhtuti või pühapäeval ühe talu karjamaal venekeelsed sõjaväelised käsklused ning suur hulk poisse, kõikad püsside asemel seljas, tegid mitmekesiseid riviharjutusi. Asi ei kestnud aga kaua. Mitte, et poistel oleks huvi harjutuste vastu

kadunud, vaid kroonu sai asjast kuulda ja leidis nähtavasti, et Kambja poiste sõjaväelised harjutused võivad Vene riigile hädaohtlikuks saada, ning keelas nad ära.

Oli terve rida põhjusi, miks eesti poisid püüdsid end sõjaväeteenistusest kõrvale hoida, igatahes paremal juhtumil läksid sinna ükskõikselt või vastumeelsusega. Kõigepealt keelepudus, mis eriti algul palju raskusi valmistas. Edasi, pikk teenistusaeg, jalaväes üle kolme ja poole aasta, mõnedes teistes väeosades veel kauem, kuni viis aastat. Hulk aastaid paremast noorus-east läks asjata kaduma, sest kaugelt suurem osa mehi pidi pärast sõjaväeteenistusest vabanemist harilikult oma endise töö juurde asuma. Natuke vene keelt, mis õpiti, ei andnud ka mingit kasu. Ainult need, kelledel oli veidi enam haridust, said vahel kergemini mõne koha, nagu politseisse ja muud niisugust.

Ka kehv toit hirmutas paljusid, sest Vene sõjaväge toideti tol ajal tõepoolest viletsasti. Eesti poisid kõnelesid, et venelased, kes külast tulevad ja on nähtavasti õige halva toiduga harjunud, leiavad kroonu toidu päris hea olevat. Eestlased aga sõid igal pool tunduvalt paremini, see pärast nurisesid nad toidu üle kõvasti. Kelledel oli veidi jõukamaid omakseid, need said kodust vahel raha ja ka toiduaineid järele. Isegi kehvad vanemad püüdsid seda niipalju kui võimalik teha.

Peamiselt need asjaolud tegid eestlasele teenimise Vene väes vastumeelseks, nii et ta püüdis

sellest, kui oli võimalik, vabaneda. Muidugi oli ka neid, kes läksid heameelega, et saada vaheldust ja uusi muljeid. Kuid niipalju, kui võis sõjaväeteenistusse minejaid tähele panna, oleks suurem osa nendest koju jäänud.

Oleks ekslik arvata, nagu oleksid eesti noormehed, kes „paigale pandi“, olnud masendunud ja eriti nukrad. Eestlane on seesmiselt liiga jõuline ja rahuline, et nii kergesti norutusse sattuda.

Teiselt poolt oli leiutatud terve rida mitmesuguseid abinõusid, kuidas „valget piletit“ saada. Mõnigi sai seeläbi teenistusest vabaks, kuid mõnigi jäi ühtlasi kogu eluajaks vigaseks. Suhteliselt ei olnud teenistusminejate arv eriti suur. Üksikud pojad, „vanemate toitjad“, said ilma pikema jututa vabaks ja arvati teise järgu maakaitseväge. Vabaks said paljud ka loosiga. Esimese järgu maakaitseväelastena pidid nad siis paar korda lühemat aega õppustel käima. Rahvas nimetas neid miskipärast „kapsaussitapjateks“ ja „koplipoisteks“. Niisamuti vabastas teenistusest mitte ainult õpetaja-, vaid ka kooliõpetaja-amet. Maailmasõja ajal sattusid küll kooliõpetajad teenistusse ja nendest said paljudest ohvitserid.

Sõjaväeteenistusest vabaks saamiseks kirjutati vahel sel juhtumil, kui perekonnas oli mitu poega, nendest üks või ka enam kasulapseks lasteta isikutele. Tegelikult jäi seejuures kõik muutmatuks, sest kasulapseks antud poeg jäi edasi omaenda vanemate juurde ja kandis harilikult ka nende nime, kuid sai üksiku poja õiguse, vabanes

sõjaväeteenistuse kohustusest ja arvati maakaitseväge teise järku. Vene riigis oli mehi külluses, mispärast kõik need mitmekesisel viisil vabaks saamised valitsusele mingit muret ei valmistanud.

Iseloomustavaks näiteks, kui hõlpsasti võis tol ajal sõjaväeteenistusest vabaks saada, on järgmine lugu. Noormees, kes pidi Võrus sõjaväekomisjoni minema, Tartus aga õppis, saatis oma lühikese nägemisega sõbra enda nimel silmakliinikusse ja see laskis seal prillid kirjutada. Võrus komisjonis näitas ta ainult oma nimele kirjutatud prille, ühes silmakliiniku tähega prillide kohta. Sellest jätkus, et ta teenistuseks kõlbmatuks tunnistati. Äga nagu tähendatud, meestest ei olnud puudu — ja milleks siis prillikandjaid tegevasse teenistusse võtta! Ja milleks hakata uurima, kas mehe silmad, mis tegelikult oma nägemisvõime poolest laitmatud olid, prillidega kooskõlas seisavad!

V

Sellesama aasta sügisel, lõpetanud kirjutaja, noore Eichorni juures „štša“-ga võitlemise, läksin ma kõstrikooli, nagu rahvas kihelkonnakooli nimetas, vististi küll seepärast, et kõster seal ametlikult kõige tähtsam mees oli ja kool kõstri elumajas asus. Tegelikult seisis koolitöö õieti üheainsa kooliõpetaja õlgadel, kuna kõster ainult usuõpetust ja saksa keelt eraviisil õpetas. Kambja kihelkonnakool oli mõnest teisest maha jäänud. Nii oli selsamal ajal Nõos suur kihelkonnakool, mitme klassi ja mitme kooliõpetajaga. Nähtavasti ei hoolinud kihelkonna juhtivad mehed — eesotsas õpetajaga — kihelkonnakooli arendamisest suuremat, sest see kool oli vähemalt väliselt üsna hooletusse jäetud.

Koolimaja — kõstrimaja — seisis looduslikult üsna ilusas kohas, metsa ääres, künklikus, väikeste nõlvakute, häilude, järsakute ja lompidega maastikus. Eriti üks lomp oli küllalt suur selleks, et seal sai teha õige pika käsivarrega jääkarusselli ja kevadel lüüa jäätükkidel merelahinguid. Kõstrimaja läheduses asub surnuaed, kohalikus keeles

Kambja mälestussammas Vabadussõjas langenutele.

kabel. Looduslikult on ta oma asendi tõttu künkas-
tel otse kõrge metsa ääres võib-olla üks ilusamaid
meie kodumaal. Teisel pool kabelit lähevad jär-
sakud ja künkad, mis vahelduvad häiludega,
metsa ääres edasi kuni tuntud „Köstri-mägedeni“
Uibo mõisa kohal, kus varemalt on köster ela-
nud. Need mäed on kirikust umbes kolme kilo-
meetri kaugusel.

Kiriku vastas, otse kabeli kõrval asub ühel
künkal metsa ääres Vabadussõjas langenute mä-
lestusammas — 63 nimega, nende hulgas ka Julius
ja August Kuperjanov. Sealsamas läheduses on ka
ühe järsaku liivane põhi, õieti liivaauk, millel oli
kihelkonnakooli poistele suur väärtus ja tähendus.
Niisama suure tähendusega olid nende ka ees-
pool-nimetatud suur lomp, mida „lantskiks“ nime-
tati — kindlasti vene keele väike mõju —, siis seal-
samas õige terav järsak, kus liulaskmiseks jätkus
kuuseokstest istmiku alla panemiseks, ja viimaks
kiriku ning Haava pood. Peale nende poodide oli
kiriku juures ainult veel Haava kõrts — kõik muu,
alevik postkontori, apteegi ja muude asutiste ning
ametimeestega on siin hiljem tekkinud. Ainult
Väike-Kambja mõisa oli veel otse kiriku lähedu-
ses. Väike umbjärv otse kiriku juures ei etenda-
nud tookordsete kihelkonnakooli poiste elus pea-
aegu mingit osa. Ta oli veidi kaugel selleks — um-
bes üks kilomeeter —, et lühikesel tundide vahe-
ajal seal midagi tõsisemat ette võtta. Pealegi või-
mutsesid seal tihti leeripoisid — „peakoolipoi-
sid“, nagu neid nimetati.

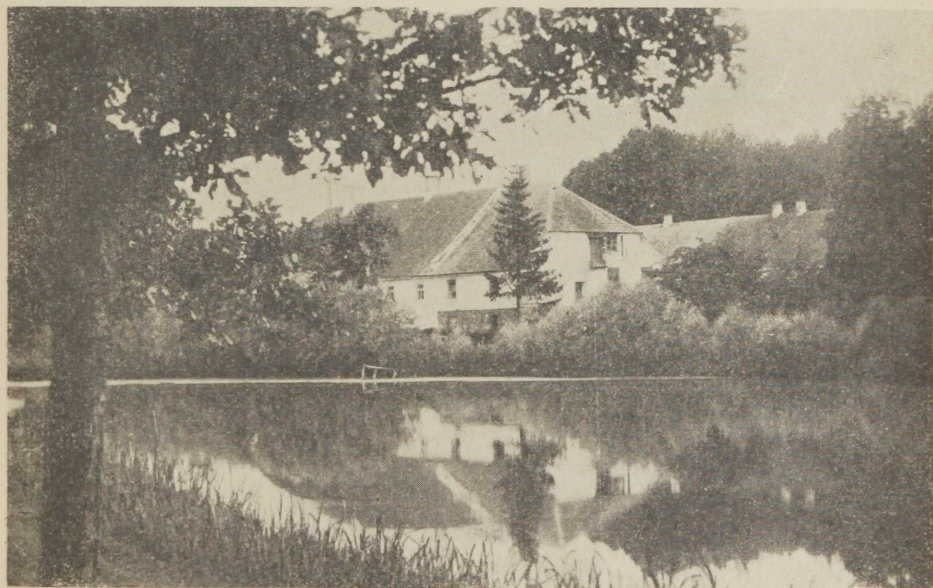
Nüüdsel ajal kuuldub tihti nurinat halbade koolimajade üle ja leitakse, et nad rikuvad noorte inimeste tervist. Võib olla, et see on nii, kuid ma ei usu, et peapuudus seisneks halbades koolimajades. On huvitav tutvuda Kambja kihelkonnakooli õpilaste elutingimustega tol ajal, kui mina seal õppisin.

Oli üksainuke klassiruum, mäletatavasti kahe aknaga. Õpilasi oli umbes paarkümmend, ennem mõni üle kui alla, nende kolme aasta jooksul, mis ma seal käisin. Ühes nurgas olid kõik õpilaste magamiskotid, padjad ja vaibad hunnikus, üles kuni lae alla, sealsamas nende kõrval leivakotid ja piimanõud, teises nurgas aga veetoober. Õhtul, kui hakati magama heitma, lükati kõik koolilauad hunnikusse, üksteise otsa kokku, kotid pandi põrandale ja ase oli varsti valmis. Hommikul kell kuus, kui äratati, koristati kotid jälle nurka, põrandad pühiti puhtaks, seda tegid nooremad poisid kordamööda, ikka kaks korraga, kuna vanemate poiste kohuseks oli toobriga veetoomine. Siis pandi lauad paigale ja klass oli jälle valmis õppetööks.

Nii kestis see hea hulk aega, mäletatavasti kogu mu esimene kooliaasta. Siis hakkasid mõned lastevanemad nurisema. Minu isa ja Jaak Uri — viimane oli vallas aruka seadusetundjana tuttav — olid kuidagi selgitanud, et klassitoa kõrval asuv tuba, mida köster oma töolistetoaks kasutas, oli varem koolile kuulunud, seepärast kõnelesid nad köster Veberiga, et ta selle toa

Endine Väike-Kambja mõisa.

Väike-Kambja järv kiriku juures.

õpilastele magamistoaks annaks. Kui köster nõus ei olnud, siis läksid nad linna rahvakoolide inspektori Luigi juurde asjast kõnelema. Inspektor tuli varsti seejärel kooli katsuma ja nähtavasti oli tal kõstriga ka erajutt, sest pärast ta ärasõitu saime kõstri senise töolistetoa endile magamistoaks. Siis, niipalju kui ma mäletan, toodi sinna ainult kaks voodit — muidugi lastevanemate poolt —, teised magasid endiselt põrandal ja kotid laoti nüüd hommikul mitte enam klassis, vaid magamistoas riita.

Kuid veel teinegi uuendus sündis pärast inspektori külaskäiku. Meie leivakotid pandi nimelt kõstri suurtrepi esikusse ja meie ise ei käinud enam köögi kaudu — läbi endise peretoa ehk nüüdse magamistoa — nagu seni, vaid suurtrepi kaudu.

Muide, inspektori tulek tekitas suurt ärevust: kui ta posthobustega, kellade kõlinal, trepi ette sõitis talveõhtul, siis võbisesid kaheldamatult kõigi poiste südamed, võib-olla ka kõstril ja kooliõpetajal, sest niisugune asi oli tol korral haruldane. Jumal oli ju siis niisama kõrgel nagu nüüd, keiser ja iga valitsusvõim aga palju kaugemal. Kolme aasta jooksul, mis ma kihelkonnakoolis viibisin, käis kõrge ülemus meid üldse kolm korda vaatamas, nimelt kord inspektor Luig ja teine kord õpetaja Hasselblatt ühes Vana-Kuuste mõisa omaniku von Sieversiga, kes kiriku eestseisja oli, kolmas kord oli õpetaja Rennit, koos teise kihelkonna õpetajaga.

Inspektor Luig oli huvitav mees. Muuseas nähtavasti selleks, et oma iseseisvust kooliõpetajate suhtes täiesti alal hoida, oli tal koolikatsuse-teenekonnal kõik kaasas, mis ööbimiseks ja toiduks tarvis, mitte ainult vaip, linad ja padi, vaid ka madrats, teekatel ja külmtoidud. Ka Kambjasse jäi ta tookord ööseks, sest aeg oli teise kooli minemiseks juba hiline. Ta laskis endale ühes toas nurgakese näidata ja alustas siis oma poissmehelikku õhtulevalmistumist. Kas ta tõepoolest poissmees oli, seda ma ei tea, võib-olla mitte. Kõik kõstri peibutuskatsed tema juurde õhtusöögile minna olevat ta kindlasti tagasi tõrjunud. Kange mees ja eeskujulik inspektor!

Meie, poisid, märkasime varsti, et ta oli üsna sõbralik mees, ja üks meist läks isegi nii julgeks, et sosistas teisele ette.

„Не подсказывать!“ ütles inspektor ja küsis siis poisilt, kas ta teab, mis see tähendab. „Mitte ette puhuda!“ vastas poiss vahvalt. Üldine naer. Ka inspektor muigas.

Kas olid poisid uuenduste üle rõõmsad? Kas olid need kasuks nendele?

Raske on sellele küsimusele vastata. Muidugi, magamine sai veidi avaramaks, kuigi ka seni ei olnud häda midagi. Kui palju klassitoa õhk võitis, ei osanud poisid muidugi hinnata. Kuid ei puudunud ka oma halbused. Kõigepealt oli vähematel poistel nüüd hommikul kaks tuba pühkida ja koristada endise ühe asemel.

See ei olnud veel nii suur õnnetus, kuigi väikesetele poistele omajagu raske — mina olin üheksa-aastane, teised kõik olid keskmiselt kaks kuni kolm aastat vanemad, mõni üksik oli viisteist aastat ja vist mõni isegi seitseteist aastat vana.

Halvem oli lugu seepoolest, et meie magamistoast — endisest köstri töölistetoast — oli õhukese vaheseina, „säärvandi“ läbi eraldatud väike toake kooliõpetajale. Kui meie nüüd pärast magamaheitmist muinaslugusid jutustasime ja sosisin või turtsumine liiga tugevaks läks, siis hüüdis ta algul mitu korda „тише“. Kui see ei aidanud, tuli ta ruttu vaatama, lamp käes, kes rikub öörahu. Muidugi pigistati silmad kohe kinni. Aga nähtavasti paistis mõne nägu kooliõpetajale liiga kahtlane — tondid ei võinud ometi siin sosistada, pidi ometi mõni poiss olema — ning siis hakkas ta seda lambitule valgel nii kangesti uurima, et poisi silmad vägisi lahti läksid. Enamasti lõppes lugu manitsusega, kuid vahel tuli järgmisel päeval ka nurgas seista.

Klassitoas magades oli lugu seepoolest palju parem olnud ja seal oli vahel üsna kaua jutustatud: „Oli kord...“ Ainult kui kära juba nii suureks läks, et ta isegi kooliõpetaja kongi kostis, tuli ta ürmistama.

Ka sahvri — köstri esiku — saamisega oli lugu kahe otsaga. Muidugi oli hea, et leivakotid klassist ära said, kus vahel kaunis soe oli, vahel aga, eriti esmaspäeval, ka tuli lõdiseda. Kuid köstri esik oli nii külm, et kui hakati süüa,

ei olnud tarvis mitte ainult piima pealt jää katki raiuda, vaid isegi teised toidud olid vahel üsna kangeks jäänud.

Kambja kihelkonnakooli poisid — välja arvatud kaks poissi, kes lähedal elasid ja õhtuti kodus käisid, — said sooja toitu ainult laupäeva lõunast kuni esmaspäeva hommikuni. Muidu pidid nad kogu aja leppima külma toiduga ja mitte hariliku külma, vaid talvel jääkülma. Mingit toidu, isegi piima soojendamise võimalust ei olnud. Piim oli peaaegu alati — muidugi talvel — jäätükke täis. Niisamasugune oli joogi- ja pesuvesi, mis peale muu oli kaunis halva maitsega, sest kaev asus soos, kuigi kaunis kõrgel. See vesi, mis toobriiga klassinurgas seisis, oli nii jäärakas, et kui õhtul veel kella kaheksa ja üheksa vahel mõni poiss tukkuma jäi ja naaber võis sõber teda hästi „tõhusalt“ äratada tahtis, siis leidis ta toobrist küllalt jäätükke, et neid unekotile krae vahele pista. Igatahes oli uni siis nagu peoga pühitud. Muide, leidis ka teine hästi tõhus äratamisvahend, kuigi veidi halvalõhnaline. „Vallavanema tikkusid“ tarvitati alles vähe, vaid peamiselt vääveltikke, mis enne, kui nad põlema hakkasid, tükk aega visisesid ja teravat väävlilõhna tegid. Kui niisugune tikk põlema tõmmati — olgu toosi peal või ka vastu saapatalda, ahju, kõige sagedamini vastu püksitaagumikku — ja visisev tikk tukkujale nina alla pisteti, siis ärkas ka kõige kangem unekott kohe üles. Paremini oligi nii, sest kui kooliõpetaja juhtus klassi tu-

lema — köster tuli harukordselt —, et vaadata, mis poisid teevad, siis oli veel halvem, kui ta mõne tukkumast leidis. Võis isegi nurka panna. Seal oli juba võimatu tukkuda ja nurgasseisimine ei meeldinud väsinud poisile põrmugi.

Toiduks olid harilikult paksud kapsad sealiha, vahel ka kartulipuder, millele mõned tükid praetud sinki pudrukaussi peale laotud, leib, või — mitte alati — ja piim. Vahel oli mõnel ka pannkooke. Nagu tähendatud, söödi kõike täiesti külmalt. Mõnedele, kes lähemal elasid, toodi vahel kord nädalas mingit sööki järele, suurem osa aga pidi läbi ajama terve nädal sellega, mis ta esmaspäeva-hommikul kodust kaasa sai. Toit oli küll veidi ühekülgne, õieti kogu talv läbi ilma erilise vahelduseta, aga ta andis siiski küllalt aineid, mida kasvava inimese keha vajab.

Ma ei usu ka, et sellest oleks midagi halba olnud, et kõike külmalt söödi ja sooja toitu ei nähtud muul ajal kui ainult laupäeva-lõunal ja -õhtul ning pühapäeval ja esmaspäeva-hommikul.

Ei saa kindlasti ütelda, millega niisugust tugevust seletada. Võib-olla on siin lugu niisamuti nagu siberi hobusega — karastus. Kui meil hobune sõidust tuleb ja märg on, siis ei anta talle kohe juua ega lasta roka juurde, vaid lastakse enne jahtuda, külma ilmaga kaetakse ta ise vaibaga, enamasti ka siis, kui ta märg ei ole. Olen kuulnud, et siberi hobune võib olla sõidust vahul, aga talle ei keelata kohe juua ja

see ei tee talle midagi. Muidugi peab niisugune karastus ja harjumine kestma mitu põlve, enne kui ta mõjub. Ka meie maainimesed olid karmide oludega harjunud ja karastatud. Võib-olla surid nõrgad välja, aga tugevad jäid püsima. Osalt on maainimesed ilmastiku suhtes veel nüüdki tugevamad kui linnainimesed, aga kahjuks hakkab hellitus — kultuur — siin juba rohkem oma mõju avaldama. Ja kui meie selles ülistatud kultuuris niikaugemale jõuame, et peaaegu minestusse langeme, kui näiteks hotelli-toas soojavee-kraani ei ole, siis on asi halb. Muide, kahtlen, kas need soojavee-kraani kumardajad ennast õnnelikumatena tunnevad kui lihtsates ja karmides oludes elavad inimesed.

Lapsed, ka vanemad inimesed, käisid suvel väga palju palja jalu, tihti kaunis hilise sügiseni, millal jalad vahel külmas sügisevihmas õige sinised ja punased olid. Ja kui jalad pandigi kinni, siis olid jalanõudeks töö juures ainult pastlad — „tsuvva“ —, nii et vihmaga olid jalad alati märjad. Aga vaevalt oli inimestel niipalju nohu kui seal, kus kantakse alati saapaid ja märja ilmaga ka kalosse. Karastus oli inimesed ilmastiku vastu tugevaks teinud. See karastus oli loomulik, mitte juhuslik, lühiajaline ja kunstlik igasuguste päikese- ja õhuvannidega, mille tõhususes võib kahelda.

Muidugi ei saa muudatusi inimeste eluviisides ära hoida, niisamuti nagu ei saa ka ütelda, et kõik, mis oli varem, oleks parem olnud. Kuid

niisamuti tuleks olla ettevaatlikum niinimetatud kultuurihüvede ülistamisega, sest harilikult selgub alles pikema aja järel, kas nad on rahvale õnneks või õnnetuseks. Seni on nad tihti õnnetuseks olnud. Rahvad on kultuurilise arengu tagajärjel loiustunud, memmestunud ja viimaks hukkunud.

Elu „köstrikoolis“ oli küllalt karm ja lihtne mitte ainult toidu suhtes, vaid ka muidu. Üles äratati hommikul kell kuus. Ruttu rõivastuti ja hakati õppima. Siis kell seitse tuli tubadekoristamine, veetoomine ja hommikusöök, mis oli toitude poolest täpselt niisamasugune nagu lõunasöök ja õhtusöök. Sel ajal, kui ruume koristati ja vett toodi — iga päev oli selles ametis neli poissi, kaks nooremat ja kaks vanemat —, tegid teised õues sporti.

Spordiks praeguses mõttes ei saa seda, mis tehti, kuidagi nimetada, samuti nagu koolis ka võimlemist üldse ei olnud. Aga võib-olla oli see, mida tehti vabalt, omal algatusel, tervislikult parem kui kange süstemaatiline ja kavakindel sport, mis oma iseloomult on rekordisport ja mis vähemalt osalt on südamerikete põhjuseks.

„Spordiks“ kasutati kõiksugu viise ja kõiksugu abinõusid, mis kätte juhtus. Leidlikkus oli siin alati suureks kasuks. Sügisel, niikaua kui oli alles soe, visati ratast, mille kinnipüüdmine kepiga nõudis küllalt osavust ja mis oli hädaohtlikki, kui oldi ettevaatamatu ja osavusetu. Peale selle aeti „muna mulku“. Ka seal võisid ker-

gesti saada sääri mööda, kuid aietamine tekitas ainult üldist naeru, seepärast oli kasulikumbad hambad kokku pigistada ja veel vihasemalt oma kepigaga vehkida. Kurnipildumine ei olnud küll kellelegi kardetav, aga nõudis osavust. Rohkesti jalutati ka lähedases metsas ja kabelis, mis ei olnud kuigi kaugel.

Kui tuli külm ühes jääga „lantskile“ ja lumi kattis maad, siis sai „sport“ teise, kuid avarama ilme. Nagu tähendatud, „lantskile“ tehti jääkarussell. Sealsamas lasti liugu — „vissi“ — ja joosti ka uiskudega — „tritsudega“. Uiskusid oli õige vähe, aga neid jagati kristlikult, sest ka ühel jalalgi jõuti küllalt ruttu edasi ja saadi kõiksugu vigureid teha, ka tihti kápuli käia.

Üheks suuremaks lõbuks oli sealsamas „lantski“ kohal kaunis kõrgest järsakust alla sõita, kuuseoksad istmiku all. Ülesronimine harjutas siis kopsu, südant ja lihaseid, ei pingutatud aga kunagi üleliia, kuigi põsed hakkasid punetama.

Jaa, ka teine järsak pakkus poistele suurt lõbu, kuid ainult sügisel ja kevadel, nimelt see, mis asus metsa ääres, teisel pool kabelit ja oli liivane ning liivase põhjaga. Seal hüpati suurest kõrgusest alla, mindi nagu lennates, nii et nüüd küll imestud, kuidas ometi mõni oma jalgu ei murdnud! Ma ei saa jätta ütlemata, et selles võistluses seisin alati esikohal, kuigi olin kõige noorem koolis, ainult kaheksa ja pool aastat vana, kui ma kooli läksin, kuna seal leidis ni-

melt tunduvalt vanemaid poisse, isegi kuni 17 aastani. Ainult kellamehe poeg, kes ka kihelkonnakoolis käis, oli mulle tõsisemaks võistlejaks, kuid temagi ei jõudnud järele.

Üldse olin noores eas füüsiliselt hoolimatult julge, mistõttu ma ka mitu korda vette kukkusin — küll jõulude ajal kange külмага, uisutades läbi jää, küll enne jüripäeva paadist kala püüdes, küll mitmel teisel korral. Niipea aga, kui olin sunnitud hakkama kangeid prille kandma, kadus vähehaaval julgus ja ettevaatlikkus sai minu üle ikka rohkem võimust.

Lumi on maal kooliõpilastele palju suurema tähendusega kui linnas. Eriti oli ta seda tol ajal, kui Eestis suusad peaaegu tundmatud asjad olid ja linna kooliõpilane ainult uiskudega oskas midagi peale hakata.

Niipea kui sadas küllalt lund, oli ka Kambja kihelkonnakooli poistel rõõmu ja tegemist laialt.

Kõigepealt need vihased alatised lumesõjad. Ehitati isegi kindlustusi ja kantse, et vaenlasele paremini vastu panna. Algul võideldi küll lumepallidega, hiljem aga lõppes lugu vahel sellega, et vanemad poisid haarasid oma vastassõjaväe nooremad poisid sülle ja viskasid üle aia sügavasse lumme, mis vahel nii kohe oli, et sinna üle pea sisse langesid.

Kord said vanemad poisid veel omapärasema tembuga hakkama. Ühel ööl ärkasin pooluni-sena, tundes, kuidas mind tiritakse, kantakse, kuna sealjuures naeru kihistatakse. Enne kui ma

täiesti ärkasin, leidsin end pimedas, lumehanges olevat. Niisamuti läks lugu mitmel teisel väiksemal poisil. Ei olnud põrmugi lõbus õõrõivais lamada lumehanges, aga parata ei olnud midagi. Ja vihastumine ei aidanud ka midagi. Üksteise peale kaebamist ei tuntud, see oleks äraandmine olnud. Muudkui roni vanemate poiste naeru saatel lumest välja ja jookse ruttu tuppa voodisse.

Hiljem selgus, et kooliõpetaja oli sel õhtul hlija väljas olnud ja siis oli ühel vanematest poistest — nad vestlesid kaua, noored aga jäid harilikult rutem magama — nende oma arust tore mõte tulnud noorematega veidi nalja teha. Nali oli küll karm, aga ta ei rikkunud konti.

Niisamuti ei rikkunud konti, kui poisid vahel õhtul enne magamaminekut palja jalu läbi lume ümber kaunis suure aia jooksid. Pigem karastas see.

Liugulaskmiseks oli kelkused — „reekesi“ — vähe. Kuid milleks olid siis köstri adratallad? Mis tegi köster talvel adrataldadega? „Köstri-kooli“ poisid aga võisid neid väga hästi kasutada.

Kipakas ja ahtake oli see sõiduk, aga hästi libe ja kerge. Juhtus küll mõnigi kord, et poiss ja adratald teel vahel lahku läksid — eriti järskudel teedel — ja kumbki oma teed alla kihutasid. Aga mis sellest häda! All said nad jälle kokku ja tulid käsikäes üles.

Kord pandi ka suurem ettevõtte käima. Ei tea, kuidas oli poistel õnnestunud köstri regi

õuest ära tuua, ilma et keegi oleks näinud. Sellega mindi nüüd seiklema. Koolimaja lähedane maantee ei olnud küllalt järsk, et reele tarvilist hoogu anda, reega järsakutele minekust ja sealt allalaskmisest aga ei saanud juttugi olla, sest siis oleks mitte ainult reel, vaid ka poistel puru taga olnud. Otsustati siis minna teed mööda kabeli ja kiriku poole, sest kabeli kohal läheb tee üsna kenasti künkast alla.

Juhtus nii õnnelikult, et teel mitte kedagi vastu ei sattunud, kes oleks võinud poiste seiklusevaimustust jahutada, ja seepärast, kui kabelimäest oli päris kena sõit saadud, otsustati teekonda jätkata, kirikupoest mööduda ja künkast üles Kirikuvarikusse minna, kus algas paraja langusega nõlvak, millest tee ilusasti alla viib. Nii arvasime vähemalt, et tee viib ilusasti alla, ja nii tundub see ka hobusega sõites suvel kui ka talvel. Kuid siin läks lugu veidi teisiti.

Võib-olla ei olnud kõik poisid kaasas, aga üle poole oli neid kindlasti, nii et regi sai üsna ilusa koorma — koguselt ja raskuselt.

Kaks suuremat poissi asusid ette tüürimees-tek's, missuguse kohuse paremaks täitmiseks nad istusid teine teisele poole ette reeninasse, pistes paraja tüüripuu ree ninavarbade vahelt läbi.

Sõit läks lahti, mida kaugemale regi mäenõlvakust alla jõudis, seda suuremaks muutus kiirus. Poisid hõiskasid rõõmu pärast. Siis aga tuli katastroof. Ei tea, kuidas teine tüürimees tee-

pöörangul pea kaotas. Igatahes ei suutnud ta nähtavasti midagi parata, kui regi teelt kõrvale viskus ja täie hooga metsa tormas. Poisid paiskusid nagu loogaheitjad reelt maha. Enam või vähem said kõik põrutada, kuigi mitte suuremat viga. Ainult kui regi vastu suurt kuuske raksatas, lendas teine tüürimees üle ree nina suures kaares lumme, kuhu ta tükiks ajaks hingetult lamama jäi, kuni viimaks toibus. Peale selle oli ühel poisil, kes ka ei olnud saanud õigel ajal maha hüpata, otsaesine vastu kuuske põrganud, kuid imekombel väga kergesti, siiski aga nii, et otsaesisel oli suur, nagu punase templiga löödud märk.

Lontis kõrvul tassisid poisid ree mäest üles ja siis koju. Ei olnud isegi seda troosti, et oleks saanud vähemalt veel ühe sõidu teha. Kungas, mis Kirikuvarikust alla poe juurde viib, on madal, pealegi käänuga, nii et võis jälle kuskile vastu lennata, hiljem aga tuleb Kabelimägi, kust oli tarvis regi üles tirida, ja siis ei olegi kuni kõstrini enam mingit mäge ega kungast.

Kõige suurem mure oli reega. Poistel läks ju võrdlemisi õnnelikult — oleks võinud palju halvemini lõppeda —, aga ree nina oli kaunis kurb. Ometi läks ka reeasi hästi. Õnneks ei näinud jälle keegi — vahel silmasid nad seal pisimagi asja, mis tehti, seekord aga nagu magasid kõik —, kui regi ära pandi. Muidugi märkas hiljem kõstri vend, kes majapidamist juhatas, et regi on sõjas käinud, aga poisid said

temaga hästi läbi ja ta ei teinud igast võrdlemisi tühjast asjast tragöödiat.

Kui kooliõpetaja „tembeldatud“ poisilt küsis, kust ta oma ilusa märgi on saanud, vastas poiss, et on komistanud ja kukkunud. Kooliõpetaja vaatas talle küll veidi umbusklikult, aga ei lausunud sõnagi.

Kõik suuremad „sportlikud üritused“ pandi toime õhtupoolikul, sest hommikul oli selleks liiga vähe aega. Lõunavaheaeg oli kella 12—2, siis olid jälle tunnid kuni kella neljani ja pärast seda oli uuesti kaks tundi vaheaega ning seejärel hakati õppima. Kell 7 söödi õhtust ja siis õpiti kuni kella üheksani, millal magama mindi. Nii viisi jäi päevas keskmiselt neli tundi vaba aega, mis suuremalt jaolt väljas vabas õhus mööda saadeti. Harva istus mõni vabal ajal toas.

Varakevadel harrastati veel üht erilist sporti, nimelt meresõda. Mingipärast meeldis see sport poistele eeskätt hommikul. „Lantskil“ püüti mõni suur jäätükk kinni, meeskonnad asusid nendele ühes pikkade rítvade ja suurte kividega. Ridvamehed olid masinateks, mis laevad liikuma panid, kivimehed jälle olid kanoniirideks. Püüti vastase laeva põhja rammida või kividega puruks pommitada. Siis juhtus muidugi, et vette sulpsatati, kuigi harilikult pääseti häda korral kaldale põgenema, olgugi üsna väikeseks jäänud „laevaga“.

Eriti palju õnne oli sissesulpsatamisega A. Lokk'il, sest temal juhtus seda mitu korda. Kui ta esimest korda nii, rinnuni märg, klassi

tuli, seejuures veidi hilinedes, saatis kooliõpetaja ta nurka seisma. Märjad rõivad ei teinud midagi, sest ega pingis soojem ei olnud kui nurgas. Teisi, kuivi rõivaid tal ei olnud, ei olnud ka kellelgi teisel kaasas ja ega poissi või veel selle tühja asja pärast, et ta on kevadel külma vette kukkunud, voodisse vaiba alla saata!

Ka A. Lokk ei heitnud esimese äparduse ning nurgas lõdisemise pärast meelt. Kui ta järgmisel hommikul jälle märjana, kuid kooliõpetajaga just ühel silmapilgul, teine teisest uksest, sisse astus ja tahtis ilma pikema jututa nurka minna, ütles kooliõpetaja, seda ei olevat tarvis. Eelmisel päeval olevat ta tema sellepärast nurka pannud, et ta klassi hiljaks jäänud. Temal ei olevat aga selle vastu kõige vähematki, kui Lokk tahab enne tundi veidi supelda.

Naeru oli palju. Ka Lokk ise naeris kaasa, lõdises oma lõdisemise ära ja — oli järgmisel hommikul jälle lahingus.

Mis puutub kütmisses, siis oli sellega muret mitte ainult esmaspäeval, millal klass külm oli ja poisid tihti ka teel külma olid saanud, vaid vahel eriti külmadel aegadel ka teistel päevadel. Kuigi küttematerjali andis kihelkond, püüdis kõstri ema seda liialt kokku hoida ja juhtus mõnigi kord, et ta osa puid ahjust välja kiskus ja meiega veel pragas, et meie liiga palju kütame, ehk küll see süüdistus alusetu oli.

Juhtus veel halvematki. Nii pandi klassitõa ahju vahel kõstri praad, see ajas mitte ainult

head lõhna, vaid tihti ka karmu. Kord — ma ei tea enam, mis põhjusel, läks asi isegi niikaugele, et terve klass kerge karmumürgituse sai. Meid aeti siis magamistuppa, pandi äädikalappe pea peale ja võeti muid toibutamisinõusid tarvitusele.

Väga vilets oli joogivesi, mida võeti väikesse sohu tehtud kaevust. Ma arvan, ma ei tee ülekohut, kui ma ütlen, et köster ise seda vett palju ei joonud, vaid tarvitas selle asemel Väike-Kambja õlut, mis oli kergesti kättesaadav ja ka odav, kuigi mitte nii hea nagu Riia tuntud õlled. Kooliõpetaja oli vaevalt nii eelistatud seisukorras ja tõenäoselt pidi ta sedasama tumedat, halvamaitselist soovett jooma nagu meiegi. Minul oli algul väga raske selle veega leppida, sest olin kodus eeskujuliku veega harjunud.

Seoses veega juhtus kord mäletatavasti kõige suurem omavaheline pahandus kogu selle kolme aasta jooksul, mis ma kihelkonnakoolis käisin. Kevadel tikkasime nimelt metsa ääres mitu kaske. Siiski ei jätkunud mahlast kõikidele, mispärast püüti hommikul võimalikult vara tõusta, käies põhimõtte järgi: kes enne veskile tuleb, see enne jahvatab. Kord oli jälle kaks poissi hommikul enne teisi mahla juurde jõudnud, seda joonud ja siis oma pudelid täitnud. Siis oli teisel rumal mõte tulnud ja ta oli selle ka täide saatnud. Õnneks taipasid järgmised mahlaleruttajad seda õigel ajal, nii et nad sisse ei kukkunud. Kuid pahandus oli paratamatu. Ma arvan, selsamal

puhul korraldasimegi vormilise kohtupidamise, sest kord meie tegime seda. Igatahes, niisuguseid rumalaid juhtumeid ei tea ma enam ühtki, olgugi et mõningaid vähemaid sekeldusi tuli ette. Nii oli meil üks suur poiss, aastat kuusteist, seitseteist vana, kellel alati kohutav nälg oli, nii et ta isegi tunni ajal leiba pögis — muidugi salaja. Tema leivakott oli küllaltki väga suur, aga siiski sai see tal tihti enne nädala lõppu otsa. Ja siis juhtus, et ta oli kord ka minu leivakoti tühjaks söönud. Olin päris kimbus, nii et nutt varuks. Kõstri ema, kes asjast kuulda sai, aitas minu siis kimbatusest välja.

Üheks iseärasuseks — ma ei ütle halbuseks — oli väljakäigukoha puudumine. Ma ei ütle halbuseks sellepärast, et võib-olla oli see meile terviseks.

Kuna kõstrimajas oli ühes kihelkonnakooli õpilastega ümmarguselt kakskümmend viis inimest, kes ei olnud eesõiguslikud nagu kõster ise, kooliõpetaja ja mõni kõstri lähematest inimestest, nagu ema ja vend, vaid kes pidid „tagustega“ leppima — rehetagusega, laudatagusega, aidatagusega —, siis sai lippamist ja üllatusi küllalt. Eriti rohkesti lõbu oli pimedatel ja vihmastel sügiseõhtutel ja talvel kange külmaaga, kui juhtus, et kõik kohad, kuhu sattusid, olid ikka hõivatud. Noh, viimaseks päästjaks sai siis mets, mis ka kuigi kaugel ei olnud, aga kuhu sügavas lumes siiski ei saadud lipata, vaid pidi tampima.

Rõivastis oli kõigil poistel kaunis ühesugune, vastavalt peamiselt maaoludele talvel. Muidugi käidi niikaua kui vähegi võimalik ilma ülerõivata. Ei mäleta, kas minul — ja ka teistel — palitult üldse oli, vaid kohe tuli ühes külmega lambanahkne kasukas, muidugi riidega kaetud ja hea suure kraega. See krae ja talimüts kaitsesid küllalt kõrva külma ja tuisu eest.

Kaelas oli kõikidel lihtne rätik, mis vahel mingi lihtsa nõelaga kinni pandi. Kraed kandsid tol ajal ainult „saksad“ — maal peale mõisnikkude ja mõisa tähtsamate ametimeeste veel nii-sugused mehed nagu õpetaja, köster, kirjutaja ja nooremad kooliõpetajad, kuna isegi vanematel kooliõpetajatel tihti alles rätik kaelas oli.

Eriti omapärased olid kihelkonnakooli õpilaste jalanõud — kõikidel peale ühe olid jalas säärsaapad. Oli kaunis imelik näha väikest, vaevalt üheksa-aastast poissi, nagu olin mina, säärsaabastes. Aga poiss oli nii kangesti täismehelik.

Ilma säärsaabasteta oleks maal väga raske olnud läbi saada. Kalosse kandsid tol ajal ainult „saksad“, pealegi ei oleks kalossidest maa sügavas lumes palju abi olnud.

Ainult üks poiss kandis, nagu põhimõtteliselt, väikesi saapaid, kamasse, nimelt Gustav Kevend. Õieti oli ta nimi August, aga et ta seda nime ei sallinud, hakkas ta end Gustaviks kutsuma. Kas ta oma nime pärast ka ametlikult muutis, seda ma ei tea. Igatahes, oma väikeste saa-

baste tõttu ei saanud ta talvel teiste „võitlustest ja seiklustest“ küllalt osa võtta. Muidu oli ta kõigiti tubli seltsimees.

Kihelkonnakoolis, kus käisid harilikult jõukamate vanemate lapsed, peamiselt taluperemeeste pojad, olid muidugi kõigil õpilastel saapad jalas, kuna vallakoolis pastlakandjad ei puudunud.

Mis puutub õppetöösse, siis oli klass jaotatud kolme jakku. Kuna mina olin varem kodus ja Eichorni juures umbes vallakooli ulatuses õppinud, siis sain ma kohe esimesse, kõige ülemasse jakku, ilma et ma oleksin vallakoolis üldse käinud. Esimesel aastal õpetati meil kõiki aineid eesti keeles — peale vene keele. Teisel aastal olid juba kõik õppeained — peale eesti keele ja usuõpetuse — vene keeles.

Ühest õppeainest tahaksin eriti kõnelda, nimelt laulmisest. Muidugi pidid laulma kõik, sest täiesti hääleta ja muusikalise kuulmiseta ei tohtinud luteri usu kihelkonnakoolis ükski poiss olla. Suure heameelega lauldi eesti laule nagu: „Päike veereb, õhk on õrn ja jahe“, „Nüüd õue, õue, väljad ja metsad lehkavad“, „Õö nüüd jõuab jälle“, „Lauljad, lähme jalutama“ ja muud niisugust. Ka vene laulude vastu ei olnud midagi. Nendest lauldi peamiselt lihtsaid rahvalaule nagu: „Во полѣ березенка стояла“, „Жиль-быль у бабушки сѣренькій козликъ“.

Palju halvem oli lugu kirikulauludega. Mitte, et neid oleks kuidagi vihatud, aga sijn oli oma iseäralik põhjus.

Tuleb silmas pidada, et usuõpetusele, mida köster andis, pandi suurt rõhku. Ma ei mäleta küll, mitu tundi meil usuõpetust nädalas oli, arvan aga, et see, kes näiteks kolm aastat Kambja kihelkonnakoolis käis, hästi paremini piiblilugu ja katekismust mõistis, kui nüüd keskkooli või isegi gümnaasiumi lõpetanud inimene oskab. On loomulik, et suurt rõhku pandi kirikulaulude laulmisele ja oskamisele. Suurem osa kirikulaule õpetati selgeks, nimelt viisid ja hulk sõnu ka juurde. Sellest ei oleks ka veel häda olnud, aga kooliõpetaja — peamiselt Üts esimesel ja teisel aastal, kolmandal tuli Müller, kes ses suhtes veidi leplikum oli, — pani iga poisi üksikult laulma. Teiste hulgas said veel kuidagi joru ajada, aga kui oled kehv laulumees, mis hakkad üksinda peale! Eriti kui laulud on vahel üsna keerukad. Mäletan, et mõnigi poiss pidas võib-olla oma elu kõige raskemat võitlust selle iseäralise lauluga, mis tartukeelses lauluraamatus kõlab: „Es ma peas Jumalale...“

Minul ei olnud kihelkonnakoolis kirikulaulude õppimisega mingit vaeva, nii et isegi meie kuulsa hirmutise „Es ma peas Jumalale“ ruttu kätte sain. Kuulun nimelt kõrvainimeste hulka, kellede kõrv on helidele eriti vastuvõtlik, silm aga vähem tähele paneb, kuigi ma loodust heameelega vaatlen, peamiselt maastikku.

Mäletan, kord üsna noorena — ma võisin neli või viis aastat vana olla — arvasin end ühel suvisel pühapäeva-hommikul päris paradiisis olevat,

millest olin kuulnud kõneldavat. Kuulsin läbi une imeilusaid helisid. Kui ärkasin, ei olnud nad küll enam nii ilusad, aga siiski kütkesta-
sid nad mind. Tõepoolest aga kuulsin esimest korda elus „kassiklaverit“, nagu rahvas meie harilikku tsitrit ehk kannelt nimetab. Naabertalu poiss oli meile tulnud ja mängis seda. Muidugi kuulen ma „kassiklaveri“ ehk „põnkspilli“ helisid — loomulikult õppisin ka ise üsna varakult seda pilli mängima — nüüd hoopis teist viisi kui siis, aga põhi on siiski jäänud muutumatuks. Nii ei saa ma iialgi maal liikuda, ilma et kõiksugu lindude hääli ei kuuleks ega kuulaks. Eriti peoleo haruldaselt helisev hääli on nii haarav, et võin seda ikka ja ikka kuulata. —

Tähtsat osa kasvatuses, nii kodus kui ka koolis, etendab karistus. Vaated selle kohta, missugune peab olema karistus ja millal seda tarvitada, on vastavalt ajale ja kohale erinevad ja muutlikud.

Inglise kuulsatest koolidest, nagu Eton, Harrow, Winchester, Rugby ja teised, millede inglise seltskonna koorekihti kasvatatakse, on teada, et seal mitte ainult „headmaster“ kasevitsu ei tarvita, vaid ka vanematel õpilastel on õigus noorematele ihunuhtlust anda. Nooremad õpilased on nimelt kohustatud vanematel tube koristama ja mitmekesiseid muid teenistuskohustusi vanemate õpilaste suhtes täitma. Kui mõni neid kohustusi halvasti täidab või nad hooletusse jä-

tab, siis nuhtleb teda maja „captain“ pilliroost kepi­ga. Kui kapten on eriti suure lugupidamise võitnud, siis on tal õigus tarvitada pillirookeppi, millel on sõlmed sees ja hõbenupp otsas. Etoni endine õpilane Peter Opie kirjutas oma kooli kohta raamatu, milles ta muuseas annab juhatu­si kõige paremate kaitsevahendite kohta. Sel­leks kasutatakse märjakstehtud kuivatuspaberit, siidtaskurätte ja õhuke­si pekitükke. Opie jõuab kogemuste põhjal otsusele, et pekitükid on kõige paremaks kaitsevahendiks, kuna nad hoope suhteliselt kõige enam vastu võtavad.

„Suurem osa Etoni pois­se eelistab piitsuta­dasaamist teistele karistusviisidele,“ ütleb Opie, „sest esiteks on karistus ruttu täide saadetud ja teiseks võidakse uhkusega vaadata vorpe, mis on tõelise peksu läbi saadud.“

Kas on asjaolud, et nendest koolidest tulevad paljud pärastised kohtunikud, advokaadid, parlamendiliikmed, põhjuseks, et ihunuhtlus Ing­lise seadustes edasi kestab, kuigi ta vastu on ka Inglismaal palju kihutustööd tehtud? Või on nähtuse põhjuseks, et Ing­lise koolides alles ihunuht­lust tarvitatakse, asjaolu, et Ing­lise seadus veel terve rea süütegude kohta ihunuhtlust tunneb, nagu on riigiäraandmine, kirikute ja heinakuh­jade süütamine, laevahuku tekitamine valesig­naalide läbi, söekaevanduste rikkumine, nii et kaitise julgeolek hädaohtu satub, jne. Tegelikult on lugu küll nii kujunenud, et ihunuhtlust — ka­sevitsadega või „ühexasabalise kassiga“ —

antakse õieti ainult veel röövimise, naiste vägistamise ja teiste tooreste tegude puhul.

See käib täiskasvanute kohta, kuna alaealisi kuni 18. eluaastani võidakse ihuliselt karistada korduva varguse ja teiste süütegude puhul, kuid ainult viisadega, mitte kardetud „üheksasabalise kassiga“ — üheksast nahkrihmast koosneva piitsaga.

Ihunuhtluse-küsimust on Inglise ajakirjanduses palju sõelutud, niisama vahetevahel ka parlamendis arutatud, aga kõik on endiseks jäänud. Nähtavasti peab inglise avalik arvamine oma mõjuvas enamuses ihunuhtlust teatud kordadel heaks karistusabinõuks.

Isegi kui leppida vaatega, et ihunuhtlus võiks mõnede kuritegude puhul sobivaks karistusviisiks olla, siis koolikaristusena tundub ta meile nüüd küll juba võimatu olevat.

Mitte nii ei olnud lugu tol ajal, kui ma kihelkonnakooli astusin.

Vallakoolis ma ei käinud, seepärast tean sealsest elust ainult teiste poiste jutustuste järgi. Mis puutub karistusse vallakoolis, siis tol ajal, kui ma kihelkonnakooli läksin, ei olnud enam kuulda, et kellelegi oleks vallakoolis herneid põlvede alla seatud, kui ta põlvili nurka pandi, nagu seda varem tehti. Kuid põlvilipanekut olevat mõnes vallakoolis veel kaua esinenud.

Mis puutub ihunuhtlusse vallakoolis, siis on mulle meelde jäänud, nagu oleks see seal raske-
mate süütegude korral veel ka ametlikult tarvi-

tusel olnud, kuid mingite koolivanemate — valla poolt valitute — otsusel ja juuresviibimisel. Era- viisil tuli seda nähtavasti sagedamini ja mitme- sugusel kujul ette. Nii jutustas mulle mu lelle- poeg, kes minust neli aastat vanem oli ja valla- koolis käis, järgmise loo. Tema oli milleski eksi- nud, kooliõpetaja oli siis käskinud, mingu ja toogu viits sisse. See oli vahel kombeks, et süüd- lane pidi ise viitsa tooma. Vististi arvati, et karis- tuse mõju on siis suurem. Võib-olla selsamal põh- jusel sunniti vahel süüdlast pärast seda, kui ta oli oma karistuse kätte saanud, viitsa suudlema.

Minu lellepoeg oli humoorikas poiss ja ta tahtis ka seekord nalja teha, kuigi tema seda poolt, mida ta ise ei näinud, tõsine hädaoht ähvardas. Tüki aja pärast läks nimelt klassitõa uks lahti ja sisse tuli mu lellepoeg ning ta järel ilmatu suur jäätunud ja lumine hagu. „Muud viitsa ma ei leidnud,“ hüüdis ta rõõmsalt, „kõik on juba ära tarvitatud!“

Terve klass hakkas laginal naerma. Ka koo- liõpetaja ei saanud päris tõsiseks jääda, kuigi ta püüdis naeru tagasi hoida. „Noh, jäägu sulle siis see saun teiseks korraks,“ ütles ta. „Vii oma viits ruttu välja ja tule klassi tagasi.“

Alati ei lõppenud karistus muidugi mitte nii lõbusalt, vaid mõnigi poiss sai oma nahatäie, arvatavasti ei pääsenud sellest ka tüdrukud, sest küllap nemadki tegid kurja.

Niisugune komme, et süüdlane ise pidi viitsa tooma, näis siiski rohkem erakordne olevat ja

võib-olla tarvitati seda peamiselt siis, kui pool-ametlik — või oli ta koguni ametlik? — karistusvahend, nimelt joonevits, oli ära kulunud ja uut ei oldud veel asemele muretsetud. Kelle hoolde see ülesanne kuulus, kas valis kooliõpetaja ise või ta sulane või saunamees või veel keegi muu ilusa pika, painduva vitsa, vististi pajust, ja kooris ta ära ning tõi klassi, kus ta harilikult lae all seisis, seda ma ei tea. Kuid nagu mulle Suure-Kambja Kangro kooli õpilased jutustasid, haarati see ese sealt sagedasti ja siis vuhises ta poisile või tüdrukule selga, nii et laksus, paar korda, kolm korda ja enam, kuidas oli süü ja koolmeistri tuju. Ühel koolmeistril olevat niisugune komme olnud, et ta enne karistust üldse sõnagi ei lausunud, vaid joonevits tantsis sõnatult õpilase turjal. Võib-olla teadis õpilane oma süüd — teised tihti ei teadnud seda —, aga alati ei teadnud ta ka ise. Nii jutustas üks tuttav, kes oli Kangro koolis käinud, veel vanemaski eas juhtumist, mis oli temasse nähtavasti sügava mulje jätnud ja ta õiglusetunnet raskesti haavanud. Üks temast hästi suurem poiss nagu karu oli ta vägisi oma turjale haaranud. Sel silmapilgul oli kooliõpetaja juhtumisi klassi astunud, ja kuigi oli vahetund, oli ta joonevitsa haaranud ning väikesele poisile mitu sihvakat turjale kihutanud, kuna suur poiss, tõeline süüdlane, midagi ei olnud saanud.

Eriti üllatas mind asjalugu, et ühes Kambja kihelkonna vallakoolis oli kooliõpetaja veel Vene-

Jaapani sõja ajal — nagu mulle selle kooli teine kooliõpetaja jutustas — õpilastele, niihästi pois-tele kui ka tüdrukutele, eraviisil viitsu andnud. Selleks otstarbeks oli ta nad tuppka kutsunud ja seal asja teostanud. Õpilane oli siis pisarad ruttu peoga ära kuivatanud ja klassi või mujale teiste hulka läinud ning näo teinud, nagu ei oleks tema niisugusest asjast midagi kuulnud ega näinud. Muidugi olid teised asja aimanud, aga kuna niisugune kuri saatus võis kaunis kergesti igäüht tabada, siis oli vaikselt üksmeelil vaigitud.

Üheks parimaks ja äraproovitud karistusabinõuks oli liineal. Siin oli kujunenud päris süsteem, kus karistust vastavalt süü suurusele mõõdeti, olenedes muidugi karistaja heaksarvamisest ja arusaamisest. Kuid niiviisi mõõdetakse lõpuks iga karistust igas kohas.

Kui süü oli kergem, siis anti lapiti liinealiga mõni hoop — jälle vastavalt karistaja maitsele süü suuruse kohta — süüdlase peopesa pihta. Oli süü juba veidi suurem, siis kasutati seda lihtsat ja nii käepärast karistusabinõu süüdlase käes- selja kallal. Veel suurema süü juures mõisteti õigust sel viisil, et liineal „paitas“ pahategija sõr- meotsi, mis pidi püsti tõstetama.

Oli süü veel suurem, siis tehti üsna lihtne ja väike võte, nimelt keerati liineal serviti, ja jälle oli suurepärase karistusabinõu valmis. Kõige suurem karistus oli siis hoopide jagamine serviti liinealiga püsti sõrmede pihta. Kahjuks ei mäleta ma, kui laialdane oli liineal karistusabinõuna —

kas oli ta tarvitusel üle kogu Eestimaa või ainult paiguti. Igatahes, kui ma esimest kaht aastat kihelkonnakoolis käisin, siis tarvitas teda toorkordne kooliõpetaja veel küll harva, nagu juhuslikult ja seejuures ainult lapiti. Viimasel aastal oli see juba moest läinud, peamiselt seetõttu, et tuli uus koolijuhataja, üsna noor mees Tartu Kooliõpetajate Seminarist.

Näib, et harva võib inimene tulla toredamale mõttele kui kasutada liineali kasvatusabinõuna. Siinsamas tõmbab poiss või tüdruk temaga jooni, järgmisel silmapilgul aga kutsub see teda õige märgataval viisil korrale, kui ta on unustanud, kus ta on ja mis ta kohus on.

Niisamuti tuntud ja hea karistusabinõu oli süüdlase jätmine ilma lõunata. Teatavasti on nälg ja armastus kõige suuremad tõukejõud iga elava olendi tegevuses. Kuna algkooliõpilastel armastusega veel harilikult tegemist ei ole, siis annab end võib-olla nälg seda enam tunda. Igatahes väidab C. R. Jakobson oma „Kooli lugemise raamatus“ varblase kohta, et „süüa võib ta nagu kasvaja karjapoiss, kelle suu alati peas jahvatab“. Ja vaevalt on kasvajal koolipoisil väiksem isu kui kasvajal karjapoisil, kuna nad pealegi maal harilikult üks ja seesama on. Kui nüüd niisuguse tubli isuga poiss või tüdruk pidi istuma ja pealt vaatama, kuidas teised sõid, siis oli see piin küll niisama suur kui Tantaluse oma, isegi kui tund või paar pärast teiste lõunastamist ikkagi oma söögi kätte said. Kuid juhtus ka, et ei lubatud

enne õhtut süüa. Kaheldamatult haruldaselt tõhus kasvatusvahend!

Mitte palju halvem abinõu ei olnud nurka seisma panemine, mida rohkesti tarvitati. Mõni poiss seisis peaaegu iga päev kord või paar nurgas, ja kui tal vahel rohkem päevi vahele jäi, siis tundis ta vististi, nagu puuduks tal midagi. Ja ta võttis end kokku ning — oli varsti jälle nurgas.

Huvitav on, et kõiki neid karistusi kasutati niihästi korrarikumise kui ka laiskuskuradi maharõhumiseks. Liineali küll enam esimese pahe puhul. Mõju kohta ei oska ma midagi ütelda. Ju nad ikka aitasid, kui neid nii suure hoole ja rõõmuga tarvitati.

Kui ma, viibinud kolm aastat kihelkonnakoolis, linna Treffneri kooli läksin, siis leidsin varsti, et vähemalt karistuste suhtes valitses seal mulle juba tuntud õhkkond. Tõsi küll, avalikku piitsutamist juhtus minu ajal ainult üks kord, mitte minu klassis, vaid paar klassi kõrgemal. Eraviisilisi kõrvahoopet, sasimisi, sakutamisi, nurkapanemisi — neid oli küllalt. Mäletan, kuidas juba esimesel päeval, kui ma kooli tulin, üks kooliõpetaja poisile nagu kull kallale tormas, teda tugevasti sasis ja sakutas ning ise vihase häälega korduvalt hüüdis: „Чортовъ сынъ!“ Mäletan, et üsna tublisti jahmusin ja mõtlesin: „Oi, oi!...“

Kuid varsti, lähematel päevadel selgus, et see kooliõpetaja oli üsna heasüdamlik mees, et ta

silmad naersid, kui ta nii sakutas ja sasis ning „чортовъ сынъ“ karjus. Ja poisid naersid hari-likult ka, ka need, kes sasida ja sakutada said, kuiigi nendel valus oli.

Kui ma kolm aastat hiljem Treffneri koolist Tartu kroonugümnaasiumi üle läksin, siis õieti jahmusin uuesti: missugune humaansus karistuste suhtes, missugune haruldane viisakus õpilaste vastu ja missugune vali distsipliin!

Kuid see on asi, millest tuleb jutustada hiljem, kui ma oma eluga Tartu jõuan. Siin tahaksin kõnelda veidi pikemalt ühest juhtumist, millal eriti ränk karistus tabas mind ja mitut teist poissi Kambja kihelkonnakoolis.

VI

Suure huviga lugesime me C. R. Jakobsoni „Kooli lugemise raamatust“ lugu virgast Kaarlist ja laisast Mihklist. Nii õpetlik ja haarav tundus meile see lugu, et kuigi ta oli juba pähe jäänud, loeti teda ikka uuesti ja igaüks otsustas endamisi kindlasti Kaarel olla, mitte milgi tingimusel Mihkliks saada.

Nii mõtlesid kahtlemata kõik poisid, ka need, kes oma iseloomult nõrgemad olid ja kiusatusetele kippusid kergemini järele andma.

Kuid inimese südame mõtlemised on kurjad ta lapsepõlvest saadik...

Oli haruldaselt ilus varakevadine esmaspäeva varane hommik Kambja kihelkonnakoolis. Võib-olla just ilusa hommiku tõttu oli osa poisse harilikust varem kooli tulnud, nii et tundide alguseni oli veel tükk aega.

Peaaegu terve esimene jagu — nähtavasti oli see juhus, et peamiselt esimene jagu — ja paar poissi teistest jagudest seadsid sammud metsa poole, et seal veidi kevadeilu enda peal tunda, kuni tunnid algavad.

Kuid Kambja Kirikuvarik ei ole nali. Ta võib sind vahel nii haarata, et enam lahti ei lase, eriti ilusa, päikesepaistelise varakevade- või varasügise-ilmaga. Ja eriti kihelkonnakooli-poolses osas, kus kungas vaheldub häiluga ja häil künkaga. Loomulikud vankriteed ja jalgrajad viivad üles künghostele ja alla häiludesse, puudealune rohendab nagu mingi imedemaa. Need teed avatavad ja jalgrajad kutsuvad, nagu viiksid nad sind mingile tundmatule, kaugetele võõrale maale, millest oled kuskilt lugenud või mõnd muinaslugu kuulnud.

Vaevalt saad metsateel mõne sammu edasi astuda, kui hakkad kuulma lindude siristamist ja helistamist. Otse lähedal hõiskab vint oma laulu, mida ta nüüd kevadel peaaegu iialgi pooleli ei jäta nagu suve poole, millal ta näib juba veidi tüdinud olevat. Veidi maad eemal vastab talle teine vint ja varsti sealsamas on ka kolmas. Nende laulu hulka kostab lakkamatult ja rahulikult jõhvilinnu „silk-solk“. Ainult pisut edasi ja juba kuuled üsna lähedal lindude hääli, keda sa ei tunne, neid on ju nii palju ja keegi ei ole õpetanud. Ka tema on siin, kes hakkab oma laulu kõrgemalt ja tuleb siis järjest allapoole, ikka „tüit, tüit, tüit“. Üsna hele hääl, kuid ta nimi on mulle tundmatu. Ja mis sellest ongi! Peaasi on laul.

Pea! Missugune mitmekesine ja pikk jutt see siis on? Ja vahel oleks nagu ööbik, kuid siiski mitte nii kumer hääl. Muidugi käosulane.

Kambja kihelkonnakooli maja esikülg. Siin pildil esineb maja suurendatuna juurdeehituse läbi, mida autori kooliskäimise ajal veel ei olnud.

Kambja kihelkonnakooli maja tagakülg.

Miks rahvas selle väsimatu laulja on sulaseks teinud, seda ma ei tea.

Kevadel, üsna varahommikul, kui alles pime on, hakkab ta laulma, mitte ainult metsas, vaid ka suurte puudega aias. Ta laulab väsimatult kuni keskpäevani, peab vahel veidi vahet, siis hakkab uuesti ja laulab kuni õhtuni. Millal ta sööb, ei tea. Nüüd on ta nii lauluhoos, et poisid seisma jäävad ja naeratades kuulavad neid mitmekesiseid hääli ja viise, mis käosulane, see väike hall linnuke, oskab laulda.

Siis sammutakse jälle edasi. Kitsas jalgrada läheb kaunis järsult alla. Pikkade kuuskede ja mändide hulgas näeb ka üksikuid valgetüvelisi sirgeid kaski — põhjamaa ilu, millede ladvad kõrgele taevasse näivad ulatuvat.

Äkki peatuvad poisid. „Ohoo!“ kostab mõnelt tasa. Siis antakse märku, et tasa olla.

Ülal pea kohal kaseladvas on kuulnud heledat vilet „tiu-tiuu“. Sellele järgneb kõige meloodilisem helin nagu mingi võluflöödi hääl, sügavalt kumer ja täidlane. Peoleo! „Piho“ — nagu ütleb võruke —, see erk ja rahutu lind, kes ei armasta palju paigal püsida ja kelle otse suurepärasele ning kütkestavale helistamisele järgneb kohutav „krääks“, kui ta ärritub. Ja ta ärritub nähtavasti õige kergesti. Kas tunneb ta vihma ette, kas ärritab teda vihm — ja karjub ta siis eriti palju vihma eel ning ajal? „Vihmakass“ — ütleb rahvas.

On tunne, nagu oleks see imelise häälega,

ilusate kollaste pükstega — isalind — ja mustade tiibadega lind pärit kuskilt õige soojalt maalt. Hilja ta võrdlemisi tulebki ja vara läheb.

Kuigi poisid seisavad vaikselt nagu hiir, on erk lind neid siiski märganud või on teda miski muu ärritanud, sest korraga kuuldu ült pea kohalt paar krääksu ja siis näevad poisid ebaselgelt, kuidas kõrgelt kaseladvalt mingi lind ära lendab. Alles kui nad on tüki maad edasi läinud, kuulevad nad kusagilt kõrvalt peoleotamist. Ühtlasi hakkab kaunis lähedalt teist helisevat häält kuulduma — käge. Ükski poistest ei ruttu loendama aastaid, mis tal veel elada jääb, sest nad kõik on käge sel aastal juba kuulnud ja oma aastad loendanud. Mõni katsub küll käre häält järele teha, kuid seda oskab meil ainult Ants Laikmaa nii, kuidas tarvis on. Igatahes, kui ta kord Helsingis Kulosaarel aprilli keskel, millal käge alles lõuna pool viibib, kukkus, siis hakkas üks truusüdamlik soome proua, kes temast sammu viiskümmend eemal viibis, kohe kohusetundlikult oma aastaid loendama.

Äkki peatub piki jalgrada kõige ees sammuv poiss ja ka teised jäävad veidi jahmunult seisma ning vahivad ringi, kuigi nad midagi ei näe. Esimene poiss varjab koletist nende eest oma kehaga. Ta tunnistab veidi aega läbi puude eespool paistvat koletist, hakkab siis korraga rõkavalt naerma. Teised vaatavad talle arusaamatuses ja ei mõista naeru põhjust. Nad tunglevad veidi kõheldes ettepoole ja vahivad puude vahelt

kaugemale, võpatavad veidi, vahivad teravamalt ja ühinevad siis esimese poisi naeruga: ei ole midagi muud, kui puude vahelt paistab eemalt otse jalgtee ääres enneveeuputuse-aegse kole-tisena suur känd, õigem suurest tuulest mahamurtud puu hiigeljuured. Puu ise on maha lõigatud, juured aga — suured, haralised, kohati üksteise põimunud — paistavad eemalt hirmutavatena, õudsetena. Küll võib inimene metsas vahel jännes olla — arvavad poisid.

Kas tõesti juba metsast väljas? Läbi metsa teisel pool, maanteel, mis kiriku juurest Suure-Kambja mõisasse viib? Ei või olla! Nii ruttu?

Ei olnudki. Ainult sola, mis puude vahelt paistis.

Seda sola nad tundsid. Siin olid nad alles hiljuti käinud.

Imelik tunne on niisuguse sola ääres. Oled nagu metsas ja ei ole siiski metsas. Kõrged puud piiravad seda väikest metsalagendikku, millel nüüd helendab rohelisest rohelisem rohi. Mitte midagi muud. On tunne, nagu oleksid jõudnud väikesele ilusale saarele kesk suurt merd. Aga ta on ilusam kui saar kesk suurt merd.

Siin ilusas kohas olid poisid mitte eriti ammu kanget hirmu tunda saanud. Jõudnud läbi metsa sola äärde, olid mõned hakanud pärast väikest peatust ja puhkust noori kaski maha võtma, et koju oma magamisaseme juurde viia. Äkki kostis vali hüüd:

„Poisid, ah, teie rakatsid!...“

Kui ma siis läbi metsa ühes teiste poistega koju kõstrimaja poole tormasin, nii et oksad rõivaid rebisid ja vastu nägu peksid, ootasin ma algul kogu aja, millal ometi see pauk käib. Et metsavaht, kes minu arust oli meile peale sattunud, meile paugu või paar järele kihutab, oli minu arust täiesti kindel. Võib-olla sellepärast nii kindel, et meie oma, kodulähedane metsavaht oli õige kuri mees ja temast jutustati tihti, kui halvasti ta kohtles inimesi, keda ta metsas kätte sai. Muidugi tundus poisikesele kõik palju hirmsamana, kui asi tõepoolest oli.

Kes meid hirmutas, kas tõesti metsavaht või mõni muu, kes tahtis poistega nalja teha, seda ma ei tea ja seda ei saanud me ka kunagi teada. Ainult kui juba metsa äärde välja jõudsime ja kõstrimaja paistis, hakkasid vanemad poisid kurjustama, et kuidas tohtis ta meid rakatsiteks sõimata, ja lubasid metsavahile „näidata“. Ma arvan aga, et metsavahile ei „näidanud“ keegi meist kunagi...

Võib-olla, et tuli mõnel silmapilguks mõte, et mis nüüd saab, tunnid on juba ammu alanud! Aga olime nagu uimas, nagu peibutaks meid näkk, nii avatles meid kevad, ja me liikusime läbi metsa rõõmsalt edasi maantee poole, mis ei tohtinud enam kaugel olla. Lindude laulu hulka kostis vahel metsa müha. Tuul ei olnud ühtlane, vaid käis hooti. Kui vahel tuli tugevam puhang, siis hakkas kaugelt eemalt kostma tasast mühinat, mis lähenedes järjest kõvemaks ja süga-

vamaks muutus, kuna ta viimaks üsna tumeda kohinaga pea kohale jõudis. Lehtpuumets kahiseb, okaspuumets aga mühiseb — tumedalt, sügavamalt, tema heli tõus ja langus on kütkestavalt salapärane, nagu jutustaks ta mingit haruldast, vaevutajutavat muinaslugu. Selles mühinas on lõpmata palju muusikat, ta on nagu hea sümfoonia. Eriti tormiajal metsas — seal on suur helideküllus.

Viimaks jõudsime metsast välja maanteele ja sealt ei olnud enam kuigi kaugel metsa äärde. Meie ees laius suur avarus, väljad vaheldusid metsatukkadega, kaugel pahemal pool paistsid metsased Kuuste mäed ja Röövlivarik, otse meie ees, umbes kilomeetri kaugusel, Suure-Kambja mõisa, metsast piiratuna, ja paremal pool eemal mõned kõrged künkad väljade keskel ning üksik talu.

Sinine õhk oli täis lõokeste liiritamist. Need väsimatud lauljad, kelle tööpäev algab hommikul vara väikese aovalgega ja lõpeb õhtul hilja pimedas, kes laulavad juba veebruari lõpul või märtsi algul ja laulavad ka hilja sügisel, kui tuul ei pane enam lainetama lokkavaid viljavälju, vaid sahistab kollastes kõrtes, need julged linnud, kes inimese endile kaunis lähedale lasevad, enne kui nad lendu lähevad, tõusid siin ja seal maast üles ja hakkasid lõõritades taeva poole kerkima, peaaegu otsejoones püsti, tehes ainult vahel väikese viske pisut kõrvale. Kui nad jõudsid nii kõrgele, et neid vaevalt näha oli, vaikisid nad järsku ja langesid nagu kivi alla, maha põllule

või ka suure kivi otsa. Kuigi poisid olid neid kevadekuulutajaid ka sel aastal juba küllalt kuulnud, tundusid nad nendele nüüd siin mitteigapäevases, paljudele uues ümbruses nagu kuidagi eriti kutsuvatena, meeolelu kergeks ja rõõmsaks tegevatena. Kui ehk mõnel oli jälle südamest läbi sähvatanud, et mis nüüd ikka saab, kui koju minnakse, siis tõrjus see uus pilt jälle kõik kahtlused kõrvale.

Hõisati ja huigati, nii et mets kajas. Mõni heitis helerohelisele jänesekapsale pikali, noppis paar lehte ning pistis suhu. Kiitis, et maitsvat väga hea ning ajavat janu ära. Teised katsusid ka ja leidsid, et tal on peaaegu õigus. Mõned jälle panid sinililled või üla-
sed, mis metsas kasvasid, endile rinda ja tundusid sel viisil eriti kevadelistena. Kui ühele poisile korraga ülalt kuuse otsast suur käbi otse ninale kukkus, siis vaatasid nad veidi jahmunult üles, hakkasid aga kohe laginal naerma. Kuuseoksalt, peaaegu käeulatuse kauguselt, vahtisid nendele kaks väikest, musta, teravat silma vastu. Ehmudes poiste naerust, pistis orav krabinal üles kõrgemale ning lendas siis suures kaares kõrvalpuu oksale, ei jäänud sinna peatuma, vaid jooksis puu tüvele ja sealt alla ning lippas siis, saba püsti, metsa all edasi. Mõni poiss tegi liigutuse, nagu tahaks ta oravale järele joosta, kuid peatus kohe. Võib-olla tuli nendele meelde minu äpardus eelmisel sügisel. Paar päeva pärast seda, kui ma olin esimest korda kooli tulnud, läksime

Kambja kihelkonnakooli maja juurdeehitatud ots.

Tee Kirikuvariku ja Suure-Kambja Lustmetsa vahel.

koos kooliõpetajaga metsa jalutama. Otse metsaserval hüüatasin ma korraga: „Jänes!“ ja panin talle järele. Kõik hakkasid mürinal naerma, kooliõpetaja ka. Jäin nagu naelutatult seisma. Piinlik oli. Ega ma esimest korda elus jänest näinud. Või arvasin ma teda kätte saada? Nojaa, jänesepoegi saadi küll vahel kätte, see aga lippas nagu põder.

Meie, Suure-Kambja valla poisid, teadsime, kui ilus oli Lustmets teda läbiva ojaga ja veski teise järvega — siin oli veskil kaks järve, kuna Suure-Kambja mõisas kaks oja ühinevad. Teadsime ka, et mõisa omanik v. Knorring ei olnud mõisas, vaid et ta sinna harilikult suve poole tuli. Niisamuti teadsime, et mõisa rentnik Fuchs sellest palju ei hooli, kui kihelkonnakooli poisid mõisa laialistesse puiestikkudesse kolama tulevad. Pealegi oli mõisa rentnik mitme poisi isaga hea tuttav.

Vaene, hea ja eeskujulik Kaarel oli poistel täiesti meelest läinud, kuigi nad temast muidu nii vaimustatud olid. Vaadeldi veidi kevadest ilusat maastikku, kus rukis ja ristikhein juba haljendasid, kuna teised viljad olid kohati nina vaevalt mullast välja pistnud, ning siis seati sammud julgelt mõisa Lustmetsa poole, mis ehk pool kilomeetrit eemal paistis. Arvatavasti tuli poistel küll vahel mõttesse, et täna ei ole püha, vaid tööpäev. Kuid kohe jõuti jälle selgusele, et päästa ei ole enam midagi. Saun on saun, ükskõik millal koju minna.

Ma ei tea, kui palju imetleti neid mitmekesi-seid puid, mis Suure-Kambja mõisa puiestikus kasvavad ja millel on mõnedel okkad, mis lõhnavad magusamini kui peente naiste parfüümid. Vaevalt tulid poisid sellele. Mäletan, et kui läbi metsa õõnestee järsakust alla ja üle kumera jalgsilla puiestikku jõuti, siis läks osa poisse piki lähedase järve kallast edasi puiestiku teedele kõndima, kuna teine osa hakkas ojust kivide alt vähke otsima.

Poistel oli oma südametunnistuse rahustamiseks peale ilusa kevadise ilma veel üks kaaluv põhjus, nimelt ajalugu.

Esimesel aastal olime kihelkonnakoolis — esimene jagu — päris targad poisid. Jutustasime ajalugu, maadeteadust, looduslugu nagu vurinal. Teisel aastal aga muutusime rumalamaks ja hakkasime neid aineid, eriti ajalugu, päris vihkama. Noo, kuidas sa jutustad kõigist nendest Vladimirdest, Svjatoslavidest ja Igoritest, kui vene keele sõnade tagavara üsna väike on! Esimesel aastal oli ju kõik alles eesti keeles, nüüd aga järsku vene keeles, kuigi olime vene keelt ainult lühikest aega õppinud.

Tol õnnetul ilusal kevadisel esmaspäeva-hommikul oli esimene tund ajalugu ja selle eest põgenesime metsa. Kuid unustasimegi enda metsa, liiga kauaks.

Meil oli ikka üks lohutus ka. Teadsime nimelt, et kõster armastab kangesti vähke. Paljud

meist olid oja ääres üles kasvanud ja seepärast pidasid nad endid vähipüügi meistriteks. Eks mõned seda olnudki. Mina ise püüdsin tol ajal, kui taud ei olnud vähke meie ojadest veel hävitanud, tihti nii palju vähke, et jätkus tervele talule. Kuid see püük toimus heinaaja ümber ja hiljem ning kahvade ehk nattadega. Käega kivide alt ei saanud kunagi eriti palju vähke, eriti mitte varakevadel nagu nüüd. Olime siiski kohutavad optimistid ja lootsime, et toome kõstrile sada, noh, kui mitte sada, siis vähemalt viiskümmend suurt ilusat vähki. Saime aga kätte neli väikest, kõhna „ritsikat“! Selle saagiga oli küll vähe lootust kõstrit leevendada. Kuid nüüd ei olnud enam midagi parata.

Puiestik ühel kaldal ja Lustmets teisel, kõrgel kaldal hoidsid poisse oma iluga kaunis kaua kinni, nii et kui nad kord koju, kõstri juurde jõudsid, oli suur vahetund ammu alanud ja teised poisid — need head Kaarlid — juba söönud.

Võib-olla oli lugu meie kojuminekuga niisamuti nagu prantsuse tagasitulekuga Moskvast. Kui ma poisike olin, siis peeti seda täieliseks harmoonika- ehk „marupilli“-meistriks, kes oskas mängida „Kuidas prantsus Moskva läks“. See lugu oli niisama eksaminumbriks lõõtspillimängijale, nagu on koloratuurlauljale „Hümn päikesele“ Rimski-Korsakovi „Kuldkukest“. Ma ei mäleta sellest tükist küll muud midagi, et kui teda mängiti, siis mürisesid bassid ja nagisesid lõõtsad hirmsasti ja mängija pühkis pärast mängu lõpe-

tamist otsaesiselt higi. Võib-olla pühib kolora-
tuur ka pärast „Hümni päikesele“ higi?

Peale selle „Kuidas prantsus Moskva läks“
oli veel teine lugu „Kuidas prantsus Moskvast
tagasi tuli“. Miskipärast ei tahtnud marupillime-
hed seda heameelega mängida, isegi kui neid
paluti. Kuulsin siiski paar korda ka seda. Oli
pikaldane ja hale lugu. Küll meiegi, köstrikooli-
poiste, tagasimineku oli sel nõiduslikul kevade-
päeval pikaldane ja hale!

Sisse pääsesime küll, ilma et meid oleks
keegi näinud. Sööma aga ei jõudnud me veel
hakata, kui kooliõpetaja tuli ja kõik rändurid
magamistuppa kutsus. Minu nime ta ei nimeta-
nud; kui ma aga ise teistele järele sammusin, siis
lõi ta imestudes käsi kokku ja ütles, ta arvanud,
et ma olen alles praegu kodust tulnud. Ka varem
oli juhtunud, olgugi harva, et ma olin esmaspäe-
val alles lõuna ajal kooli tulnud. Nähtavasti ei
võinud talle mõttessegi tulla, et ka mina, olles
vaevalt üheksa aastat vana ja muidu väga korralik,
olen koos suuremate poistega seiklema läinud.

Mäletatavasti ootasime tükk aega otsust. Vii-
maks tuli köster ise kooliõpetaja saatel, luges
meile kange epistli ja kuulutas siis karistuse:
nädalaks ajaks ilma lõunata, seejuures nurka
seisma ja venekeelseid laule pähe õppima!

Meil läks siis õieti niisamuti, osalt halvemi-
nigi kui vaesel Aleksander Sergejevitš Puškinil.
Tema oli ka lütseumis käies ühes teiste õpilas-
tega mingi vallatuse pärast niisuguse karistuse

alla langenud, et nad ilma söömata jäeti. Seal korraldati aga karistust nii, et süüdlased pidid sel ajal, kui teised sõid, sellesama pika laua ääres istuma, aga teises otsas, kuhu toitu ei pandud. Kõigi poiste karistus ei olnud ühesugune, vaid süü suuruse järgi rohkem või vähem päevi ilma lõunata. Mida väiksem oli karistus, seda lähemal istus karistatu toidule ja seda lähemale nihkus järjest toit laua otsale, kus istus üks suuremaid süüdlasi, Puškin. Kord ei suutnud ta end pidada, vaid ohkas, kui teised sõid:

„Блаженъ мужъ, иже сидитъ къ кашѣ ближе.“*)

See ohe tuli kindlasti südamest!

Siiski ilma söömata olemise ja nurgasseisemise vastu ei olnud veel niipalju ütelda kui laulude õppimise vastu. Neid anti kaunis rohkesti õppida — esimene oli Nikitini „Hommik järvekaldal“ — ja võttis hea tükk aega, enne kui nad pähe said ning nurgast välja pääsesime. Mõne päeva pärast tingisime siiski osa karistusest maha.

Toon võrdluseks karistuse Tartu kroonugümnaasiumist. Sõitsin kord kroonupüha ajal maale ja jäin üheks päevaks koolist ära. Kui ma järgmisel päeval kooli tulin, oli esimene tund direktori juures. Andsin talle kirjaliku vabanduse puudumise kohta. Vabanduses ei olnud puudumise põhjus ära märgitud. Direktor ütles, et muidugi olevat ma haige olnud. Kõnelesin tõtt

*) Õnnelik see mees, kes istub pudrule lähemal.

ja seletasin, miks ma puudusin. Siis tähendas ta, mingi ma pärast tundi inspektori juurde. Läksin ja jutustasin sellele oma loo. Ta mõtles silmapilgu ja ütles siis: „Kallike, palun tulge pühapäeval kell kümme siia kaheks tunniks.“ Pühapäeval olin määratud ajal koolis, õpperaamatud kaasas. Üks klassijuhatajate abised võttis mu vastu, seletasin talle oma asja, ta juhatas mu ühte klassi, teenistuskordne kalfaktor sulges ukse ja avas selle mulle kahe tunni pärast jälle. Kõik läks äärmiselt rahulikult ja sõbralikult, ka sel juhtumil, kui poiss pidi kaks või kolm pühapäeva järgemööda isegi kuni kaheksa tundi korraga kartseris — koolis — istuma.

Võiks veel tähendada, et muud karistust siin üldse ei tuntud — ei nurkapanemist, järeleistuma jäämist, hoopis kõnelemata õpilastele käe külgepanemisest, ükskõik missugusel kujul, või sõimamist ja sobimatute sõnade ütlemist, nagu „pidage oma mokad“ ja muud niisugust, mida võib nüüdselgi ajal koolis kuulda. Kui tähendatud karistus — kartser — ei aidanud, siis pidi poiss ilma pikema jututa koolist lahkuma.

Meie seiklus ilusal kevadisel esmaspäevahommikul Kambja kihelkonnas oli iseendast nii väike, nii tähtsusetu asi. Meile aga oli ta väga suur ja väga tähtis, sest meile oli ta midagi hoopis erakordset, mitte ainult võimaluse tõttu — teha nii ilusa ilmaga tore rännak läbi kena metsa, mis tundus muinasjutu-metsana ja tundub mulle niisugusena veel nüüdki, nii palju aastaid hil-

jem. Väga suur ja väga tähtis oli ta ka seetõttu, et saime kord koolist poppi teha. Seda ei juhtunud muidu naljalt, ainult kui tõsisemalt haige oldi. Väikese haiguse, külmetuse puhul, kui oli kurk haige, üteldi lihtsalt: „Ei ole häda midagi. Pane aga villane sukk öösel ümber kaela ja küll saab terveks!“ See oli kõik meie arst ja apteek.

Suur ja tähtis näis see sündmus olevat ka köstrile ja kooliõpetajale, sest ega nad muidu ei oleks algul kavatsenud vanemaid kooli kutsuda. Kui oleks tulnud kakskümmend papat või mammat — või ka papat ja mammat — Kambja köstrikooli oma võsude üle kohut mõistma, siis oleks kaheldamatult palju nalja saanud. Ainult mõnele oleks see nali võinud õige kibe olla.

VII

Olen sagedasti imestunud, kuidas meil asju otsustatakse. Ei viitsita hobuse seljast maha tulla, et asja lähemalt vaadelda, vaid otsustatakse niisamuti umbropsu ning sealjuures hirmus iseteadvalt ja kindlalt. Nii on lugu vahel, kui mõnede tuntumate meeste vaadete kujunemisest kõneldakse. Väidetakse mõnikord, et kool on nendes isamaalsust arendanud või ta ei ole seda mitte teinud, vähemalt seni mitte, kui ei ole tulnud isamaalised kooliõpetajad.

Niisugune vaade on tihti hoopis vildak. Arvan, et tol ajal, kui eesti rahvuslik iseteadvus hakkas arenema, etendas kool selles üldiselt otsest ja kaudselt väga väikest, tihti mitte mingit osa. Muidugi leidis ka erandeid, aga see ei muuda asja. Kooliõpetaja võis olla kuitahes saksa- või venemeelne, poiss või poisid võisid olla suured, kirglikud patrioodid.

Eestlase rahvuslik iseteadvus arenes koos ta majandusliku iseseisvuse arenguga. Head linahinnad olid palju võimsamaks teguriks ta rahvustunde edendamisel kui kõik laulupeod —

nende tähendust ses suhtes on kõvasti liialdatud — ja mitmekesine kihutustöö kokku. Majanduslik iseseisvus tegi mehe kindlamaks ja julgemaks. Kuna talu oli omanduseks ostetud, olgugi enamasti võlgu, vabanes taluomanik mõisniku mõjutusest. Ta võis nüüd juba julgemini ja valjemini oma mõtteid mõtelda. Majanduslik iseseisvus lubas tal endale ka suuremal määral ajalehti ja raamatuid muretseda ning sel teel oma silmaringi ja arusaamist laiendada.

Ja siis see 700 aastat orjapõlve, millest mitte-kõnelemist nüüd mingiks heaks tooniks peetakse. See 700 aastat, mis eestlasel kogu aja alateadvuslikult meeltes seisis, sai talle nüüd vähehaaval, sedamööda kuidas eesti esimesed ajaloolased asja arutasid, järjest selgemaks ja tekitas temas tahet seda ülekohut, mida ta palju aastaid tunda saanud, kuigi jälle heaks teha, oma õigusi osaliseltki tagasi võita.

Muidugi võidakse asuda seisukohal, et ajalugu on üleliigne, isegi kahjulik asi, kuna ta inimese mõtted asjatult eemale viib olevikust ja tulevikupüüetest. Kuid niisugune vaade on liiga kitsas ja ühekülgne. Ei tee mingit häda, kui meie oma minevikku tunneme, olgu see minevik missugune tahes. Ühegi rahva elutee ei koosne ainult võitudest ja õnnestumistest, vaid ka kaotustest ja äpardustest. Ei ole sobiv ega mehine kõnelda ainult Ümerast, vaid tuleb kõnelda ka Jüriööst. Olen õieti kõigi kunstlike kude mälestamiste vastane, aga arvan, kui pühitse-

takse Jüriööd, siis ei mälestata mitte kaotust, mis seal kannatati, vaid tema suurt eesmärki. Rahvas tegi veel kord katset võõrast iket kaelast raputada. Kas on niisuguse suure eesmärgi mälestamine mingi häbi asi? Mitte äpardus ei ole häbistav, vaid kui rahvas äparduste järel jäävalt masendusse langeb, igavesti orjastub ja enam ühtki katsetki ei tee vabaks saada.

700 aastat orjust oli meil olemas. Ei ole tähtis, kas oli see 700 aastat nii vilets, nagu ühed arvavad, või oli ta vähem vilets, igatahes oli rahvas kaheldamatult raskes orjapõlves ja poliitiliselt täiesti õigusteta. See „700 aasta üle nutmine“ on tõepoolest niisama vähe nutmine, nagu on nutmine, kui meil endisest vene põlvest kõneldakse.

Teiselt poolt ei ole muidugi vähimatki mõtet peamiselt minevikumälestustes püsida, niisamuti nagu ei ole mõtet peamiselt tulevikust kõnelda, nagu sagedasti tehakse. Seeläbi unustatakse kergesti, et ka olevik on oma nõuetega olemas.

Igatahes 700 aastat oli tol ajal, kui ma kihelkonnakoolis käisin, meile väga suure tähtsusega. Küll ei kuulnud meie nendest aastatest koolis mitte üht sõna, seda rohkem aga kodus ja kodu kaudu üksteiselt.

Kuigi taluomanik oli talu omanduseks ostmise läbi mõisnikust teatud määral vabanenud — kui ta oli saanud oma võla mõisnikkude krediitkassa alla viia, siis oli ta oma mõisnikust täiesti

vaba ja tal oli tegemist ainult krediitkassaga —, ei olnud ta meeolelu mõisniku suhtes muutunud. Tuleb aga pidada silmas, et mõisnik ja sakslane oli üks ja seesama, sest eesti soost mõisnikke leidis niisama harva nagu valgeid vareseid. Kui mõni oligi, siis oli ta juba sakslaseks hakanud.

Talumees teadis väga hästi, et laiad, kilomeetritepikkused väljad, paikkonna kõige paremad maad, mis nüüd saksa mõisnikule kuulusid, olid kord eestlaste omad olnud ja sissetunginud sakslased olid need meilt vägivaldselt röövunud. Ta tundis ka sakslaste majanduslikke ja poliitilisi eesõigusi. Maa üldisi asju ajas käputäis saksa mõisnikke, rohkearvulisel maa pärisrahval ei olnud seal midagi ütlemist, kuigi ta maa kuldteks makse maksis. Mõisnikule kuulus kõrtsiõigus, tihti patronaadiõigus ja veel mitmekesiseid muid eesõigusi. Muuseas olid mõisnikud talude müümisel jätnud endale enamasti jahioiguse. Muidugi ei huvitanud talumeest harilikult mõne jänese või linnu tagaajamine just palju, aga pahandav oli, et kui mõisa pidas klaperjahti, siis ei hoolitud talu viljast midagi, vaid see aeti, kui oli juhus, halastamatult puruks. Ja seejuures maksti harva kahjutasu. Kõigest sellest oli tol ajal, kui ma kihelkonnakoolis käisin, eesti põllumees juba täiesti teadlik, kõigest sellest kõneldi omavahel kokku puutudes kibeda viha ja põlgusega ja kõike seda kuulsin mina ja kuulsid ka teised poisid tihti pealt. Kas võis see noortele inimestele mõjuda jääda, eriti kui

mõisnikkude otse üllatavast kõrkusest ja hoolimatusest eesti rahva vastu järjest uusi elavaid näiteid toodi!

Olgu siin mõisnikkude otse haruldase kõrkuse ja hoolimatuse kohta talupoja vastu paar näidet.

Suure-Kambjas leidus möödunud sajandi kaheksakümnendate aastate lõpul ainult mõni üksik renditalu. Teised kõik olid juba pärisomanduseks müüdud, kuigi harva üksikud olid täiesti kinni makstud. Enamasti olid nad krediitkassa all, üksikud olid ka veel mõisnikule võlgu. Mõisnik Konstantin von Knorring, endine kaardiväe rittmeister, kes küll harilikult Tartus elas ja ainult suvel paar, kolm kuud mõisas viibis, ei ajanud ise oma asju, vaid tal oli volinik. Siiski pääses vahel ka mõni talupoeg ta jutule.

Kord, kui ta oli jälle suveks mõisasse tulnud, tahtis üks niisugune renditalupidaja tema endaga mingi asja pärast hädasti kõnelda ja läks mõisasse, muidugi kõõgiuksest sisse, ja avaldas toapoissile soovi härraga kokku saada. Varsti tuli toapoiss tagasi ja teatas, et härra ei soovivat teda vastu võtta.

Eesti talumees on aga visa ja ei jäta naljalt jonn. Ta läks rahulikult välja ja jäi nurga taha ootama, sest ükskord pidi härra ometi välja tulema. Ja ootamisega mitmesugustes paikades ja asutistes oli talumees juba harjunud. Kui kaua ta nii ootas, seda ma ei tea. Lõpuks aga tuligi v. Knorring eesuksest ja läks alla puiestiku

poole. Kohe oli rentnik ta juures ja haaras tere-
tuseks mütsi.

„Kas ma kõnnin Berliini uulitsal või Kambja
mõisa õues, see talupoja-koer ei tohi mu manu
tulla!“ käratas v. Knorring, keeras selja ja läks.
Rentnik jäi pettunud, kuid vihase näoga talle
järele vahtima. Kuigi tähendatud talu oli rendi-
talu, oli see siiski suur ja hea talu ning ümbrus-
kond üldiselt jõukas ja rahvas iseteadev. Nii-
sugune kuulmatu kõrkus võis mehe seepärast
kangesti vihale ajada.

Ometi kuulus v. Knorring sümpaatsemate ja
õiglasemate mõisnikkude hulka. Näiteks ei kasu-
tanud ta oma patronaadiõigust, vaid laskis rah-
val õpetaja valida. Olgugi et see valimisviis ei
olnud õiglane, oli see ikkagi valimine ja tolle
aja kohta mitte kõige halvem.

Hästi mõjus v. Knorringi juures ka, et ta
oli vaba silmakirjalikkusest ja teesklusest. Nii
juhtus kord temaga kokku mu emapoolne vana-
isa, kes oli ta juures varem kaua teeninud, lõ-
puks metsaülemana. Kui vanaisa v. Knorringilt
küsis, kuidas ta käsi käib, vastas vana hall
mõisnik: „Muidu päris hästi, ainult surm, kurat,
tükib manu!“

Kuigi Konstantin von Knorring, nagu juba
tähendatud, oli uhke inimene, oli ta ühtlasi hea
mees, eriti oma teenijate vastu. Kuid ka valla
peremehed, kellel temaga tegemist oli, ei või-
nud üldiselt nuriseda. Muuseas teatakse jutus-
tada järgmist lugu, mis on selle mõisniku kohta

iseloomustav. Kord, kui ta oma mõisas üle veskitammi silla sammus, astus ta juurde kerjus, kellega mõned veskilised olid ütelnud, et mõisahärra on väga helde. Õieti olid nad tahtnud kerjust, kes oli õige kohtlane mees, narrida. Von Knorring oli ju teatud viisil küll helde, aga kerjuseid ta ei sallinud. Ta käskis kerjusel end koristada ja viibutas seejuures isegi keppi. Kuid kerjus ei jäänud maha, vaid sammus veskiliste itsituste saatel v. Knorringile järele, läbi terve mõisaõue ja ikka edasi suurtrepist üles esikusse. Nüüd oleks muidugi loomulik olnud, et toapoiss oleks kerjuse välja ja trepist alla saatnud. Kuid läks hoopis teisiti. „Anna sellele pimedale kolm rubla!“ hüüdis v. Knorring vasturutanud toapoisile. Muide, kerjus ei olnud pime.

Hoopis teine mees oli Konstantin v. Knorringi isa, nagu kõneldi — kindral. Minu tädi jutustas oma noorpõlvest loo, mida ta oli pealt näinud. Ka Kambjas oli tulnud kord raske teoorjuse tõttu mõnedel inimestel mõte ära Venemaale minna. Eestvõtjatele on siis „Vana-Noring“, nagu rahvas kindralit nimetas, lasknud rehe juures niisuguse peksusauna anda, et mõnigi on vigaseks jäänud. Tädi jutustas, et „Vana-Noring“ seisis ise juures, kolmenurkne kübar peas, ja nägi just nii välja nagu elus saadan, kes on praegu põrgust tulnud, et inimlaste piinadest lõbu tunda.

Suure-Kambjas oli üldse rehi kohaks, kus inimestele „kultuuri“ sisse taoti. Mõnedes teis-

tes mõisates kasutati selleks õilsaks tegevuseks talli — eks muidugi vastavalt kohalikkudele oludele.

Sellest rehest, millest nüüd on järele jäänud ainult kõrvalhoone, karnap, jutustatakse peale muu järgmist lugu. Inimesed olid tööst kangesti kurnatud, nii et nad enam ei suutnud vastu seista. Rehepapp oli aga mõistlik mees ja andis teopoistele ning vaimudele head nõu. Ühel hommikul, kui rehepeks oli parajasti lõppenud ja inimesed tahtsid sööma hakata, hüüdis rehepapp: „Vanakurat tuleb, tehke ruttu!“

Kui vana Knorring rehe juurde jõudis, nägi ta järgmist pilti: inimesed istusid rehe kõrval oma sööginõude juures ja magasid. Mõnel oli leivatükk, teisel silgusaba suus, kolmandal lusikas käes.

„Mis kurat, see on?“ käratas mõisnik rehepabile, kes juurde astus.

„Aulik pärishärra,“ vastas rehepapp, „inimesed on hirmus väsinud, nad ei saa ju peaaegu sugugi magada, päeval on nad kogu aja töös ja öösel peksavad reht.“

„Las nad, kuradi raiped, magavad siis kaks tundi!“ mõirgas v. Knorring.

Nii. Muud hinnangut sellel mehel ei olnud inimeste kohta, kes talle haruldaselt raske vaevaga rikkusi kokku kandsid, kui „kuradi raiped“. Neid rikkusi, väga mitmesuguseid, tekkis ju niisuguse töö läbi lõpmata palju. Näiteks kui Konstantin v. Knorringi poeg Suure-Kambja

mõisa ära müüs ja Knorringite vara mõisast ära veeti, siis leidus seal peale muu veel koormate viisi ketrus- ja kudumistooteid, mis perenaised olid pidanud mõisale aastate kestes kokku kandma. Kui palju pikki unetuid õhtuid olid muidugi juba raskest tööst vaevatud inimesed pidanud seejuures veetma!

Perenaistel oli teoorjuse ajal vähemalt see hea asi, et nad mõisas tööl ei käinud ja seetõttu peksust pääsesid. Kuid mitte igal pool. Nii las kis Pühajärve mõisa proua, Kambja naaberkihelkonnas, perenaistele tihti vitsu anda, sest ketrus ja kudumistööd ei olnud tema arust alati head. Kui ta suri, siis leiti kord hiljem, et ta oli hauakambrist välja toodud, seina äärde istuma asetatud ja talle vits hammaste vahele pandud. Nii sugune jõe surnuteotamine väärrib muidugi hukkamõistu, aga ta on siiski arusaadav.

Kui ma Raadi muuseumis käin, siis huvitab mind seal peamiselt kaks asja: suitsutare ja saalid lossi läänetiivas. Siin on kaks teineteisele täiesti vastukäivat elu, mis keetsid aastasadu. Lossi elu nimetatakse „kultuurikandmiseks“ ja „röövimiseks“, olenedes sellest, kes seda ütleb, kas „kultuurikandja“ või see, kellele seda kantakse. Inimesel on ju üldse kange tung teist päästa ja õndsaks teha ja iseendast on see väga ilus ning meeldiv omadus. Ainult häda on, et inimene laseb endale selle eest väga kallilt maksa.

Oleks siiski eksitus arvata, nagu oleksid kõik

mõisnikud õelad olnud. Kambjaski leidus mõisnikkude keskel mehi, kes olid ka taluinimeste vastu sõbralikud, lahked ja alati abivalmis ning kelledest rahval on väga head mälestused jäänud. Niisuguseid võiks nimetada mitu, aga piirdun ainult ühega, ses suhtes iseloomulikumaga, Vana-Kuuste viimse sakslasest omaniku L. v. Sieversiga, seda enam et ta erines põhjalikult oma vennast K. v. Sieversist, kellest karistussalga ülemana jäi rahvale väga raske mälestus.

Inimesed kõnelevad L. v. Sieversi headusest palju lugusid. Nii surnud ühe talu omanikul hobune ära. Mehel ei olnud parajasti raha olnud ja ta läinud v. Sieversilt laenama. Viimane aga kinkinud talle ilma pikema jututa ühe oma parimaid tööhobuseid. See on vaid üks näide, mis suguseid olevat rohkesti. Kõneldakse, kui mõisa valitsejad ei oleks teda tagasi hoidnud, siis oleks ta ei tea mis oma südameheaduses teinud. Nii-samuti jutustati, et koosolekutel, milledest juhtusid ka talupojad osa võtma — kirikukonvendil ja mujal —, oli ta harilikult vaikselt kuulanud, või kui ta oli midagi ütelnud, siis oli ta teinud seda alati sõbralikult, ilma mingi kõrkuseta.

Muide, juhtus tihti, et mõisateenijad palju visamad olid kui mõisnikud ise. Nii kõneles minu emapoolne vanaisa, kes oli Suure-Kambjas metsa-ülemaks, K. v. Knorring ütelnud talle mitu korda, et ei maksa metsavargusi liiga taga ajada. „Las nad, kuradid, varastavad!“ lausunud ta. Selsamal ajal oli Suure-Kambjas üks metsavaht, kes iga

kännu juures, mille ta leidis, hädaldas ja nagu haigijas jälgi ajas ning enne järele ei jätnud, kui ta leidis, kuhu puu oli viidud, — muidugi, kui see üldse võimalik oli.

Tekib küsimus, millega seletada, et L. v. Sievers oma rittmeistrist vennast iseloomult nii põhjalikult erines. Rahvas ütleb, et Leo läks emasse, kes oli haruldaselt hea inimene, Karl aga isasse. Sellest isast, A. v. Sieversist, kõneldakse, et ta oli väga tugev mees. Nii olnud tal tühi asi pähkel sõrmede vahel katki pigistada. Kui loomad ristikeinal kõies kiinisklema hakanud, siis läinud ta vahel ise neid rahustama. Ta haaranud lahtikiskunud loomadel sabast või sarvist ja tema käest polevat ükski loom lahti pääsenud.

Äga ta olnud ka õige õel. Nii jutustatakse, et kord sõitnud ta linnast koju, tema ees äga sõitnud postvanker, mis teda kuidagi mööda ei lasknud. Postipoisidki ei armastanud mõisnikke ja mängisid nendele heameelega vempe, kui said.

Kui postvanker oli Röövlimäe alla jõudnud ja posthobused olid kõndima jäänud, oli v. Sievers tõllast hüpanud, postvankri juurde joosnud, postipoissi peksnud ja ta pukist maha löönud.

Kui v. Sievers välismaalt suremas haigena koju tuli ja Tartu vaksalis kanderaamil välja toodi, hüüdis üks naine: „Nüüd sul, kuradil, on pea niisamuti ripakil nagu karjapoisil, kelle sa tapsid!“

Kõneldakse, oma noorpõlves olevat A. v. Sievers ühe talu karjapoisikese, kes oli loomad mõisa vilja lasknud, jalge all poolsurnuks

tallanud. Poisike oli ära surnud. Mõisnik oli karistamata jäänud, sest siis olid alles vanad koh- tud olnud.

Ka teise karjapoisi oli ta kord vaeseomaks peksnud, nii et sellest enam raskema töö tegijat ei saanud, vaid ta rätsepaks õppis, raha kogus ning viimaks Vana-Kuustes talu ostis.

On teada, missuguse otse liigutava murega põllumees oma vilja silmas peab. Kui juhtub kord mõni suurem loom, hobune või lehm vil- jast läbi jooksmata ja selle maha tallama, siis van- nub peremees raskesti või ahastab — kuidas just ta iseloom on.

Kord tegi üks peremees — nii jutustas ta mulle ja hääl otse värises nõrdimusest — oma ilusa, lopsakalt kasvava kaerapõllu taga kütist. Äkki kuuleb ta iseäralist müdinat, vaatab üles ja näeb, kuidas kaks ratsanikku läbi tema imest- letud ja silmadega hellitatud kaera kihutavad. Ta nägu tõmbub sügavalt pilve ja ta vahib, kes on niisugused peletised, kes viljast midagi ei hooli. Kui ratsanikud lähemale jõuavad, näeb ta, see on kohalik mõisnik oma naisega. „Ma tuln vaatama, kas siin mets põleb,“ ütles ta, olgugi et tema metsa siinkohal ei olnud. Nad pöörasid hobused ümber ja kihutasid tagasi, küll mitte tulnud teed, vaid nii, et nad kaerale veel uue tee sisse ajasid.

Ühel peremehel oli hea koer, kes armas- tas mõisniku jahikoeri segada, kui mõisnik selle talu väljadel jahti pidas. Mõisnik saatis mehele

sõna, et müügu oma koer ära, ja pakkus ka õige head hinda. Mees siduski koera vankri taha, sõitis mõisasse ja läks, muidugi köögiuksest, sisse ütleva, et koer on nüüd siin. Vähesse ootamise järel tuli härra välja, puss käes, laskis koera maha ja ütles mehele: „Korista oma raibe!“

See sündis ajal, millal eesti maamehe iseteadvus oli juba kaunis palju arenenud ja ta õiglustunne suuresti kasvanud. Ta mõistis siin väga hästi, et niisugust alatut ja närust tempu tema vastu võis mõisnik lubada endale ainult seepärast, et tal talupoja vastu alles vajalik lugupidamine puudus ja ta endale nagu mingile kõrgemale olendile vaatas, kellele talupoja suhtes peaaegu kõik on lubatud. Ta ei mõistnud, et see talupoeg, keda ta nii sigaduslikult kohtles, oli juba hoopis teine kui tema isa aegne talupoeg. Küll ei saanud mees mõisnikku koera tapmise pärast kohtusse kaevata, sest puudusid tunnistajad. Kuid on võimsamat kohut, kui oli Vene miravoi või mõni teine kroonukohus. Ja see kohus ei saanud jääda tulemata, kui tuli aeg. Kuid mõisnikud olid oma võimused nii pimestunud, et nad rahvast ei mõistnud, kahjuks ei mõistnud, sest muidu oleks mõnigi asi võinud olla teisiti nendele ja võib-olla oleks see ka maale parem olnud.

Veel üks juhtum, veidi kergem, kuid siiski iseloomulik.

Meil kasvatati talus tõuõkarja ja vahel viisid ka mõisad meilt vasikaid. Seda oli ka üks mõisnik

juba paar korda teinud ning nii rahule jäänud, et kui ta kord ema nägi, palus endale kohe teatada, kui jälle mõni hea vasikas on, siis saatvat ta kohe järele. Ema sõitiski siis kord, kui aeg tuli sinna mõisasse ja laskis ennast mõisnikule teatada. Vastati, et härra sööb. No kui inimene sööb, ei ole midagi parata. Kuigi söömine üsna kaua kestis, ootas ema siiski rahulikult. Kui ta aga viimaks aknast välja vaadates nägi, et mõisnik keppi viibutades ja koerte saatel rahulikult üle mõisaõue läheb, oli talle küllalt. Ta tõusis üles, tuli välja, istus vankrile ja sõitis minema.

Mõne päeva pärast tuli mõisnik ise küsima, kas ei ole veel head vasikat. Ema vastas, et oli küll, aga see on juba ära antud. Tema olevat ütlemas käinud, aga mitte kokku saanud.

Nüüd seletas mõisnik, ema oleks ikkagi võinud oodata. Tema läinud ainult veidike jalutama pärast sööki ja olevat varsti tagasi tulnud. Ema vastas, temal olevat ka oma töö ja ta ei võivat tundide kaupa oodata ühe vasika müügi pärast.

Need on vaid üksikud väikesed, kuigi iseloomustavad näited sellest, kuidas saksa mõisnikud talupojaga ümber käisid. Nagu tähendatud, nemad ei mõistnud põrmugi, et talupoeg oli juba hoopis muutunud, iseteadlikuks ja julgeks saanud. Mõisnik ei olnud temale enam see piiramatu võimuga härra, isegi kui ta mõisale veel osa talu ostusummast võlgnes. Vene asutised — kohus, kool, politsei ja teised — olid ka mõisniku võimu väga suuresti kärpinud. Kuid veel oli

tal palju majanduslikke ja muid eesõigusi ja nende pärast oli talupoeg mõisniku kui seisuse vastu väga vaenlik, kuigi ta võis nendega üksikjuhtudel väga hästi läbi saada. Ka mõisnikkude keskel leidus mitmesuguseid inimesi ning oli neidki, kelledega talumehed isiklikult hästi läbi said.

Nagu tähendatud, ei võinud see vaenlikkus, mida rahvas mõisnikkude majanduslike ja poliitiliste eesõiguste vastu tundis, ka noortele mõjuta jääda. Seda vaenlikkust õhutas veel enam 700 aastat, mille kohta noorsugu otse õhinal ja nagu neelates kõike seda vähest luges, korduvalt, ikka uuesti luges, mis ta kätte sai. Eesti rahva visast võiflusest sissetungivate võõraste vastu, keda rahvas lihtsalt röövrüütlikeks nimetas, ta kauaaegselt raskest kannatusest orjapõlves, millele ei leidu palju sarnast.

Nii oli saksa mõisniku kohta täiesti selge seisukoht küll ka igal Kambja kihelkonnakooli poisil juba enne, kui ta kooli tuli. Kool ei tarvitsenud siin midagi anda, ei saanudki anda. Loomulikult oli selle negatiivse isamaalsuse — sakslaste ja venelaste vastu sihitud — vastaspooleks positiivne isamaalsus, tung ja püüd oma rahva huvide eest niipalju kui võimalik väljas olla. See tung ja püüd läks vahel, poiste omavahelistel vestlustel, unistustes isegi niikaugele, et ta iga tõelisusepinna kaotas. Igatahes kinnitas niimõnigi poiss, et kui tema suureks saab, siis teenib ta ühel või teisel viisil palju, väga

palju raha ja ostab oma valla mõisa ära ning ajab „paruni“ ära Saksamaale teiste „lambavaraste“ juurde. Miskipärast nimetas rahvas tol ajal sakslasi lambavarasteks. Põhjust ma ei tea.

Tegelikult tuli see saksavaenlikkus esiotsa küll palju väiksemal ja lihtsamal viisil ilmsiks.

Nii mäletan, et sõitsin kord suvel tol ajal, kui kihelkonnakoolis käisin, isaga koos läbi Suure-Kambja mõisa. Veskitammil tuli v. Knorring vastu, keda isa teretas. Von Knorring vastas viisakalt ja sõbralikult. Mina aga istusin nagu mühak vankris ega liigutanud kättki. Ärvasin ainult, et „parunit“ ma ei tereta. Kui isa teda teretab, siis seepärast, et ta teda tunneb, mina aga ei tunne ega tahagi tunda. Tookord ma muidugi ei mõistnud, et talitasin väga ebaviisakalt ja sobimatult. Ka isa ei lausunud mulle selle kohta sõnagi, kuigi olin ainult kümne-aastane poiss.

Teine lugu, mis küll minusse ei puutu, on veel sobimatum, otse inetu ja täiesti lubamatu, kuigi ka tema tekitajaks oli vaen mõisnikkude vastu, mis oli seesama nagu vaen sakslaste vastu.

Ühel päeval oli Kambja kabelis ühe mõisniku matusepaigal kaks suurt risti maha murtud. Selle inetu teo tegijad ei tulnud iial välja, aga meie, kihelkonnakooli poisid, saime varsti kõik teada. Kuigi tegu oli sündinud kange viha pärast saksa mõisnikkude vastu, jättis ta siiski kõigisse raske mulje. Nii inetult ei talitata isegi oma kõige

kurjemate vaenlastega. Arvatavasti mõistsid seda hiljem ka need paar meie poissi, kes olid selle teo korda saatnud, ja kahetsesid seda oma südames, oleksid kahetsenud ka siis, kui nad oleksid meilt, teistelt, palju vähem hurjutada saanud, kui nad tõepoolest said.

Kui ma aasta hiljem linnas Treffneri koolis käisin, siis seletasin ma ühele oma klassikaaslasele, vene poisile, vististi kuni tüütuseni, missugust suurt ülekohut sakslased on eesti rahvale teinud. Iga kord, kui sattusime koos jalutama minema, hakkasin jälle sellest samast aimest suure innuga kõnelema ja seletama. Ei takistanud mind seejuures isegi puudulik vene keel, mida olin ju alles neli aastat õppinud. Arvan, venelane, rikka majaomaniku poeg, ei tundnud asja vastu kaugeltki nii suurt huvi nagu ma ise. Kuna ta aga oli heasüdamlik poiss, kuulas ta mind alati rahulikult ja kinnitas ainult vahel sekka: „Да, да!“

Mis puutub venelastesse, siis ütles juba vabameelne sakslane Petri, kes umbes 140 aasta eest meie maal elas, eestlaste ja venelaste kohta, et need kaks rahvast vihkavad teineteist, ja nüüpea kui nad kokku puutuvad, on kaklus käimas. Muidugi ei olnud tol ajal selle vaenu põhjuseks venestamine, vaid rohkem vana põline vaen ammusest ajast.

Kui hiljem meil loodi vene isamaalisi laule, nagu „Au Aleksandrile, me suure keisrile“ ja „Nüüd üles, Vene alamad, kui vaenlased meid

piiravad“, siis on ka see arusaadav. See 700 aastat heitis alles õige rusuvat varju rahva peale. Kui Vene valitsus hakkas viimaks mõningaid uuendusi maksma panema, mis seda tumedat ja rõhuvat varju veidi kergemaks tegid, siis oli loomulik, et Vene keisritele tõotati „lapselist tänu ja nõrkematut truudust“, nagu kirjutas üks leht Aleksander III kroonimise puhul.

Muide, väikeseks näiteks, kuidas meie maa Saksa võimud rahvasse suhtusid, olgu siin üks huvitav keeleproov 1885. aastast. Võrumaa vallakohtud said sealselt sillakohtult Aleksandri kooli abikomiteede sulgemise kohta järgmise kirja:

„Sissimine Ministeerium ja kuberner herra kässu pääle saap selle Makohtu poolt kulutedus, et Aleksandri abi kooli komited ülestõstetu ommava ja omma talitusi seddamaid sissejätma peava, valla ja mõisa politseidel andase se läbbi käsk, selle pääle kaeda, et seniajatse Aleksandri kooli abi komite liige mitte koosolkude sisse ei läha ja eesseisja liikmede koosolkud mitte ettetuleva ehk kokkutulekid Aleksandri kooli häks ilma Makohtu lubata ei petakse.“

Hädapärast võib sellest ilusast kirjast isegi aru saada. Aga rahvas oli siiski juba niipalju arenenud, et ta niisugustes keelevärdjates halvakspanu enda vastu nägi.

On huvitav märkida, et ajalehed kurdavad enam kui viiskümmend aastat tagasi, eestlased tarvitavat raudteed väga vähe ja nimelt see-

pärast, et nad temast kuigi palju ei teadvat, sest kõik raudteesse puutuvad kuulutused olevat ainult saksa ajalehtedes.

Iseäranis heameelega võeti vastu Vene kohtud, osalt ka politsei, kuna endised seisid täiesti saksa mõisnikkude võimuses. Ja ei saa salata, Vene kohtud olid väga head, äärmiselt õiglased ja erapooletud. Talupoeg ei tarvitsenud enam karta, et kui ta mõisnikuga kohtulaua ees vastamisi satub, siis õigusejumalanna kipub tema vastu ülekohtuseks minema, nagu oli Saksa kohtu ajal päris igapäevane asi. Kui Vene valitsusel oleks veel niipalju taipu olnud, et uufesse kohtutesse eesti keel võtta — aja jooksul oleks see võimalik olnud —, siis oleksid Vene kohtud meie maal laitmatud olnud.

Teataval määral niisamuti oli lugu politseiiga.

Veidi halvem oli asi kooliga. Kuid siingi pehmendas seisukorda asjaolu, et keskkoolidesse astus senise saksa keele asemele vene keel. Eestlastel oli ükskõik, kummas võõrkeeles ta õpetust sai. Rahutumaks muutus rahvas siis, kui hakati ka algkoole venestama ja venestamishoog üldse kõikjal tugevamaks muutus.

Igatahes, kui meie kihelkonnakoolis „Nüüd üles, Vene alamad“ laulsime, siis püüdsime niipalju, kui olud lubasid, häälendada viimast rida „hurraa, hurraa, hurraa“ ikka „kurrat, kurrat, kurrat“. Ja laulus „Turnišõit“ lauldi rida „vaen-

lane siis taganeb“, kui oli võimalik, „venelane taganeb“. Kui seda ei olnud võimalik koolis teha, lauldi omakeskel, ka linnas hiljem, ja tehti seda erilise vaimustusega.

Et meeleolu mujalgi niisugune oli, näitab niinimetatud „Suure-Jaani hümn“, mida mõned Suure-Jaani poisid laulsid: „Harjak, harjakas, harjapauna kandija. Enne olin Saksa ori, nüüd on vilets Vene põli.“

Mul on veel praegu meeles laul, mille õppisin paljude aastate eest, kuigi ma ei saa praegu kindlasti ütelda, kas oli see juba kihelkonnakoolis või paar aastat hiljem Treffneri juures. Ma ei tea, kes on selle laulu looja, kuigi kõneldi, et Jaak Järv, kes olevat sellepärast karistust kandnud. Ei tea ka, kus see on trükkis ilmunud, kui see tsensuurist kuidagi läbi pääses. Meil käis ta kirjutatult käest kätte ja ta õpiti hoolega pähe. See laul on äärmiselt iseloomustav, kuidas toorkordne noorsugu vaatas eesti rahva seisukorrale ja suhetele Vene valitsusega. Laul on järgmine, võib-olla mõne väikese ebatäpsusega:

„Vabadusepüha leeke loidul
Laulis rästas laululugusid.
Hommiikul helendaval koidul
Kuldana ta suled särasid.
Aga kurja kulli kõrvadesse
Kostsid rästa lauluhelinad.
Sulehiilgus murdja südamesse
Kandis ihaldusi ihkavaid.

Kurja südant iial laul ei muuda,
Juba püütud süütu linnuke.
Nõder vastu võidelda ei suuda,
Hädakisaks muutund laulmine.

Kotkas kuulis laulja hädakisa,
Ruttas uhkelt vaenupaigale.
Pakkus abi nagu helde ait'ja
Rästale, kes juba verine.

Varsti oli rästas jälle vaba,
Haavavalus päästjal ligines,
Kotkas tõstis uhkelt saba,
Külmal, kõrgil viisil kõneles:

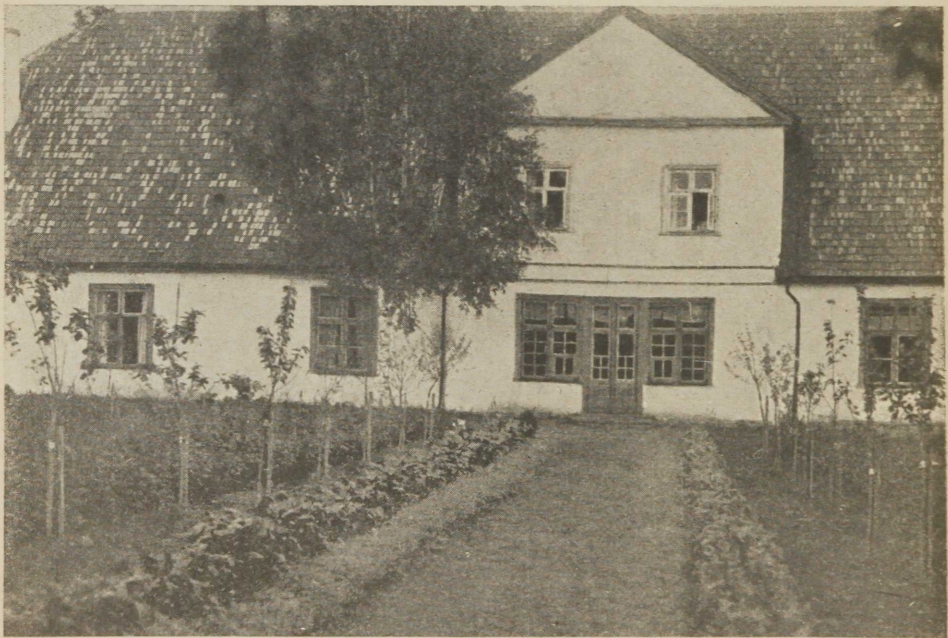
,Ei su haavad elada sind lase,
Elujõud sul liiga väikene.
Minu kõhus on sul parem ase,
Päästja palgaks sure, linnuke.'“

See laul, mille mõtte selgitamiseks ei ole tarvis midagi juurde lisada, läks meile, poistele, nii lähedale, et meie seda isegi mingil viisil laulsime, seda küll juba Tartus, mu kooliskäimise esimesel ajajärgul linnas.

Kuid niisamasugune meeolelu valitses ka Kambja kihelkonnakoolis. Ega muidu üks poiss kord lõunasöögi ajal ei virutanud paljaksnäritud lihakondi Aleksander III pildile vastu nägu, nii et keisri ninale väike rasvapekk igaveseks püsima jäi ja kooliõpetajas ning kõstris kahtlustavat muret äratas. Poisis oli nähtavasti korraga kange viha valla pääsenud, kui ta oli oma konti

Kambja 6-klassiline algkool endises Suure-Kambja mõisa härrastemajas.

Kambja algkooli maja aiapoolne külg.

närvides maailmale ja selle elule mõtelnud. „Mis sa, kurat, vahid seal ja loed mu suutäisi, vana tsätsä,“ karjus ta korraga ja kont lendas pildi poole. Venelaste sõimunimeks oli tookord meil „tsätsä“, sõnast djadja — onu.

Niisiis, kuigi rahvas ühelt poolt hindas Vene valitsuse uuendusi, mis sakslaste võimu meie kodumaal tunduvalt piirasid, oli ta Vene valitsuse vastu ühtlasi vaenlik, missugune vaen kasvas sedamööda, kuidas venestamine hoogu võttis. Üldiselt kõneldi ju maal vähe otse Vene riigi vastu, kuna enam arvustati valitsuse ja ametnikkude tegevust, kõige enam aga muidugi sakslasi. Siiski tuli vahel kõnet ka Vene riigist ja tema suhtest Eestisse. Minu isa näiteks uskus, et „Ruuts“ kord veel tugevaks saab ja venelased meie maalt jälle välja kihutab. Niisamuti uskus ta — nagu paljud meie maal —, et Rootsi kirikutes ikka alles ka meie maa ja rahva eest palvet peetakse. Vahel tuli tal küll kahtlus Rootsi võimu, siis aga lohutas ta end üldiste sõnadega, et ega Vene riik püsima ei jää, niisugune ülekohtune valitsus, kes kõik mõisnikkude kätte annab ja ka muidu rahvale palju kurja teeb, ei või igavesti püsida. Mis saab pärast Vene riigi hukkumist, seda ta enam ei kõnelnud ja kindlasti ei olnud tal endalgi selle kohta mingit arvamist.

Niisugune meeoleolu valitses rahva keskel laialdaselt. Kuid leidis ka teissuguseid vaateid, nagu oli näiteks meie kauaaegsel karjamehel, umbes 40-aastasel mehel. Temagi ei olnud min-

gisugune Vene sõber, aga ta seletas alati, et Vene keisrid on väga jumalakartlikud ja seepärast ei saa Vene riigist keegi jagu. Mäletan, vaidlesin temaga vahel nii, et hääle üle löi ja peaaegu vihapisarad silmi tulid, kui ma püüdsin talle selgeks teha, et venelasi ei päästa nende keisrite jumalakartlikkus ega Jumal.

Kui tuli Jaapani-Hiina sõda, siis soovisin ma kangesti, et Hiina võidaks. Teised kaks poissi aga, kelledega mul sellest kõnet tuli, tahtsid, et Jaapan kui väiksem ja arvatavasti nõrgem võidaks. Kui ma nendele seletasin, et sel korral, kui võidab Hiina, kasvab ta jõud ja siis võib ta kord hakata venelastele naha peale andma, sain ma teised poisid kohe oma nõusse — nemadki soovisid nüüd Hiina võitu. Rumalad olime kõik kolm, mina veel kõige rumalam, aga soov oli tark.

Sedamööda, kuidas venestamine arenes, ilmes loomulikult aja jooksul nähtusi, kus mõned inimesed enam või vähem Vene mõjutusse langesid — armastasid vene keelt kõnelda, peamiselt vene ajakirju ja raamatuid lugeda, seda enam et eesti omi vähe leidus. Kuid niisuguseid nähtusi oli siiski vähem, kui nüüd vahel arvatakse. Ja kui mõnest Jaanist sai ta sõprade keskel Ivan Ivanovič või mõni Hans tegi enda Antoniks, siis oli see enamasti ainult niisugune väline komme, ilma et see oleks mehe meelsust muutnud, välja arvatud muidugi mõned rohkem erandjuhtumid, kus ainelised kasud mehe niisuguseks

„orasevenelaseks“ muutsid, nagu neid siis nimetati.

Üks liik meie mehi, kelledest oleks kõige rohkem võidud arvata, et nad venestuvad, olid ohvitserid. Enamasti teenisid nad kaugel Vene maal, tihti ei olnud rügemendis peale selle ühe ohvitseri enda mitte ühtki eestlast, isegi mitte sõdurit. Pealegi ei sobinud Vene ohvitseril sõduriga erajuttu ajada või temaga tegemist teha. Ometi jäid need ohvitserid suuremalt jaolt rahvusele ustavaks — olid tihti suured eesti patrioodid. Mul oli juhus mõnda nendest väljaspool kodumaad kohata ja ma nägin siis, kui huvitatud nad olid kodumaa elust.

Muidugi juhtus ka erandeid. Nii jutustas mulle üks tuttav, tema kohanud Tallinna tänaval üht oma endist koolivenda Tartu linnakoolist, kes ühes Tallinna rügemendis nooremleitnandina teenis. Mees kõnelnud eesti keelt kangelt ja nagu vastu tahtmist ning seletanud viimaks, ta olevat eesti keele unustanud. Kui koolivend temalt küsinud, kuidas ta siis oma vanematega kõneleb, vastanud leitnant, et saksa keeles. Lugu oli aga nii, et leitnandi saksa keel pidi õige puudulik olema, kuna seda linnakoolis ei õpetatud ja ta võis olla seda veidi eraviisil õppinud. Kuid peaasi, leitnandi vanemad, kehvad ja lihtsad inimesed, võisid kõige paremal korral ainult mõne sõna saksa keelt purssida.

Teine niisugune juhtum oli veel omalaadsem. Port-Arthuri garnisonis teenis leitnant Eduard

Villmann — nüüdne reservohvitser. Ta sai võitlustes jaapanlaste vastu Georgi risti, peale selle nimetati teda vahvuse pärast päevakäsus eriti. Pärast tagasitulekut Jaapanist vangist astus ta Kindralstaabi-akadeemiasse õppima. Kui ma kord Soomest, kus ma Baltimaadest väljasaadetuna elasin, Peterburi tulin, kohtasin teda seal vana hea tuttavana Tartu-päevilt. Jutu seas nimetasin, et Soomes asuvates Vene vägedes leidub ka eesti ohvitseri, ja andsin talle mõne aadressi, kuigi ta neid mehi ei tundnud. Hiljem kuulsin, ta oli kord Haminasse 6. Soome Kütipolgu nooremleitnandile Paavijaanile — nüüd reservkolonel Pallandile — külla sõitnud. Tagasiteel Peterburi oli Paavijaan teda saatma läinud. Kui nad Kouvola sõlmjaamas olid Peterburi rongi oodanud, oli sinna ka üks teine eesti ohvitser, kõrgemas auastmes leitnant Villmannist, tulnud. Paavijaan, kes teadis, et see ohvitser iial eesti keelt ei kõnelnud, oli neid vene keeles tutvustanud.

„Teie olete eestlane?“ oli Villmann eesti keeles järsult küsinud, kuuldes eestipärast nime.

„Jaa, vabandage,“ vastanud teine vene keeles, „ma olen küll Eestist, aga ma ei oska eesti keelt.“

„Renegaat! Häbi! Niisuguse mehega ma ei räägigi!“ mõiranud Villmann ja pööranud selja. Soomlased vaadanud imestudes ja ühtlasi kahjurõõmsalt, et mis need Vene ohvitserid nüüd kaklevad?

Aga ometi said nendest mõlemast, kes olid

oma emakeele unustanud, tublid eesti mehed, kui tuli aeg. Ja eesti keel tuli nendel siis ka uuesti meelde...

Nagu tähendatud, niisuguseid juhtumeid oli siiski harva. Kaugelt suurem osa eesti haritlasi, kes Venemaal endile pidid leiba teenima, olid oma kodumaa ja rahvaga nii tihedalt seotud, et nad nendest enam või vähem tugevasti kinni hoidsid. Loomulikult andis ennast nendele vene mõju vähehaaval tunda, eriti kui venelastega abielluti, kuid harva sel määral, et oma rahvas ja keel unustati.

Ei saa ka jätta märkimata seda asjaolu, et venelased olid rahvuse suhtes üldse õige sallivad. Kui nad küll ühest küljest Baltimaad vene rahvusest ametnikkudega täitsid — eesti ametnikke, nagu Lätis läti ametnikkegi, ja needki ainult alamates ametites, oli siin vähe —, siis ei takistanud nad kedagi oma rahvust tunnistamast ja ka oma keelt kõnelemast. Nii oli mul Peterburis peapostkontoris hulk tuttavaid eesti ametnikke, kes omakeskel laia eesti keelt kõnelesid, kui ma neid seal kord külastasin.

Kõige huvitavamaks ja iseloomustavamaks näiteks rahva meeolust rahvuse suhtes ja ta hoiangu kohta venestamise suhtes on Ädo Grenzsteini saatus. Niikaua kui see mees oli eesti isamaalane ja tuliselt võitles rahva õiguste eest sakslaste vastu, oli tal üsna suur poolehoid. Niipea aga, kui ta meelt muutis — põhjus on minu arust seni selgitamata — ja hakkas vähehaaval

ikka selgemini ja selgemini jutlustama, et väike-rahval on kõige kasulikum vabatahtlikult kaduda suurrahvasse, jättis rahvas ta maha, nii et ta pidi maalt lahkuma peamiselt küll selle põlguse tõttu, mida talle igalt poolt vastu hõõgus, kus ta liikus.

Võib-olla ei olnud Grenzsteini mõtted mõistuse seisukohalt sugugi nii rumalad. Äga rahvuseasjas ei saa mõistuse järgi käia. Siin on määramas mingid muud, palju tugevamad tegurid, võib-olla tunded, võib-olla veel mõni tundmatu jõud, mis peitub ühiskonnas. Need jõud olidki juba nii tugevad ka Kambja kihelkonnakooli poistes juba umbes poolesaja aasta eest, nii et nad ei vajanud mingit rahvuslikku äratust kelleltki, nagu seda ei vajanud ka hilisemad noored. Kui kuskil niisugust äratust saadi — harva küll kooliõpetajatelt, kuna nendel selleks juba võimaluski puudus —, siis oli see muidugi väga hea, kuid ammuigi mitte eriti tarvilik. Ilma selletagi teadsid isegi juba kümne-aastased poisid — ka tüdrukud —, kes ja mis nad on. Ja kui juhtus, et mõni ei teadnud, siis tegid teised talle selle varsti selgeks. Muidugi oli üks tulisem, teine leigem, kuid päris tuimi leidus harva.

VIII

Omavaheline läbisaamine Kambja kihelkonnakooli õpilaste vahel oli üldiselt hea ja sõbralik, kuigi suurem osa poisse keskmiselt 10—11 aastat vanad olid, millal poisid on alles riiuhimulised ja tülitsejad, kuna nende mõistlikkus ja tagasihoidlikkus ei ole veel küllalt arenenud.

Kaebamisi ja äraandmisi ei esinenud üldse. Kõik, mis juhtus, õiendati omavahel. Isegi nendel kahel suurel sündmusel, mis oleksid tegijatele väga halvasti lõppenud, nimelt keisrile kondiviskamine vastu nägu ja ristide mahamurdmine, ei mõtelnudki keegi ära anda, veel vähem kaebama minna. Kondiloos pärisid küll köster ja kooliõpetaja paar korda, et mis selle pildiga on juhtunud, et ta nina nii hiilgab, aga keegi ei olnud midagi kuulnud ega näinud. Muidugi teadsid köster ja kooliõpetaja, et kõik on midagi kuulnud ja mõnigi midagi näinud sellest asjast. Aga ühtlasi teadsid nad ka, et n e m a d ei saa sellest asjast midagi kuulda. Paar korda olid nad mõnes niisuguses asjas juba katset teinud, peamiselt väiksemate poistega, kuid siis oli alati

selgunud, et poisid olid tol silmapilgul, kui kuri-
töö tehti, täiesti pimedad ja kurdid olnud. No
mis teha kurdi ja pimedada poisiga!

Vahel juhtus küll, et mõnele poisile liiga
tehti, harilikult mängu juures vanematelt noo-
rematele. Aga keegi ei kaevanud seepärast, ei
koolis ega kodus. Ainuke, mis ehk oli, otsustati
tulevikus, kui suureks kasvatakse, veriselt kätte
maksa, seni aga pahategijaga mitte läbi käia,
isegi mitte kõnelda temaga. Kuid juhtus, et tund
või paar hiljem koputasid pahategija ja ta ohver
aralt kooliõpetaja uksele, ja kui see nad sisse
hüüdis, palusid nad õige konarlikus vene keeles
luba poodi minna — „sulgi ostma“, mispeale koo-
liõpetaja harilikult naeratades noogutas: „Minge!“
Ta teadis muidugi, et kirikupoest, harvem ka
Haava poest, ei saa Kambja kõstrikooli poiss
ialgi sulgi osta ilma kompvekkide või kringlite
kaasatulekuta. Ja mis võis temal selle vastu olla!
Pealegi ei olegi nii väga palju aega möödunud,
kui ka tema küsis oma kooliõpetajalt luba minna
„sulgi ostma“. Kindlasti teadis ta ka seda, et
mõni poiss tarvitas tõesti palju sulgi — kuigi
suuremalt osalt kirjutati krihvliga tahvlile —,
nimelt, kellel õnne ei olnud. Niisugune hädava-
res võis üheainsa õhtuga kõik oma suled ära
mängida, uued ja vanad. Muidugi võis ta siis
teistelt mõne sule laenuks saada, niihästi kirju-
tamiseks kui ka mängu jätkamiseks. Aga kui
siis jälle äpardus, ei aidanud muu kui uuesti

Kambja kihelkonnakooli õpilasi a. 1910/1911 ühes kahe õpetajaga. Pildil peale selle kaks vöörast õpetajat.

Kambja kõrgema algkooli õpilased 1922./1923. õppeaastal. Hiljem pole õpilaste suure arvu tõttu ühist ülevõtet tehtud

aralt kooliõpetaja uksele koputada, et minna poodi sulgi ostma.

Nii sammusid siis pahategija ja ta ohver rõõmsalt ja ühel nõul poe poole. Rõõmsad olid nad seepärast, et said kodust — koolist — veidi eemale rännata, olgugi edasi ja tagasi umbes kaks kilomeetrit. Tee oli ka üsna kena, ühel pool vaade sügavatele lohkudele ja kõrgetele küngastele, mille taga kaunis lähedal mühas mets, teisel pool aga avarad väljad ja metsatukad kuni kaugel Röövlivarikuni Kuuste mõisa taga ja üle Reola Tartuni. Ja varsti tuli kabel oma küngastega ning teisel pool paistis kirik ja järv. Kui kabelist mööda jõuti, jäi kooli poolt tulles pahemat kätt teele üsna lähedusse okaspuumets kõrgele järsakule, mille ees, vastu teed, suured künkad lohkudega vaheldusid. Ime küll, kabel ei tekitanud poistes mingit hirmu, nii et vahel ka üksinda talvel kaunis pimedas poodi mindi. Võib-olla oldi seepärast nii julge, et kabeliga oldi harjutud, kuna seal vahel jalutamas käidi, eriti kevadel ja varasügisel.

Ühel nõul aga oldi seepärast, et mis maad poistel ikka jagada on! Tüli ja ülekohus verise kättetasumismõttega on ammu meelest läinud, nüüd arutatakse nii leplikult, et kas osta kompvekke või kringleid või koguni mõlemaid — ja kui palju. Nädala algul oldi muidugi rikkam ja siis võidi rohkem osta, kuid niisugusel juhtumil ei saanud nädala lõpupoolel vahel enam ühtki „sulge“.

Niisuguseid poeskäimisi võeti vahel ka suurema hulgaga ette — oli ju lõbusam.

Jaa, kuigi koolis oli juba kaunis suuri poisse, ei mäleta, et keegi oleks suitsetanud. Igatahes maanoorte hulgas ei olnud see pahe veel kuigi palju levinud. Niisugust asja aga, et mõni tütarlaps oleks suitsetanud ja sihilikult oma tervist rikkunud, ei võidud mõteldagi.

Nädala jooksul, mis poisid koolis viibisid, ei olnud nendel aimugi, mis maailmas sündis. Teadagi käis kõstril ajaleht, mida ka kooliõpetaja luges, aga meile ei lausunud keegi sellest sõnagi, mis seal sees oli. Mitte nii, nagu Treffneri juures, kus hommikupalvest osa kasutati poistele ajalehtedest tähtsamate sündmuste ettelugemiseks. Sedasama tegi harilikult vana Treffner ise õhtuti oma majas, kus ümmarguselt 100 poissi pansionis oli. Seal vedas ta kord minu, väikese kaheteistkümne-aastase poisi, sisse, nii et kõik naersid, peale minu muidugi, sest mina ainult muigasid piinlikult. Nojaa, ma istusin taga pingis ja tegelesin väiksel omaette, sest saksa keelest, milles ette loeti, ei taibanud ma veel niipalju, et poliitikat mõista. Korraga langes vana Hugo pilk minule ja tal tuli nähtavasti mingi mõte, sest ta astus ruttu minu juurde, näitas mulle üht nime saksa ajalehes ja ütles: „Kuidas sa seda loed?“

No pagan! Ma olin juba kõstrikoolis üks paremaid lugejaid ja seepärast kõmatasin üsna julgesti: „Boulangier!“

Kostis üldine naerulagin. Enamasti olid seal suured poisid, mõned tahtsid kevadel isegi abituriumile minna, nemad muidugi teadsid, et see Boulanger, kes tol ajal prantslasi hirmutas, ei olnudki Boulanger, vaid Bulanžee. Aga kust pidin mina, alles hiljuti Kambja kõstrikoolest tulnud poiss, niisuguseid keelevigureid tundma! Võib olla, et septsaadik ei olegi ma võinud prantslasi hästi sallida. Aga see kõik on hoopis teine lugu, mis tuleb omal ajal.

Aga niipalju kui ma mäletan, ei olnud kõstrikoolest keegi meist nukker ega rahutu, et terve nädala nagu kotis elasime ja alles laupäeva õhtupoollel neid kaht ajalehenumbrit nägime, mis olid nädala jooksul tulnud. Võib ka olla, et mõnel poisil ei olnud üldse kodus ajalehte, sest isegi paljud jõukad talud olid tol ajal ilma ajaleheta. Ajajärk oli üldiselt vaikne. Nähtavasti oli kõigil rahvastel oma eluruum käes ja ka elulised huvid korras. Ka ei näinud kellelgi erilist himu olevat teisi hakata õndsaks tegema, nii et rahvusvaheline seisukord oli meeldivalt igav. Niisamuti meeldivalt igav oli sisepoliitika. Tsaar valitses kindlal käel oma truid alamaid, nii et seal ei olnud üldse palju midagi kõnelda, pealegi miljal suupruukimine oli peaaegu niisama kõvasti keelatud, nagu mõnel maal nüüd on. Kodumaa asjades ei olnud ka midagi erutavamat. Nojaa, hobusevargustest võis õieti igast ajalehest lugeda, aga isegi kõige parem lugemine läheb pikapeale tüütavaks. Eriti vähe hoolib sellest kihelkonna-

kooli poiss. Kõige enam, mis ta ajalehest luges, olid jutud. Neid luges ta muidugi heameelega ja ootas põnevalt järke. Vahepeal, nädala jooksul, aga rahuldus ta muinasjuttudega, mida koolis väsimatult jutustati, õhtul enne magamajäämist, kui kooliõpetaja seda ei seganud, aga vahel ka õppimise ajal, eriti pärast õhtusööki, enne magamaminekut.

Muidugi pidi priimus lobisejad üles märkima, aga harilikult oli priimus ikka hea poiss ja peale selle ei olnud ta ise põrmugi vähem majas muinasjuttude peale kui teised.

On huvitav, et jutustusi, milledes leidus peamiselt muinasjutte, kuid ka muid lugusid, püüti tihti Kambja külge kõita, isegi kui see hästi ei sobinud, nagu oli lugu „Pitspungaga“.

Oli kord — nii jutustati — väga vaga ja jumalakartlik õpetaja, kelle hing kuidagi rahu ei saanud, sest et ta patud, mida tal võis küll õige vähe olla, teda tasakesi vaevasid. Tihti läks ta ka äripäeval üksinda kirikusse, heitis altari ette põlvili ja palus hardalt.

Kui ta kord jälle nii õhtuhämaruses palus, kostis korraga orelikoori poolt nurgast sügav ja tõsine hääl: „Mickvitz!“

Õpetaja võib-olla jahmus veidi, kogus end aga kohe ja vastas tundeliselt: „Issand, kõnele, su sulane kuulab!“

„Pitspung!“ kostis korraga teisest nurgast hele hääl.

„Ei ole Jumala hääl, koradi hääl,“ ütles õpetaja väga pettunult ja nukralt.

Muide, sellenimelist õpetajat ei ole Kambjas olnud.

Juba enam sobib Kambjasse, nagu õieti igasse kihelkonda, „Ossu“ lugu. Et seda põnevamaks teha ja teistes, eriti väikestes poistes, õudust tekitada, siis väitis jutustaja alati, et lugu on just Kambjas juhtunud. Ja kuigi kõik umbusklikult naeratasid, piilus igaüks poodi minnes ometi veidi aralt kabeli aia taha, kus lugu üteldi olevat sündinud.

Lugu ise on üsna lihtne, nagu neid meie rahvaluules küllalt leidub. Mees sõitis õhtul hilja pilves ilmaga, millal kuu ainult harva nähtavale tuli, kabelist mööda. Korraga nägi ta kabeli aia taga tee lähedal suurt ilusat oinast seisvat. Ärvates, et oinas on kellelgi kaduma läinud, astus ta maha ja tõstis oina vankrisse ning sõitis edasi kodu poole. Vahepeaval heitis ta pilgu selja taha oinale, kuid see seisis imevaikselt. Kirikuvarikus tuli kuu pilvede tagant korraks täiesti välja. Mees vilksas jälle selja taha, kuid nägi siis, et oinas vahib teda õudselt hiilgavate silmadega. Et oma jubedustunnet summutada, ütles mees meelitaval häälel: „Ossu, ossu!“ Kuid nüüd vastas oinas nii hirmsa häälega, et mehel veri soontes tardus: „Ossu, ossu!“

Mees andis hobusele piitsa ja ei julgenud enne selja taha vaadata kui koduõues.

Oinas oli kadunud.

On möödunud palju aastaid seitsaadik, kui ma seda juttu tihti kuulsin. Iga kord, kui ma satun Kambja kabelist mööda minema, heidan ma pilgu sennapoole, kus oinas seisib. Ja kui ma juhtun mööduma üksinda ning pimedas, siis heidan sinna ara, olgugi üsna ara pilgu.

Kas on muinasjutul nii suur võim, kui ta kindla koha külge seotakse?...

Muide, oinaga on lugu nii, et ka tõeline oinas võib vahel kuradiks muutuda. Nii sai ühel õhtul ühe meie lähedase talu peremees, kes oli juhtunud õue minema, oinalt niisuguse kõmaka, et ta pikali lendas. Oinas ise pistis „pää-ä-ä“ väravast välja. Peremees kobis maast üles, läks tuppa ja ütles, et kurat ise oina näol on ta pikali löönud. Ei olnud aga sugugi kurat ise, vaid meie vana oinas, kes nagu poisidki armastas külas „tädirannas“ käia. Ainult temal oli ükskõik, mis õhtu — kas laupäeva või mõne muu päeva; kui vähegi pääses, siis läks. Nähtavasti sai ta viimaks endast kangemaga kokku, kes temast vististi hea prae tegi, sest kord, kui ta külla läks, ei tulnud ta enam koju.

Võib olla, et lammas on „vaga nagu lammas“, oina kohta küll ei saa seda alati ütelda. Vana oinas on tihti väga kange ja vahva võitleja. Ja äärmiselt jonnakas.

Kord läheb meie naaberperemees mäe otsa karja vaatama, kes all heinamaal pärast heinategu sööb. Loomad on kõik heinamaa ääres viljas, poissi aga ei ole kuskil. Peremehe viha

hakkab tõusma. Korraga kuuleb ta kuskil eemal hädalist häält. Kui ta lähemalt vaatab, näeb ta, et poiss on puu otsa roninud ja oinas peab all jonnakalt vahti. Ta oli miskipärast poisi peale vihaseks saanud ja ainult puu päästis poisi, sest õnneks ei ole oinas ilves ega karu.

Mu ema kuulis kord suvel nurmelt kanget kisa. Ehmunult jooksis ta vaatama, mis on juhtunud. Sea- ja lambakari sõi nurmel, talust umbes veerand kilomeetrit eemal. Kui ema karja juurde jõudis, nägi ta, et poiss on pikali maas, ja niipea kui ta end liigutab, võtab oinas nagu moodne sportlane hoogu ja poiss lendab jälle pikali. Niikaua kui poiss rahulikult maha pikali jääb, ei puutu oinas teda, sest nähtavasti käib ta džentlmeni põhimõtte järgi — millest küll iga inimene ei hooli —, et „maaslamajat ei lööda“.

Selgus, poiss oli kivil istunud ja ei olnud täheleegi pannud, kui oinas külje pealt tormates tuli ja ta pikali löi. Oli märganud liiga hilja, et kõrvale hüpata. Ja siis ei lasknud oinas teda enam üles tõusta.

Ei, oinaga ei ole sugugi alati nalja, eriti kui ta on vana ja suur ja kui veel poisikesed on teda noores põlves narrivalt „ossu poks“ ja „ossu poks“ poksima õpetanud. Ta on vahel isegi hullem kui pull või kuri täkk, hoopis kõnelemata suurte kihvadega vanast kuldist, kes võib ka vihaseks saada, kuigi ta üldiselt on pikameelne ja stoilise rahuga. Meil löi ta kord oma pika kihva poisile jalasäärde. Selleks oli tal oma-

jagu põhjust, sest poiss oli temaaga ratsutama hakanud, talle ei näinud aga meeldivat, et vanast ausast tuhnijast tahetakse korraga ratsu teha.

Teine lugu, mida meie kooli poisid jutustasid, on palju lõbusam. — Oli kord õpetaja, kes kantslis kangesti rabeles, kui ta jutlust pidas. Lõi käega kord ikka ühele ja siis teisele poole vastu kantslit. Kangesti lühikese nägemisega oli ta ka.

Kui ta kord talvel poolhämarias kirikus jutlust pidas ja hoogu sattudes peopesaga vastu kantsli äärt lõi ning hüüdis: „Mis on Jumala armastus?“, vastas ta ise veidi aja järel imestunud häälel: „Selge või.“ — Jutlus jätkus siiski ilma mingi takistusega. Varsti sattus õpetaja jälle hoogu, hüüdis: „Kes on maailma loonud?“ ning lõi peopesa vastu kantsli äärt. Sellele huvitavale küsimusele vastas ta nüüd ise vihaselt: „Seda on need koerad kihelkonnakooli poisid teinud!..“

Ühele kantsliäärele oli nimelt võid pandud ja teisele raudnaelad püsti löödud. Jutt oli nii lõbus, et ta pidi olema Kambjas sündinud, kuigi õpetaja nime ei nimetatud.

Võib-olla on neid jutte mujalgi laiemalt jutustatud. Võib-olla olid nad juba tol korral isegi trükis ilmunud. Meil aga jutustati neid alati nagu tõestisündinud lugusid ja nimelt Kambjas sündinuid. Vaevalt uskus ükski nende tõepärasust, vähemalt Kambja suhtes mitte. Aga endapettus võib eriti noores eas nii elav olla, et ei saa arugi, et see on endapettus. Ja siis võib ka

väljamõeldud lugu, kui ta ainult iseloomulik on, suurt naudingut pakkuda.

„Rahvuslikke“ tülisid tuli koolis vähe ette, ainult mõnikord, kui miskipärast õige vihaseks saadi. „Rahvuste“ all tuleb siin mõista tartlasi ja mulke, sest muid rahvusi meil koolis polnud peale ühe sakslase, muidugi mitte paruni, vaid kehva sakslase, „Savikoja sakslase“, kelle isal oli telliskivitööstus. Mulke aga oli, kuigi mäletavasti õige vähe. Muidugi Kambja oma mulke.

Vististi oli vaen tartlaste ja mulkide vahel õige terav olnud, kui pidid ilmuma niisugused teosed, nagu „Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola“ ja „Mulgi mõistus ja tartlase tarkus“. Minu kooliskäimise ajal küll enam niisugust vaenu ei olnud, vaid isiklikult said mulgid ja tartlased kõige paremini läbi. Üldse oli Kambjasse vähe mulke tulnud, kes olid endile siia talud ostnud. Küll narriti neid vahel veidi, aga see kõik oli ainult nali. Nii jutustati, kuidas mulgid olid hundid Tartumaalt ära peletanud. Mulk kündnud põllul, ja kui ta koju lõunale läinud, jätnud ta lambanahast rangid adra juurde põllule. Mulgi põld oli üsna metsa ääres. Hunt tundis lamba lõhna, ja kuigi oli päise päeva aeg, tungis ta kohe lamba kallale. Vaesel mehel oli nähtavasti kange nälg. Kuid niipea kui ta hambad lambasse löi, vihastus ta hirmsasti, sest lambas oli kõva ja kange nagu puu. Ta näris ja näris meeletult, aga niisuguse lambaga ei olnud ka kõige suurema näljaga midagi teha.

Hirmsa vihaga formas ta metsa ja kadus sest-
saadik Kambjast ja viimaks ka kogu Tartumaalt
jäädavalt.

Õieti oleksid tartlased pidanud selle hea-
teo pärast mulkidele väga tänulikud olema, aga
mulgid tundsid jutustuses siiski nagu pilget, ning
kellel puudus huumorimeel, see isegi pahandas
veidi.

Tõenäoselt tekkis tartlaste vaen mulkide
vastu asjaolust, et tartlased nägid mulkides sisse-
tungijaid, kes siia tulid ja nende talud eest
ära ostsid, kuna nendel endil selleks tihti alles
raha puudus, olgugi et sissemaks harilikult eriti
suur polnud.

Ka olid Mulgimaalt tulnud uued taluomani-
kud oma kodus tihti ainult sulased olnud, kes
seal raha kogunud, millega nad Tartumaal talu
ostsid. Rentnik pidas ennast sulasest siiski pa-
remaks ja enamaks ning ei tahtnud seepärast
mulgist-sulasest saanud peremeest endaväärili-
seks pidada, eriti kuna niisugused uued pere-
mehed vahel tõesti kaunis kehvalt elasid —
„närutasid“, nagu üteldi.

Ka tekitavad alalhoidlikus maainimeses kõik
uued kombed ja viisid, milledega nad kokku puu-
tuvad, halvustamist, teatud määral isegi vaenlik-
kust. Nii vaadati meil Kambjas mulkidele üle-
õla juba seepärast, et nad soolasilku sõid. Õige
Kambja tartlane sõi ainult heeringaid ja mitte
harilikke, vaid šoti rasvaheeringaid, suvel neli
korda päevas.

Siiski, ka mulke hinnati nende isiklikkude omaduste järgi. Nii oli „Simka mulk“, nagu teda vahel nimetati, Jaak Uri, Kambjas üldiselt lugupeetud mees oma terava mõistuse ja kindla iseloomu tõttu. Muidugi leidis ka teisi niisuguseid. Tol ajal, kui ma kihelkonnakoolis käisin, tundus Kambja rahva keskel vastumeelsust mulkide vastu juba üsna vähe ja koolis ei olnud seda üldse märgata, ainult vahel — väga harva tuli ette, et mõni tartlane mulgile millegipärast vihas-tudes hüüdis: „Vana mulk!“

Oli veel üks „rahvusvahelise“ vaenu liik olemas, nimelt valdade vahel. Igatahes mäletan niisugust Suure-Kambja ja Vana-Kuuste poiste — sulaste — vahel. Põhjust ma ei tea. Võib-olla oli siin mängus mõni „ilus Helena“, võib-olla oli vaen saanud alguse lihtsalt kahe valla poiste vastastikusest kuraasitamisest. Kord tuli Virkoja kaldal Vana-Kuuste valla piirides avalik lahing, kus Kuuste poisid võitjaks jäid ja Suure-Kambja poisid pidid taganema. Mõlemal pool olnud hulk haavatuid, kelledest mõned olevat eluajaks vigaseks jäänud. Suure-Kambja poiste kaotuse põhjuseks peeti asjaolu, et nendel olnud kehvemad sõjariistad, kuna Kuuste poisid olevat ühe kandimehe aia, mis nende läheduses tagalas asunud, täielikult ära kasutanud. Kui kandimees hiljem oli läinud mõisasse kaebama, siis ütelnud talle v. Sievers, võtku aga mõisa metsast asemele. Ta olnud oma valla poiste

võidu üle väga uhke ja rõõmus, nagu on õige isamaalase kohus.

Sellest Virkoja lahingust jutustati veel aastate kestes lugusid ja noorte silmad läikisid neid kuuldes niihästi võitjate kui ka võidetute juures. Ega Suure-Kambja poisidki halvasti ei olnud võidelnud. Ainult need kehvad sõjariistad...

Leidus veel üks asi, mis rahva keskel teatud vastuolu tekitas, asi, millel nüüd enam mingit mõju ei ole ja mis ka tol korral Kambja kihelkonnakoolisse üldse ei puutunud, nimelt apostlik usk, mida rahvas lihtsalt „vene usuks“ nimetas — niisamasuguse õigusega, nagu peaks ta luteri usku „saksa usuks“ nimetama.

Veneusulisi leidis Kambjas vähe, kuigi Vana-Prangli Maaritsas oli vene õigeusu ehk apostliku usu kirik. Luteri usk püsis Kambjas kindlal alusel ja tol ajal, kui ma siin koolis käisin, leidis harva inimesi, kes usku vahetasid. See tähendab, usku vahetada võis ainult ühepoolset, kuna veneusulistel oli keelatud teise usku minna. Sel alusel tekkis hulk protsesse, milledes said karistada mitmed luteri usu õpetajad, muidugi ka usuvahetajad.

Tartust jutustati selle asjaga ühenduses oma-pärast lugu. Seal elas rikas vene kaupmees B., kelle naine oli luterlane. Naine tahtis lapsi kangesti luteri usku ristida. Nähtavasti oli B. usu-asjus salliv või — mis on tõenäosem — ei saanud ta kangele naisele vastu. Nii juhtus mitu korda,

et äkki kõik Tartu õigeusu preestrid linnast korraga kuskile kaugemale välja kutsuti, harilikult raske haige juurde, sest muud preestri kutsumise põhjust ei ole kerge korraldada. Ja siis juhtus just selsamal ajal alati, et B. väike ristimata laps suremiseni haigeks jäi, mida arstifunnistus alati tõendas. Kui ei tahetud lasta last ristimatult surra, mis ju suur õnnetus on, siis pidi kohe hädaristimine ette võetama. Ja siis leidis alati mõni luteri usu õpetaja, kes seda tegi. Muidugi ristis ta lapse luteri usku, sest temalt ei võidud ometi nõuda, et ta oleks lapse õigeusku ristinud. Ja siis juhtus ka alati, et surmani haige laps, mille kohta oli isegi mõne parema Tartu arsti tunnistus, varsti paranes. Ei tea, kas mõjus pühitsetud vesi nii? Ja kui siis õigeusu preestrid, kes asjast muidugi kuulda said, hakkasid nõudma, et B. laseks oma lapse ümber salvida, pesi B. oma käsi ja ütles: „Mina olen süütu selles asjas.“

Nii jäigi. Võib-olla mõjusid siin ka B. hea veinikelder ja toredad napsid niisama toredate sakuskadega kaasa, et asjast suuremat kära ei tehtud. Pealegi olid vene preestrid enamasti sallivad inimesed. Nii jutustab „Olevik“ 1885. a., ühe preestri juurde tulnud mees oma kaheksateistkümnepäevase poja, et teda ümber salvida. Kui preester küsinud, miks siis noormees tahab oma usku vahetada, vastanud poisi isa, et ta olevat leeris õpetajaga vastamisi läinud, kuna ta usuõpetust väga kehvalt osanud. Preester vas-

tanud väarikalt, et selle põhjuse pärast ei või ta küll noormeest ümber ristida.

Jaa, ma ei tea ju, kas lugu kaupmees B. las-tega täpselt nii oli, nagu ma jutustasin. Seda kõneles aga mu isa, kes B-ga hea tuttav oli ja äriasjus tihti tema juures käis. Ainult üht tean ma kindlasti, nimelt, et selle veneusulise vene kaupmehe üks poeg oli luteri usku. Ta oli minuga Tartu gümnaasiumis ühes klassis. Ei ole põhjust arvata, et teised B. lapsed oleksid õige-usulised olnud.

Kambja luterlased, kindlad oma põlistes tra-ditsioonides, vaatasid õigeusulistele harilikult ülalt-alla, kuigi igapäevases elus see õieti milgi viisil nähtavale ei tulnud, küll aga omavahelistel jutlemistel ja tegelikult abiellumise puhul. Mäle-tan, kuidas üks tüdruk, kelle juurde kosjasobi-taja tuli, talle üsna jõukat ja tublit poissi soo-vitades, kaunis ägedalt hüüdis: „Mulk ja vene-lane! Hirmus! Mitte iialgi!“ Poiss oli nimelt mulk ja vene usku.

Õigeusulistele veidi ülalt-alla vaatamise põh-juseks oli osalt ka see asjaolu, et sinna ena-masti kehvemad inimesed kuulusid — Kambjas muidugi —, kuigi leidus ka üksikuid jõukamaid hulgas. Ja siis nähti vene õigeusu kirikus veel venestamise tegurit, kuigi ta seda maal tõepoo-lest peaaegu sugugi ei olnud. Isegi need eestla-sed, kes Riia vaimulikku seminari õppima läksid, ei venestunud, ehk küll mõnele nendest oma-jagu „vene lõhna“ külge jäi.

On loomulik, et rahvas jutustas kõiksugu lugusid õigeusu preestritest, püüdes need lood niipalju kui võimalik kohaliku preestriiga ühendusse viia. Kõige rohkem süüdistati „pappe“ liigses joomises, mille kohta toodi mitmeid näiteid, vahel üsna naljakaid, ja milledel tihti ka alust oli.

Üht lugu, küll mitte joomisest, kõneldi tihti ja nimelt Maaritsa preestrist, kelle nime ma ei mäleta.

Rahvas ei tahtnud sugugi õigeusu kirikus käia, vaid läks ennem Kambja luteri usu kirikusse. Kuna kogudus pealegi väike oli, siis ei olnud mõnel pühapäeval peale papi ja kõstri ning nende perekondade peaaegu mitte kedagi kirikus.

Ühel pühapäeval ütles papp kirikulistele, tulgu nad järgmisel pühapäeval kõik kirikusse ja ütelgu ka teistele, et nad tuleksid, sest keiser olevat rahvale suure kingituse saatnud.

Järgmisel pühapäeval oli kirik rahvast puupüsti täis, paljud seisid isegi väljas ukse taga, sest ka hulk luterlasi oli tulnud, et näha saada, mis siis keiser õieti on kinkinud. Kas hingemaad, mida kehvad inimesed olid kaua lootnud ja oodanud, kuigi asjatult?

Kannatlikult seisis rahvas ja ootas jumalateenistuse lõppemist. Viimaks tuli see põnev silmapilk ja papp ütles: „Meie armuljine keisriherra saadab õigeusulistele palju tjervit, a mjårdiusulistele mitte sjittagi!...“

*

Suure-Kambja mõisa lähedal, allpool veskit seisab oja kõrgel kaldal vana lagunud maja. Üks pool majast, mis näib olevat kaunis ruumikas saal olnud, on täiesti kokku varisenud. Siit on nähtavasti mädanenud palgiotsi kütteks kantud. Teine pool majast seisab alles püsti ja seal näib inimesigi olevat, kuigi ta õige viletsas seisukorras on. Ainult maja ümbrus on väga kena. Kõrgel kaldal, niisamuti oja ääres kasvavad suured pärnad, tammed, männid ja pajud, teisel pool kuni maanteeni — pikad kuused, milledest küll mõned juba maha raiutud.

Kord valitses selles idüllilises kohas laupäeva õhtust alates öö läbi kuni pühapäeva hommikuni ja vahel isegi õhtupoolikuni elav elu.

Uhked inimesed olid need, kes siia kokku tulid. Küll mitte alati väliselt uhked, kuigi paljud sõitsid suvel siia vedruvankriga ja talvel ilusa saaniga ning toreda hobusega. Uhked — rahvas ütles: kõrgid — olid nad seesmiselt, mis avaldus osalt ka nende käitumises, kui nad, hobuse kuuri alla pannud, väarikal sammul ja ülitõsise näoga maja poole astusid. Ja ka need astusid maja poole väarikal sammul ja ülitõsise näoga, kes tulid jala, kuna nendel hobust ei olnud. Kõik olid vanemad inimesed, kuid oli ka päevi, millal noored tulid, siis küll poisid omaette ja tüdrukud omaette. Ka lesed vististi omaette. Äga poisid ja tüdrukud tulid harva ja nendele vaatas tõeline vennastekoguduse liige nagu mingitele alaväärtuslikkudele olenditele,

keda vaid salliti. Sest see lagunud maja ilusal kõrgel ojakaldal on „veliste“ maja.

Olgu suvi või talv, kuum või külm, sadagu paduvihma või möllaku lumetuisk, õige vennastekoguduse liige ei jätnud ühtki laupäeva-õhtut vahele, kui ta haige ei olnud, vaid ta läks oma palvemajja, ja seal loeti ning lauldi siis hommi-kuni, mõnedel suurematel pühadel ka kuni püha-päeva õhtupoolikuni. Igatahes mäletan, et neli niisugust suurt püha oli kindlasti aastas, aga vististi oli neid rohkemgi. Ja Jumal ise pidi siis kõigile kodustele armuline olema, kui palvetajad viimaks koju tulid! Inimene ei suutnud siin enam midagi aidata selles kohutavas õeluses, mis nendest vagadest inimestest nüüd nii võimsalt välja hoovas.

Ma tean seda nii selgesti, seepärast ärgu tulgu ükski väga mees või naine ütlema, et ma luiskan või liialdan. Minu ema, haruldaselt vaikne ja heasüdamlik inimene, soovis vennastekogudused sinna, kust nad enam ial ei saaks tagasi tulla. Nii kannatas ta nende läbi oma noores eas. Ja mina ise mäletan ka veidi seda vagaduse õnnistust.

Enne kui laupäeva õhtupoolikul minema hakati, olid kõik ainult „armas veli“ ja „armas sõsar“. Selle aunime osaliseks said vahel isegi karjatüdruk ja seapoiss. Kui juhtus keegi milleski mõne vea tegema, siis suhtuti sellesse äärmise arusaamise ja leplikkusega. Nii oli lugu minu emapoolse vanaisaga ja vanaemaga ja ka isapoolse

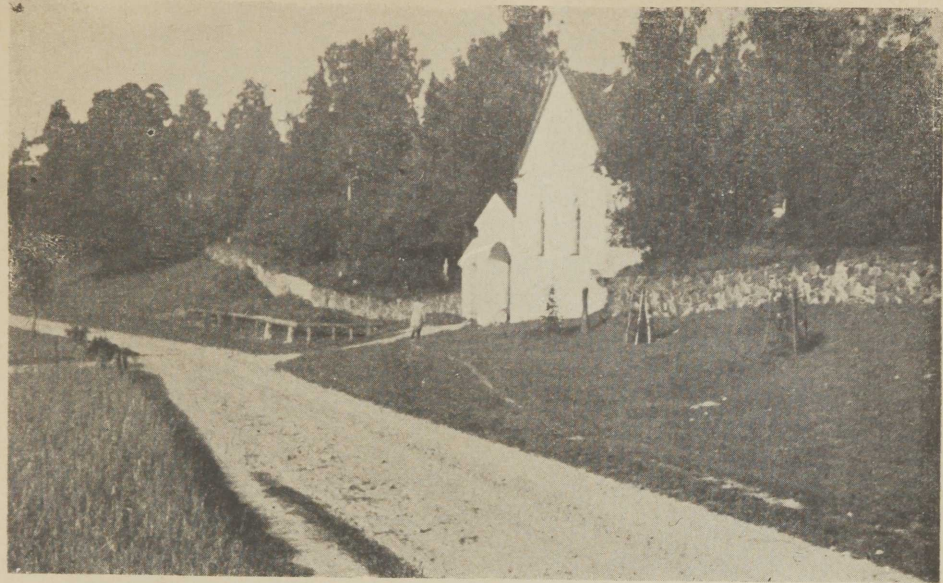
vanaemaga ning veel kahe eidega, kelledest teine oli isa tädi. Nad kõik olid vennastekoguduse liikmed ja käisid igal laupäeval vagatsemas.

Aga kui nad koju tulid, siis alles oli raxumist ja mürinat. Ükski asi ei kõlvanud. Kõik oli halvasti tehtud ja kõik inimesed olid laisad, lohakad ja õelad.

Peale muu ei jõutud ju kogu aja lugeda ja laulda, vaid pika õhtu ja öö jooksul jäi küllalt aega järele keelepeksuks. Ja siis kuulis niimõnigi veli või sõsar, mis mõni teine veli või sõsar olevat tema kohta ütelnud. Sel alusel kisklesid meie kolm „sõsarat“, kui nad koju tulid, mitu päeva, kuni nad laepäeval „armsaks sõsaraks“ muutusid. Kõrvaltvaatajad said muidugi palju nalja.

Muide, Kambja „vanavelised“ ei hoolitsenud ainult hinge eest, vaid ka ihu ei jäetud unustusse. Igatahes jõukamates taludes oli enne, kui laupäeva õhtul hakati palvemajja minema, rohkem tegemist kui harilikult. Eriti virgalt askeldati, küpsetati saia ja peenleiba, praeti liha ja tehti muid pühadetoite vennastekoguduse suurte pühade eel. Kuna jumalapalumine väga kaua kestis, siis tuli loomulikult pikapeale hea isu, nii et suur leivakott üsna tarvilik oli. Võib ka olla, et seal oli korraga mitu lugejat ja need muidugi ei hakanud moonna kaasa võtma, kuna nendel nii rohkesti kostitajaid oli.

Kuigi vennastekoguduse liikmed endile väga uhked olid, ei tahtnud teised seda uhkust hästi

Kambja surnuaia peavärv.

Kambja Vennastekoguduse maja.

tunnustada, vaid kippusid neid parajal juhusel üsna teravalt pilkama, muidugi mitte isiklikult, sest paljud nende hulgast olid tõepoolest mõistlikud ja lugupeetud inimesed oma igapäevases elus. Ainult see laupäeva-õhtune ja -öine vagatsemine tegi nad ajuti talumatuks.

Mäletan, minu isa narris neid tihti ja seletas, et viimasel laupäeva-öisel särgivahetamisel palvemajas olevat mõni veli eksikombel naistesärgi saanud.

Näib, nagu teeks liigne vagadus inimese üldse tihti õelaks. Olen nimelt märganud, et mõnigi kange kirikuskäija on enamasti õel, kui ta kirikust koju tuleb. Põhjust ma ei tea. Võiks ju anda mõnd seletust, aga kuna ma oma arvamises selles asjas kuigi kindel ei ole, siis jäägu parem.

Muidugi seisis see äike, mis Suure-Kambja mõisa lähedalt kõrgelt ojakaldalt kerkis, minust otseselt eemal, sellal kui ma koolis käisin. Äga kaudselt tundsin ta sünget survet siiski veidi, sest et vanaisa ja vanaema — ema poolt — oma viimsed eluaastad meil veetsid, kuna nad olid oma talu pojale andnud ja miskipärast seal ei elanud. Ainult oma ema mõistan täiesti, kui ta kinnitas, et tema ial vennastekoguduse liikmeks ei hakka. Ja ta täitis oma lubaduse.

Ma ei ole pädev hindama vennastekoguduste tähendust meie rahva elus. Võib-olla oli neil suur väärtus. Äga peaaegu iga kord, kui ma piki teed Suure-Kambja mõisa poole lähen ning vana

maja, mis nüüd osalt varemetes on, ilusal ojakaldal puude vahelt nähtavale ilmub, tulevad mulle meelde ema kannatused, mis olid selle majaga ühenduses. Kuid tema ei olnud ainuke, kes selle eemalt nii kutsuva, nii meelitava maja läbi kannatas.

Ja kõige hullem oli see, et inimesed, kes selle avatleva maja läbi kannatuste tekitajateks muutusid, iseendast sagedasti head ja südamlikud inimesed olid.

Milles seisnes siis viga?...

IX

Mees kuhja otsas peatus töös ja vaatas ringi. Sulane oli nii suure hooga heinu üles andnud ja ta oli koos tüdrukutega neid nii kärvesti vastu võtnud, et teine sulane ei olnud hobuse ja puuga heinu küllalt juurde ajada jõudnud.

Mees kuhja otsas oli rahul. Mitu aastat ei olnud enam nii head heina olnud. Kolme paraja kuhja asemel, mis siin oli harilikult, sai sel aastal neli suurt. Ja haruldasel viisil saadi kõik heinad täiesti kuivalt kuhja. Nad ei olnud vihmapiiskagi näinud. Muidugi tuli pingutada ja kõikidel hoolega töös olla.

Mehe pilk libises üle roheline heinamaa, mis pärast heina äraniitmist nii värske välja nägi, eemale avaratele põldudele. Ka viljad olid sel aastal õnnestunud. Seal nad olid — kollane rukis, täis pead alla kummardunud. Siis lai laik laigu järel: kahvaturohekas kaer nagu hall teras, tume-roheline kartul, sinakasroheline rohiroheline peaga oder, kuldkollane nisu ja heleroheline lina, mis aina sinas õilmetest. Pilt oli nii ilus, et mees kuhja otsas ei saanud oma silmi ära pöörata.

Jah, Issand oli teda oma anniga rikkalikult õnnistanud. Ainult tööd, visa tööd tuli teha kõikidel, ka tal endal, et kõike kokku ja ulu alla saada. Kui ainult Issand annaks ilusaid ilmu nagu seni!

Tugev sulane tõstis jälle suure viglatäie heinu üles kuhjale. Tüdruk haaras nad kärmesti vastu, enne kui mees sai end liigutadaagi, ja pani heinad kohale, mis veidi tühjem oli. Nii kestis kuhjategemine hoogsalt tüki aega. Keegi ei lausunud sõnagi. Siis tuli jälle väike vaheaeg, kuni sulane hobusega heinu juurde ajas, mida kaks naist kokku riibusid. Mees kuhja otsas vaatas nüüd teisele poole, kus õhtupooliku-päike säravalt mängis kuldtüvelistel mändidel, mis kasvasid künkal, kust tee läbi ta kodu poole viis. Seltsamal silmapilgul astus mändide alt välja võõras. Mees kuhja otsas tõmbas kulmu kortsu. Tulija oli pühapäeva-rõivastes ja astus ruttu. See ei võinud head tähendada.

Kuid jälle andis sulane suure viglatäie heinu üles ja kohe seejärel teise, nii et mõlemal kuhja otsas oli tööd küll ja küll.

„Tere, jõudu!“ kostis hääl alt.

„Jõudu tarvis!“ vastasid kõik, ka mees kuhja otsas.

Töö läks endiselt edasi, tulija võttis mütsi peast, kuivatas higi otsaesiselt ja vaikis.

„Mis siis oli?“ küsis viimaks mees kuhja otsas.

„Ma palun õpetajahärrat matma,“ vastas tulija.

„Matma? Keda?“ küsis mees kuhja otsas veidi tusaselt.

„Naise ema,“ vastas tulija.

Mees kuhja otsas vaikis veidi. Kui ta ei oleks olnud koguduse õpetaja, vaid harilik inimene, siis oleks ta mõtelnud: „Kas see vanamoor tõesti ei leidnud parajamat aega suremiseks kui nüüd kibedal heinaajal?“ Aga nüüd ei mõtelnud ta nii, vaid ütles:

„Kõster tuleb ja matab. Ta on praegu kodus.“

„Mina ütlesin ka naisele, et eks kõster mata, aga naine palub ikka õpetajahärrat ennast.“

„Mis see siis parem on? Ükskõik, kes matab.“ ütles mees kuhja otsas nüüd juba veidi närtsakalt.

„Nojah,“ nõustus mees, „ega ta ole parem kedagi, aga naine, näe, ajab peale. Ja mis teha naisega!“

„Noh, eks ma siis tule ja tõsta ta taeva veere peale,“ ütles mees kuhja otsas nähvakalt, hüppas alla ja pani mühkselt männiku poole minema, mees süüdlase näoga järel.

Ärge ütelge, et see on väljamõeldis. See on tõestisündinud lugu. Küll mitte tollest ajast, kui ma kihelkonnakoolis käisin, vaid hilisemast ajast. Aga see on nii iseloomulik niimõnelegi luteri usu kirikuõpetajale maal, et ma pean selle siin tooma eespool-tulevate lugude paremaks mõistmiseks.

Ma ei tea, kas tahab eesti põllumees lasta oma kirikuõpetajat maitsta mitte ainult rõõmu,

vaid ka kõike seda kibedust, mis ta ise oma töös tunda saab, selleks et õpetaja teda paremini mõistaks — näiteks, kui ta hirmsasti vannub või kirikus tukkuma jääb või pahameele pärast jooma läheb —, kui ta ka oma õpetajast põllumehe teeb. Muidugi, nende hulgas on palju häid põllumehi. Aga kas saab niisugune õpetaja-põllumees süveneda küllalt oma koguduse hingelisesse vajadustesse? Kas saab ta isegi head ja mõjuvat jutlust pühapäevaks valmistada, kui ta peab õhtul, millal on kõige parem mõtlemisaeg, muretsema: „Ei tea, kas poegib nüüd see kõige parem lehm täna öösel või jääb järgmiseks ööks? Peaks õieti ise öösel kord vaatama minema. Ja kas saab hobuse jalg terveks või ei saagi? Ilmatu kahju, kui ei parane.“ Ja muid niisuguseid majapidamismuresid, mis põllumehele ka öösel rahu ei anna. Võib-olla ongi meie õpetajate jutlused seepärast vahel nii kahvatud ja kulanud. Inimesel ei ole aega taevaste asjadega küllalt tegemist teha, kui teda maised mured nii kangesti vaevavad.

See, mis ma nüüd järgnevalt jutustan, jutustan ammusest ajast, on küll võib-olla üks kõige teravamaid avaldusi hingekarjase oma isiklikkude huvide taotlemisest. Aga talle on alati olnud iseloomult sarnaseid juhtumeid ja on neid nüüdki küllalt, olgugi väliselt mitte nii järsul kujul, mis oleneb aga enam ajast, millal elatakse, kui inimestest.

Kui venelane ütleb: „У попа руки загребуши,

глаза завидуши“*), siis märgib ta siin ära iseloomujoont, mis on tekkinud vaimulikkudes peamiselt küll seetõttu, et nad on pandud aineliselt seisukorda, kus nad ühel või teisel viisil peavad ise endi eest hoolitsema, ühtlasi aga seisukorda, mis nendel tihti võimaldab enam kui teistel kergel ja iseäralisel viisil ainelist kasu saada. Inimene aga on inimene, ka siis, kui ta on hingekarjane.

*) Papil on ahnitsevad käed, kadetsevad silmad.

X

Karl Eduard Hasselblatt, kes 1846. kuni 1889. aastani Kambja õpetajaks oli, kuulus kaheldamatult paremate õpetajate hulka. Ametisse sai ta eesti koguduse soovil, kes teda küll ei tundnud, aga Tartu inimesed olid teda soovitanud.

Maakirikutes oli tol ajal kaks kogudust, eesti ja saksa oma. Viimasesse kuulusid mõisnikud ja kihelkonna vähesed kadakasaksad. Saksa jumalateenistusi peeti harva, pärast eesti jumalateenistuse lõppemist. Saksu leidus siis kirikus ainult käputäis ja muidugi mõistsid nad kõik eesti keelt. Aga sakstel ei sobinud talupoegadega koos Jumalat paluda, kuigi tema ees pidavat kõik inimesed ühesugused olema, ja seepärast olid saksa kogudus ning saksa jumalateenistus tarvilikud.

Niisiis sai Hasselblatt Kambja kiriku õpetajaks eesti koguduse soovil. Suure-Kambja mõisa omanik Konstantin von Knorring oli, nagu tähendatud, mõistlik mees. Ta arvestas rahva soovi ja patroonina kutsus ta Hasselblatti ametisse.

Hasselblatt — ta suguvõsa on rootsi algupäraga, kuid aja jooksul saksastunud — hakkas suure hooga tööle. Ta kaebas, et kogudus olevat väga korratusse jäetud. Inimesed käivat vähe kirikus, ja kui tulevatki, siis magavat nad seal. Eriti halva mulje jättis Hasselblattile vennastekogudus. Need inimesed olid uhked ja kõrgid. Nad pidasid endid teistest paremateks ja vagamateks. Umbes üks kolmandik ehk 1500 täiskasvanud koguduseliiget kuulus vennastekoguduse hulka. Esimesel ja teisel Kristuse tulemise pühal, suurel neljapäeval ja suurel reedel käisid ainult vennastekoguduse liikmed armulaual. Siis lauldi ka laulu: „Tere tuhat kõrd, ke sina.“ Kui Hasselblatt laskis seda laulu ka muul kannatamisajal kirikus laulda, siis pidasid velised seda oma eesõiguste rikkumiseks — ja vennastekoguduses tekkis suur pahameel. Umbes 800 inimest lahkus kirikust üldse.

Kihelkonnas oli tol ajal 13 kooli, aga nad kõik olid peaaegu tühjad. Kui Hasselblatt esimest korda koole katsumas käis, siis ei leidunud teres kihelkonnas mitte ühtainust last, kes oleks teadnud, kes oli Joosep. Esimesel sügisel tuli 120 tütarlast leeril. Nendest on vaevalt pool mõistnud kümmet käsku ja viiel või kuuel on ka viis peatükki selged olnud. 1858. aastal tuli saja inimese kohta kakskümmend viis, kes lugeda ei osanud. Ka koguduse laul oli halb, kuigi Kambja kirik sai esimesena Tartumaal oreli, köster Johann Thali ettevõttel. 1836. aastal, kui Thal oli

juba 64 aastat ametis olnud, kiitsid kirikukatsujad väga koguduse ilusat laulu. See laul oli ka kaugemal tuttavaks saanud. Igatahes ütles Rämpina praost Heller, et ta olevat ammu igatsenud Kambja koguduse ilusat laulu kuulda. Hiljem aga on lauluoskus nähtavasti langenud.

Leerilaste teadmistest tol ajal annab tunnistust ka järgmine juhtum, mida jutustatakse. Kui Hasselblatt ühelt poisilt küsis, kus suri Kristus, siis vastas poiss, et sängis. Kus mujal võiski nii tähtis mees nagu Kristus surra! Ta nime igatahes oli poiss kuulnud, kindlasti küll mitte kaugeltki nii tihti nagu kuradi nime, aga siiski küllalt niipalju, et teda suureks meheks pidada.

Mõned seletavad, poiss ei olevat üldse kuulnudki, kus Kristus suri, teine vembumees aga olevat talle sosistanud, et sängis, ja siis ta on ka sõbra sõnu uskunud.

Äga lugu on nii, et sõbra sõnu ei maksa alati uskuda, isegi kui ta asja õiglaselt mõtleb. Muidu võib minna nii, nagu sel Tartu üliõpilasel paari aasta eest, kellelt ülikooli õppejõud küsis, et missugune saar Vahemeres on kuulus oma kesk-aegsete ristiusu rüütlite poolest. Õieti oli see küsimus perfiidne, sest miks peab nüüdse aja üliõpilane vana aja rüütleid tundma! Ja seepärast ta lihtsalt vaikis. Kui aga tagant julgustavalt sosistati: „Mal...“ — rohkem ta ei kuulnud —, siis pingutas ta oma mälu ja vastas üsna stoiliselt ülalt alla: „Malmö...“

Võib-olla langes ka see üliõpilane niisuguse

puuduliku sosistamise ohvriks, kes otsis hiljuti Elsassit Skandinaavia kaardilt, või see majandusteaduse-üliõpilane, kes üsna vahvalt kinnitas, et Eesti Vabariigi eelarve on tervelt üks miljon krooni suur. Igatahes miljon krooni on suur summa. Sellega võib mõndagi teha...

Muide, ma arvan, noor ja agar õpetaja Hasselblatt nurises asjata, et lapsed ei teadvat, kes on Joosep. Õpetusolud olid tookord ju väga kehvad. Kui aga nüüd alles mõne aasta eest juhtus, et keskkooli lõpetanud leerilaps õpetaja küsimusele, kus arvatakse olevat olnud ajalooline Paradiis, vastas, et Brasiilias, mis ütleks Hasselblatt küll selle kohta, arvestades nüüdseid õppimisolusid! Kuid kõigega võib harjuda, kui ainult kannatust on.

Ma mõtlen, üldse tuleks palju sallivam olla. No mis on siis sellest nii häda, kui majandusteaduse-üliõpilane seletab eksamil, et Egiptus asub Aasias! Juba „Nedorosli“ ema leidis, et „georgaafia“ on täiesti üleliigne teadus. Milleks on siis voorimehed, kui tahad kuhugi sõita!...

Kuid õpetaja Hasselblatt kuulus ka nende meeste hulka, kes tahtis inimeste „vaimu valgustada“, nagu see kena sõna lausub, ja seepärast oli ta väga nõrdinud, kui ta oma ametisse astumise järel kohe leidis, et vaimupimedus on alles liiga suur. Ägeda mehena sattus ta seejuures vahel rööbastest välja ja nägi asjata vaeva, ka kehaliselt.

Nii jutustatakse, et kord oli tal jälle leer —

peakool, nagu siin nimetati, — olnud. Suurem osa tume nagu pime öö. Vaene õpetaja on töötanud ja töötanud, seletanud ja jutustanud, kuid tulemus on väga kehv olnud. Vististi püüdis vana õelus ta head külvi segada.

Viimaks on Hasselblatti kannatus katkenud. Ta on pärast üht õige rumalat vastust tüdrukul käest haaranud ja tütarlapse nurka saatnud. Tol õndsas saksa kultuuri ajal oli nurkapanemine üks eelistatuimaid kasvatusvahendeid. Tüdruku nimi oli Leena.

Võib-olla oli Leena saatus teisi nii jahmatanud — või oli tõesti vana õelus kõiki pimes-
tanud —, et igale targale küsimusele järgnes rumal vastus. Õpetaja oli ka nii hoogu sattunud, et loopis peaaegu kõik leerilapsed kättpidi üks-
teise järel nurka, karjudes seejuures ikka „leina hulka“ ja „leina hulka“.

Õieti ei ole see asi päris selge. Mõned ütlevad, Hasselblatt karjunud „leina hulka“, tähendades, et vaimupimedad lähevad kõik sinna, kus on lein ja hammastekiristamine. Teised aga kinnitavad, hüüd olnud palju proosalisem, nimelt „Leena hulka“, sest Leena oli ju esimene, kelle ta selle vaimupimeduse tõttu nurka lennutas.

Jah, kerge ei olnud noorel õpetajal, kes tahtis vaimuvalgust inimeste hingedesse tuua, niisuguses pimeduses tõesti mitte elada ja töötada. Ta õpetas ja manitses, noomis ja kärkis, aga ainult väga pikkamisi hakkas nagu selgemaks minema.

Isegi põrguga — ehk perguga, nagu ta hääldas, — hirmutas ta inimesi, aga sellestki ei olnud peaaegu mingit kasu — või olgu siis mõnele vanale naisele, kes juba muidugi vagad on. Teised ainult irvitasid.

Ta kõneles nimelt kord jutluses, et rahvas ütleb asjata, et ei ole põrgut. Kui ta tudeng olnud, siis olevat ta kord kuidagi põrgusse sattunud. Kõik olevat seal olnud must ja kole. Suur tuli põlenud seal. Inimesed liikunud nagu mingid varjud, olnud mustad ja määrdunud ja neid vaevatud raskesti.

„Nojah,“ ütlesid inimesed, „eks ta tudengina purjus peaga linnast välja sõites sattunud rehepeksu ajal talu rehte. Eks seal ikka natuke põrgu moodi ole küll.“ Nii ei olnud siin agaral hingekarjasel õnne. Rumalaid on vahel raske uskuma panna.

Kui hiljem üks Kambja abiõpetaja — surnud noorelt tiisikusse — sellest tublist õpetajast ütles, et temast ja ta naisest võiks piiblipaksuse raamatu kirjutada, ja kui Kambja inimeste vanem põlv veel praegugi lugusid jutustab, mis vahel usutamatuna paistavad, kuid mis siiski õiged on, siis tuleb selle iseäralise nähtuse põhjusi otsida tookordses olukorras, osalt ka inimeste iseloomu arengu võimalustes.

Võiks veel tähendada, et Kambja inimesed ei pannud pahaks oma õpetaja iseäraldusi, ei saanud kurjaks isegi ta naise Marianne veel suuremate iseäralduste üle, sest et nad oma õpeta-

jast kõige peale vaatamata lugu pidasid ja teda hindasid. Muidugi ei saanud nad jätta naermata inimlikkude nõrkuste üle, aga see naer ei olnud mürgine, vaid heasüdamlik ja leplik...

Tarvis on kõigepealt pidada silmas, et õpetaja ei olnud tol ajal koguduseliikmele lähedalseisja hingekarjane, talle teatud määral omasugune nõuandja ja lohutaja. Õpetaja oli kõigepealt kirikhärra, paremal juhtumil kirikisand — kerksant, nagu teda rahvas meil vahel nimetas.

Olukorra tõttu pidi õpetaja olema niisama uhke ja kõrk nagu mõisahärra, vahe ülema ja alama vahel pidi selgesti ilmsiks tulema, kuigi alam siin ülemale palka maksis ja teda ülal pidas.

Juba tookordse õpetaja kasvatus oli niisugune, et ta ei võinudki rahvale lähedale saada. Õppides saksa gümnaasiumis — kõik keskkoolid olid tol ajal meil saksa koolid —, kuhu harva mõni eestlane sattus, kes seal pealegi saksastus või paremal juhtumil kõrvale hoidus, ja kuulus üliõpilaspõlves saksa korporatsiooni, kus valitses kange ja kõrk eraldamisvaim, nii et tunnistasid ainult kaht liiki inimesi, „burše“ ja „knoote“, ei saanudki noor õpetaja teiseks areneda kui uhkeks ja kõrgiks härraks, kes tundis ennast maamehest kaugel eemal seisvat ja talle ning ta muredele seesmiselt võõra olevat. Muidugi püüdis ta nendele jumalasõna kuulutada ja õpetada, ta ristis — harva, sest see oli harilikult koolmeistri ülesanne —, laulatas ja mattis jõukamaid, sest kehvemate matmine jäi kõstri

hoolde. Kuid see oli õieti kõik. Ta tegi seda härrana ja käskijana, mitte hea seltsimehena, sõbrana.

Mina ise sain kirikhärrat õige varakult tunda. Kui mu isa vallavanemaks valiti — ta oli seda kolm korda —, siis hakkas ta, kuna ta muusikat armastas, hoolitsema, et Suure-Kambja vallakool orelil saaks. Selleks korraldas ta, peamiselt vallakirjutajate Eichornide, kuid ka teiste aгарal kaasabil, näitemüügi. Raha tuli niipalju kokku, et saadi väike orel osta — Tartust Mülverstedti juurest —, mis praegugi Suure-Kambja kuueklassilises algkoolis alles on.

Orelil õnnistamisele kutsuti loomulikult õpetaja Hasselblatt, kes siis juba ammu oli praost. Ka mina läksin orelil õnnistamise peole. Olin tookord seitse aastat vana. Sinna tuli ka mu naaber Jaan Uri, kes oli minust paar aastat vanem.

Enne peo algust viibisime kooliõpetaja toas. Arvan, et toosama kord maitsesin esimest korda kilu — kui see mitte ei olnud näitemüügi ajal —, mis seisis sakuskana kooliõpetaja toas laual muude toitude hulgas. Kilu paistis nii maitsev olevat, et ma ei saanud teisiti, haarasin kahvli ja võtsin ühe kilu. Äga niisama ruttu, nagu ma ta suhu pistsin, oli ta maas, ahjunurgas. Ei see „saksa“ toit minule siis sobinud. Kuid inimene harjub peaaegu kõigega ja nüüd ei ole mul enam ammu kilu vastu midagi.

Viimaks tuli praost. Isa ja ka mõned teised läksid talle vastu ja varsti astus ta kooliõpetaja tuppa. Meile oli juba enne õpetatud, et kui õpe-

taja tuleb, siis peame kohe ruttama ja teda tere-
tama. Ei seletatud ainult, kuidas seda teha,
seepärast arvasime mõlemad Uriga, et ka praosti-
härrat teretatakse niisamuti nagu iga teistki onu
või tädi — käsi pihku ja asi on korras. Varsti
selgus, et see oli suur eksitus.

Uri, nagu vanem ja vahvam, astus praostile
ruttu vastu ja pakkus kätt. „Anna käele suud!“
kõlas kaunis järsk käsk.

Uri jutustas, et muidugi täitis ta käsu, kuid las-
kis ühtlasi üsna kena laraku praostile käele. Seda
võib temast uskuda, sest ta oli kaunis vigur poiss.
Mina, loomulikult, tegin sedasama, see tähendab,
andsin praostihärra käele suud, kuigi ma seda
ei mäleta. Mul on ainult tumedalt meeles, et
mingil teisel juhtumil ei teinud ma seda, mispä-
rast sain hiljem isalt veidi noomida. See oli küll
rohkem kombe pärast, sest isa ise ka ei sal-
linud niisuguseid rumalusi.

See oli mu esimene kokkupuutumine praost
Hasselblattiga. Varsti tuli teine. Minu isal ei
olnud miskipärast võimalik minuga kõstri juurde
minna, kui ma pidin kooli astuma, nii et ma läk-
sin koos Uriga ja tema isaga. Köster aga oli pa-
rajasti õpetaja Hasselblatti juures ja meie läk-
sime sinna. Kui Hasselblatt kuulis, et ma ainult
kaheksa aastat vana olen, ütles ta, et nii noorelt
ei saa kihelkonnakooli. Vana Uri vastas: „See
ei tähenda midagi, et ta noor on, vaadake, mis
ta mõistab.“ Õpetaja laskis mind siis lugeda ja
küsis usuõpetust ning ütles, et võib küll saada

kihelkonnakooli. Tähen das veel, et minu ema olevat ka tark olnud.

Mu ema oli tõepoolest olnud hea õppija ja väga hea laulja Suure-Kambja Voore koolis. Mis puutub minusse, siis ei olnud ma muidugi eriti tark, vaid olin lihtsalt vara õppima hakanud. Esimene tunnistus kihelkonnakoolis oli mul ju üsna hea, aga hoolsuse kohta oli üteldud, et see võiks parem olla. Imestun veel praegu, kuidas see minu esimene kooliõpetaja Üts mind nii hästi mõistis? Küll oli mul hiljem Tartu kroonugümnaasiumis hoolsus alati neli. Aga seal oldi ju nii hirmus viisakas! Õiglasem oleks olnud mulle hoolsuse eest panna kaks, kuid siis oleksin ma vististi pidanud koolist lahkuma, selleks aga ei andnud õppeainete numbrid küllalt alust. Muud tööd oli niipalju — eeskätt raamatud ja muusika —, et õppimiseks ei jäänud palju aega. Kuid milleks on siis koolis vahetunnid! Üks oli koguni 30 minutit pikk. Ja läbi sai ikkagi. —

Rohkem ei olnud mul isiklikke kokkupuuteid praost Hasselblattiga, aga jutte tema kohta kuulsin palju niihästi ta eluajal kui ka hiljem. Kuid nagu juba tähendatud, kõigis neis juttudes ei olnud mingit kibedust, vaid nendes suhtuti inimnõrkustesse teatud huumoriga ja arusaamisega. Kuna nad õige laialdaselt ringi liikusid ja mitmeti omapärased ning tolle aja kohta iseloomulikud on, siis annan siin edasi nendest mõned, milledest rohkem kõneldi ja mis on ehk suurema iseloomustava ulatusega.

XI

Õpetaja Hasselblatt oli kihelkonnas üldiselt tuntud oma kokkuhoidlikkuse poolest. Veel enam tuntud oli ta naine Marianne oma rohkem kui eeskujuliku kokkuhoiu poolest, mille aluseks oli küll tugev perekondlik meel, mis aga seetõttu siiski juba veidrustereni arenenud liialdusteni läks. Selle kohta kõneldi rahva keskel palju lugusid ja need lood ei ole tuulest võetud, vaid tõepoolest sündinud. Igatahes kaugelt suurem osa nendest on inimestelt, kelledele nad otseselt puutuvad või kes ise sündmuse juures olid ja kelledest ei ole põhjust uskuda, et nad oleksid midagi välja mõtelnud. Toon alljärgnevalt mõned iseloomulikud neist lugudest.

Suure kokkuhoiu tõttu ei kandnud Hasselblatt oma vankrite õigeaegse uuendamise eest hoolt, vaid laskis neid niipalju kui vähegi võimalik parandada. Teatavasti saab küll peaaegu iga asja parandada ja mõnda isegi mitu korda, kuid lõpuks hakkab ta siiski siit või seal nii tugevasti logisema, et parandamine enam palju ei aita.

Niisamuti oli lugu Hasselblatti vankritega. Ta ei tahtnud aga nähtavasti uskuda, et süüdi on vana vanker, vaid arvas, et Suure-Kambja môisa sepp Pulk, kes ta vankrite raudosasisid parandas, oma tööd hooletult teeb. Võib-olla oli tal selles asjas isegi vahel õigus, seda ma ei tea, kuigi talumehed tõendavad, et sepp Pulk on oma tööd alati korralikult teinud. Pealegi, kui ta oleks halb sepp olnud, siis oleks ta vaevalt saanud suure môisa sepaks olla.

Igatahes Hasselblatt ei olnud temaga tihti rahul ja seepärast käis ta ise vahel seppa halva töö pärast manitsemas. Lõpuks, neli kilomeetrit jalakäiku — edasi ja tagasi — oli päris sobiv mehele, kelle amet teda palju paigal istuma sundis.

Kord, kui õpetaja jälle seppa manitsema tuli, ei olnud sepp kodus, vaid tema asemel töötas ta vend ühes poisiga. See sepa vend oli tuntud „hambamehena“, kuid oli niisamuti tubli töömees nagu sepp ise.

„Müts maha! Piip suust!“

„Praostihärra, see on minu müts ja minu piip,“ vastas sepp rahulikult, nagu sepale viisiks.

Nüüd tuli kange manitsemine ja noomimine. Kuid sepp kuulas vaikides ja rahulikult, nagu ei puutuks asi üldse temasse. Praostihärra paukus ja raksus. Sepapoiss tõmbas lõõtsa, ikka „kagatsipuu“ ja „kagatsipuu“. Sepp seisis ääsi ees ja seadis ning korraldas vuhisevas tules pihvide vahel rauda, mis oli juba üsna hõõguvalt

punane. Nüüd võttis ta raua tulest ja pani selle alasile, olles sülitanud sinna enne suure larakka. Poiss laskis lõõtsapuu lahti, haaras suure haamri, ja kuna ta ei olnud sugugi rumal poiss ning sepa mõtet mõistis, kui ta nägi teda alasile sülitavat, virutas ta haamriga alasi pihta niisuguse hoobi, nagu ta ei olnud veel oma eluajal andnud. Kui haamer alasi pihta käis, oli terve sepikoda tulesädemeid täis. Paukumine ukse juures vaikis silmapilkselt, ja kui sepp ning poiss ukse poole vaatasid, ei olnud praostihärrast enam jälgegi näha.

Isegi sepp, see oma elukutse tõttu tüse ja tõsine inimene, ei saanud heast naljast vaikida ja varsti naeris terve kihelkond praostihärra vankri parandamise manitsemislugu.

Härraks jäi praostihärra isegi kirikus.

Inimestel on niisugune komme, et kui nad viibivad kuskil, kus nad ei tegele otse oma tööga, siis näib neid hakkavat viimaks südametunnistus vaevama, et nad oma kohust ei täida. Seepärast ruttavadki nad näiteks teatrist või kontserdilt enne lõppu välja, kolistades ja neid segades, kellel nii õrn südametunnistus ei ole ja kes tahaksid lõpuni kuulata, võib-olla siis just, kui kangelane parajasti meeletult sureb.

Niisama hella südametunnistusega on ka paljud kirikuskäijad ja leidus neid ka Kambjas Hasselblatti ajal. Nähtavasti kannatas praost selle all palju ja vististi kaua. Kuid viimaks katkeb isegi kõige suurem kannatus. Kui ta kord parajasti

jälle ülestõstetud kätega välja õnnistas kirikut ja inimesed hakkasid kolinal ning mürinal uste poole tungima, laskis ta oma õnnistamiseks ülestõstetud käed langeda ja ütles:

„Mina teid küll ei ennista, kurat pergus veib teid ennistada!“ Ta hääldas nimelt õ-tähte väga e-tähe lähedale, nii et tema „põrgu“ kõlas üsna „perguna“.

Kord nähtavasti eksitas teda juba liiga palju naiste vestlus. Õieti ei tohiks selle vastu midagi olla, sest kui palju on maanaistel võimalust kokku saada mujal kui kirikus! Eriti endistel aegadel, kus naistel oma ühingud ja seltsid täiesti puudusid ja ka pidusid harva tehti. Ei sobinud ometi abielus või vanematel naistel küla kirmestel käia. Mehed puutusid siiski enam kokku, nii kõrtsis, vallamajas, kohtupäevadel ja ka muidu, sepal, veskil, isegi linnas käisid nad palju sagedamini kui naised. Ei ole siis ime, kui naised kirikuskäimist kasutasid üksteisele uudiste jutustamiseks. Uudiseid juhtub aga isegi maa vaiksuses elus küllalt, niihästi inimeste kui ka loomade suhtes.

Seda kõike ei arvestanud praost Hasselblatt sugugi, vaid kui naiste vadistamine ja sosistamine tema arust kord liiale läks, peatus ta äkki kesk jutlust, vaikis tüki aega ja hüüdis siis üle kiriku:

„Kui teie seal olete oma jutu lõpetanud, siis hakkab mina edasi kõnelema!“

Naised pöörasid pead ja vaatasid selja taha.

„Jaa, jaa, ära vahi taha! Sina ise oled!“

Juttu ajanud oli hulk naisi ja nii käis see hüüd mitme kohta.

Ma tähendasin juba, et inimese südame mõtlemised on kurjad ta lapsepõlvest saadik. Kuri kiusab inimest ka jumalakojas.

Kambja kirikus istusid tol ajal mehed ja naised ilusasti ja korralikult kumbki oma poolel, et kiusatust võimalikult kaugemal hoida. Äga täiesti maha suruda ei saadud teda siiski, vaid poisid armastasid eriti koori — või nagu teda Kambjas nimetati: saali — esimestele pinkidele asuda, kust hea oli tüdrukuid silmitseda ja endale pruuti otsida, niihästi all kirikus kui ka vastas naistekooril.

Kes hiljemaks jäid, need tungisid ja trügisid siis teistest läbi, et aga võimalikult ette saaks, kust parem on näha.

Kord, kui keegi kange ja iludustearmastaja poiss, kes oli hommikul nähtavasti kauaks magama jäänud ja seetõttu kirikusse hilinenud, eriti võimsalt ja hoolimatult trügis ja tungis, et aga ettepoole pääseda, hüüdis korraga Hasselblatt:

„No tule, tule! Et mina ja teised ka näeksid, kes sa niisugune oled!“

Poiss tõmbus küüru, et võimalikult teiste varju jääda. Siis hüüdis õpetaja uuesti:

„Laske see mees seal läbi, et ta ette pääseks! Tal on hädasti tarvis ette saada.“

Hasselblattil oli omajagu õigust siin nuriseda. Meestekoor oli suure surumise ja ettekippumise

läbi juba niipalju paigast ära nihkunud, et tuli tugevad toed panna. Muidu oleks võinud raske õnnetus juhtuda.

Kord, kui õpetaja lausus kantslis sõnu: „Mene, mene, tekel, ufarsin!“, vastati talle alt kirikust üsna valjusti nendesamade sõnadega.

„Sina lähed pergusse!“ hüüdis Hasselblatt vihaselt.

Ei tahaks uskuda, et ta ei teadnud, kes see jutluse segaja oli, sest ta teadis ju kihelkonna inimesi enamasti kõiki, pealegi nii iseäralist. Äga ta oli ägeda iseloomuga kirikhärra, kes ei sallinud segamist isegi nõdrameelselt, kes ka oli kirikusse tulnud. —

Tol ajal valitses imelik komme, et nõdrameelsed, kui nad päris hädaoh tikud ei olnud, vabalt ringi käisid. Mõned nendest, nagu „Troova“ ja „Hull August“, ei teinud küll kellelegi kurja, nii et nende vabalt liikumise vastu ei saanud palju ütelda, kuigi see veidi iseäralik oli. Äga „Hull Märt“ võis vahel kardetavaks minna, ometi käis ta paljude aastate kestes talust tallu.

See mees oli noorelt andekas inimene olnud, siis oli tal mõisas hobusega mingi äpardus juhtunud, mille tagajärjel opman oli teda pähe nii raskesti peksnud, et ta nõdrameelseks jäi.

Loomulik oleks olnud, et süüdlane oleks vastutusele võetud ja õnnetu inimese ülalpidamine tema peale pandud, kuid midagi niisugust ei sündinud, sest siis olid meie maal alles Saksa kohtud ja politsei.

Kuna maal hoolekanne puudus, pandi „Hull Märt“ talust tallu käima. Iga talu oli kohustatud teda mõni päev ülal pidama. Kas pidasid talud teda enda juures vastavalt oma suurusele kindla arvu päevi või nagu igaüks tahtis, seda ma ei tea. Kuulsin ainult, et mõni talu saatis ta ruttu edasi ja et temaga vahel ka halvasti ümber käidi. Enamasti aga näis küll ta kohtlemine kaunis hea olevat.

Meil viibis „Hull Märt“ harilikult kaunis kaua, nädal ja rohkemgi, sest ema oli ta vastu kaastundlik. Kui tema kombeid tunti, siis võidi temaga üsna hästi läbi saada. Aga oli siiski juhtumeid, kus pidi ta kinni siduma.

Üldiselt tuleb siiski tunnistada, et sel ajal, millal ta talus viibis, oli parem ettevaatlik ja valvas olla. Nii oli tal kombeks pärast söömist — ta sõi üksinda, pärast teisi — panna lusikaga lauale putru, piima või mis just juhtus, naisele, nagu ta ütles, kuigi tal polnud iial naist olnud. Kui nüüd juhtus, et tüdruk, kes hakkas lauda koristama, selle Märdi „naise“ toidu unustas ja lusika ära võttis, võis ta Märdilt, kui see asja märkas, saada puuhaluga — või mis talle kätte juhtus — pähe. Tüdrukud olid tema pärast alati hirmul, sest vahel leidis ta üsna kergesti solvumiseks põhjusi, vahel aga oli ta üsna rahulik ja mõistlik. Üldiselt oli ta siiski hädaohtlik vaimuhaige ja on otse ime, et teda nii aastate keskes talust tallu kõnnitati.

Kui ta mõistlikus meeleolus oli, siis võis ta

üsna kena olla ja päris teravmeelset juttu ajada. Kuna ta kogu aja valda mööda ringi rändas, siis tegi ta rohkesti tähelepanekuid, mida ta üsna humoorikalt edasi andis.

Huumorit oli tal ka siis, kui ta hakkas juba tõsiselt põdema. Nii tuli ta kord meile naaber-talust üsna haigena. Ta paigutati sooja kohta lamama ja anti talle sooja sööki ja jooki. Muud ju teha ei saadud. Kui ta kogu aja hirmsasti vandus — seda oskas ta tõesti meisterlikult, võib-olla oli ta kogu Suure-Kambja valla vandumise kõvasti endasse koondanud —, ütles talle mu ema: „Märdikene, ära vannu nii koledasti. Sured ära, lähed põrgusse.“

Märt vaikis veidi aega, vaadates mu emale, kelle vastu ta nähtavasti lugupidamist tundis, sest et see teda alati sõbralikult kohtles, muigas siis kavalalt ja ütles juba üsna rahulikult:

„Ega põrguski halvem ole kui siin. Kui jääd ukse alla, siis trügivad veidi. Kui äga saad taha-poole, antakse pinkki istuda.“

Oli siiski masendav pilt, kui Märt, eriti talvel, oma saatjaga õueväravast sisse tuli. Tihti olid tal jalas ainult mingid vanad kotad, ilma sukkadeta, nii et jalad olid üsna sinised ja punased. Niisama sinine ja punane oli ta nägu, sest enamasti ei olnud tal rõivast, mida palituks nimetatakse, vaid ka talvel mingi kuuenäru, enamasti ilma vestita, palja särgi peal, ning mütsilodu peas. Kuigi talud üksteisest kaugel ei seisnud, on siiski ime, et ta teel ära ei külmunud või

raskesti haigeks ei jäänud. Aga võib-olla karastus...

Meilt lahkus ta harilikult veidi paremas rõivastises, sest nagu ma tähendasin, oli ema ta vastu sõbralik. Muidugi sai ta ka mujalt üht ja teist, aga kaugeltki mitte küllaldaselt, nii et ta oleks alati võinud veidi inimvääresemalt rõivais olla.

Muide „Hull Märt“ oskas palju rahvalaule, aga kes neid siis ikka üles kirjutas!

Võib-olla tekib inimesel, kellele toleaeegsed olud on täiesti võõrad, kahtlus, et kuidas oli see ometi võimalik: inimest peksti nii, et ta oma mõistuse kaotas, süüdlane aga jäi karistamata ja ei tarvitsenud isegi oma ohvri ülalpidamise kulusid kanda, vaid see ülesanne veeretati valla — talude — peale, kuigi vallas asjaga iseendast mingit tegemist ei olnud.

Olukorra paremaks mõistmiseks jutustan teile ka tõeliselt sündinud loo tollest ajajärgust, millal meil Saksa kohtud ja politsei töötasid.

Üks kroonumetsa vaht Võrumaal sõitis linna koju. Ta oli veidi joobnud ja jäi magama. Täkk ta vankri ees tungis mõisniku märadele, kui nad vastastikku sattusid, kallale. Mõisnik võttis revolvri ja laskis metsavahi maha. Kutsar ei vaikinud täiesti, kuigi mõisnik temalt seda nõudis ja teda isegi ähvardas. Siis tuli mõisnik metsavahi poja ja ta lese juurde ja ähvardas mõjuda, et nad koha kaotavad — metsavahi vanem poeg oli isale juba abiliseks olnud —

kui nad suud ei pea. Kui nad aga vaikivad, võivad nad kohale edasi jääda ja ta annab nendele veel kolmkümmend rubla. Võib-olla kolmkümmend rubla seepärast, et kolmkümmend on traditsiooniline verehind.

Lesk tundis Saksa kohtuid ja politseid. Ta tundis ka mõisniku võimu ja teadis, missugusesse kitsikusse ta alaealiste lastega langeb, kui nad kohalt ära aetakse. Nüüd oli nendel ikkagi oma maalapp ja loomadele kroonumets söödamaaks, nii et sai kuus kuni seitse lehma pidada.

Nii jäigi asi. Varsti teadis sellest peaaegu terve Võrumaa ja ka osa Tartumaast. Ainuke, kes asjast ei teadnud, oli kohus ja politsei.

Tundub nagu muinasjutt, aga see kurb lugu riivas õige lähedalt minu oma sugulast.

*

Kõik eelmised jutud praost Hasselblatti kohta vastavad täpselt tõele. Õieti ei olegi nendes midagi erilist tolle aja kohta. Näiteks oli inimeste isiklik hurjutamine kantslit tol ajal vististi mitte nii väga haruldane asi. Igatahes hulk aastaid hiljem oli minu onu väga kuri Põlva õpetajale seepärast, et see õpetaja oli äkki kesk jutlust põrutanud: „Kuule sina, Kioma suur mees, kui sa rahule ei jää, nimetan ma su nime!“ Mu noorem onu oli tõesti suure kasvuga, vististi üle kuue jala pikk. Nüüd arvasid paljud, et see ähvardus käis tema kohta, ja kandsid ka seda

juttu nii edasi, kuigi ta ei olnud sel päeval kirikuski olnud. Onu tahtis õpetajat laimamise pärast isegi kohtusse kaevata, nägi aga viimaks, et sellest ei tuleks midagi välja: nime ei nimetatud ja Kiomas oli peale tema ka teisi suuri mehi. Igatahes oli temale, uhkele mehele, kibe kuulda rahva juttu, et õpetaja olevat teda kirikus avalikult noominud, ja ta ähvardas, et ei tõsta enam oma jalga Põlva kirikusse. Kas ta oma ähvarduse täitis või läks viimaks viha siiski üle, seda ma ei tea.

Toon veel ühe loo praost Hasselblatti kohta, mis ei ole sugugi võimatu, kui pidada silmas ta iseloomu ja kirikhärra mõtteviisi, kuigi mõned ütlevad, et lugu ei olevat täpselt nii olnud, vaid veidi teisiti.

Üks võrdlemisi jõukas peremees armastas kuke viisi laulda. Ta tegi seda nii hästi, ja kuna ta viina ka armastas, siis ei saanud ta vahel vastu pidada, et oma kunstiga teisi lõbustada. See viis ta vastuollu praostiga, peamiselt kabelijutluse ajal jaanipäeval, kui mees, mitte nii väga kaugel kantlist, jaanipäeva-peaga mängis kukke. Õpetaja pahandas küll, aga mis ta sai teha!

Meil on ju niisuguseid veidrikke. Nii oli ühel mehel kombeks jaanipäeval hobune ree ette rakendada, lambanahkne kasukas selga ja rebasenahkne kübar pähe panna ja siis kabelijutlusele minna. Muidu oli ta päris korralik ja töökas peremees ja ei ole teada, et ta perekonnas

oleks vaimuhaigeid leidunud. Lihtsalt himu igavuse pärast vempe teha, muud midagi.

Nüüd juhtus, et kuke võistleja ära suri ja õpetaja ise teda matma kutsuti. Matusetalitus läks nagu harilikult. Korraga näis Hasselblattile olevat meelde tulnud, kuidas mees oli teda kiusanud, ta süda kihvatas ja ta hüüdis: „Kire veel, mees, pergus saad sa kirema!“

Teised ütlevad, ta olevat küll kõnelnud ka mehe kiremisest, aga otse põrgusse ei olevat ta kadunud siiski mitte saatnud.

See on ainuke neist tõsiolude alusel tekkinud juttudest, milles veidi vastupidisusi kuuldavale tuleb. Teisi kõiki jutustati täiesti ühte viisi ja ühel meelel.

Kõik need juhtumid ei oleks iseendast tähtsad, kui nad nii kujukalt ei iseloomustaks seda luteri usu kirikut Eestis, mida A. Grenzstein mitte ilma aluseta härrade kirikuks nimetas. Rahvas käis kirikus vististi rohkem kui nüüd, kuigi Hasselblatt oma ameti algul kurtis, et kirik tühi on, ja kes tulevadki, need magavad. Aga iseendast ei ole sugugi ime, kui rahvas tol ajal sagedamini kirikus magas kui nüüd. Tööpäev oli liiga pikk ja töö raske.

Kuid hoolimata sellest, et rahvas kirikus käis ja omamoodi usklik oli, seisis kirik rahvast siiski kuidagi kaugel, oli kuidagi niisamuti sakste asi nagu tolleaegne kohus, politsei ja kõik muud asutised. Rahvas suhtus õpetajasse küll aupakkumise ja lugupidamisega, kuna Hasselblatt oli pea-

legi tubli õpetaja, mis ei takistanud talle vahel niisuguseid vempe mängimast, nagu Suure-Kambja mõisa sepa vend tegi, aga õpetaja ja rahvas olid teineteisele võõrad. Õpetaja kuulus seltskondlikult täiesti mõisnikkude hulka, kelledega ta ka isiklikult läbi käis. Õpetaja eesti keelgi oli ja jäi enam kui neljakümne-aastasest ametist hoolimata veidi konarlikuks. Igatahes oli sellest kuulda, et ta kõneleb saksa, võõra rõhuga, nagu ka kõik mõisnikud, peaaegu kõik, võõra rõhuga kõnelesid.

XII

Nüüd mõned lood, mis käivad peamiselt praostiproua Hasselblatti kohta.

Proua Marianne oli algul kaheldamatult ainult väga kokkuhoidlik ja hoolas perenaine. Äja kestes arenes see iseloomujoon mitmeti veidraks, nii et ta inimestes imestust äratas ja neid muigama, isegi mürinal naerma pani. Nii-sugune perenaiselik hoolsus tuli näiteks ilmsiks järgmisel juhtumil.

Kambjas oli niisugune komme, et kui noorpaar õpetaja juurde „lugema“ läks, siis viis ta õpetajale kana. Minu isa oli veidi äge ja teatud mõttes „revolutsiooniliste“ kalduvustega mees, ja kui ta pruudi ema talle kana pakkus, et õpetajale viia, vastas ta, et tema ei hakka kanakorviga läbi kihelkonna sõitma.

Jõudnud õpetaja juurde, andis ta sellele loetamise eest kohe raha, mis oli mitu korda rohkem väärt kanast. Õpetajaproua aga pidas oma „rehnungi“. Ta märkas aknast valvates, et üks noorpaar ei toonud „loetamiskana“, vaid astus

kohe õpetaja „kirjutustuppa“. Ruttu läks proua sinna ja küsis kaunis teravalt:

„Kes oli viimane paar?“

Minu isa vastas ka veidi järsult:

„Mina olin.“

Kuna isa oli vahepeal õpetajaga „lugemise“ eest tasu juba ära õiendanud — ja rikkalikult õiendanud — ning teised pruutpaarid veidi võõristades ringi vaatasid, hüüdis Hasselblatt kaunis järsult: „Marianne!“ ja ütles veel midagi saksa keeles, mida aga keegi „lugemas“ olijatest ei mõistnud. Proua läks kohe minema.

Tema teguviis oli ju üsna õige, sest hoolsa perenaisena oli ta kohustatud valvama, et rahvas õpetajat ei tüssaks ja kanu vähem ei oleks kui pruutpaare. Ta ei võinud ju arvata, et pärast neid paljusid kanu, mis ta oli pruutpaaridelt umbes kolmekümne aasta jooksul vastu võtnud, äkki niisugune veidrik leidus, kes ei tahtnud kanakorviga läbi kihelkonna sõita, vaid eelistas loefamise eest raha maksa.

Järgmine juhtum on juba veidi iseäralisem. Põkka mölder oli rikas mees, ja kui tal ristsed tulid, siis kutsus ta õpetaja oma last ristima. Praostiproua käis niisugustel juhtudel enamasti alati oma mehega kaasas.

Kui laps oli ristitud, küsis praostiproua möldrilt, kas tal pudrujahu on, sest praostihärra armastavat väga putru. Mölder vastas, et ei ole praegu, on otsa saanud. Kuid proua seletas, et

see temal nüüd mõni asi, ta võib ju jahvatada. Mölder oligi nõus, et võib küll, ja kui praost ühes prouaga hakkas jala ees kodu poole minema ning möldrile ütles, ta saatku nendele kutsar hobustega varsti järele, laskis mölder veski kolinal käima. Kui peolised möldrilt imestudes küsisid, et miks ta nüüd niisuguse peo ajal veski tööle pannud, vastas mölder, et ta jahvatab praostiprouale pudrujahu.

Vahepeal sammus praost prouaga kodu poole ja hakkas viimaks kärsitult taha vahtima, millal need hobused järele jõuavad. Nad jõudsid koju, kuus versta veski juurest, aga hobused ei olnud ikka kuskil. Viimaks alles tüki aja järel tulid nad. Kutsar sai kõvasti pragada, et mis tal ometi arus on, kutsar aga vastas, mölder käskinud tal oodata, kuni pudrujahu valmis saab. Nüüd olevat ta jahu kaasa toonud.

Trossi peremees sõitis ühes naise ja väikese lapsega koju. Teel jõudis nendele praostiproua oma kalessiga järele. Ta kutsus Trossi perenaise enda juurde istuma, sest seal olevat sülelapsega parem. Perenaine imestus küll selle suure lahkuse üle, ei teadnud aga midagi arvata ja läks. Æeti juttu ühest ja teisest. Viimaks küsis praostiproua, et kas perenaisel ka põrsaid on, ning sai jaatava vastuse. Kui nad Trossi talu tee otsa jõudsid, peatas praostiproua hobused ja ütles Trossi perenaisele:

„Täna väga. Ma saadan siis homme põrsastele järele. Kaks põrsast saab siis minule.“

Trossi peremees narris pärast alati oma naist toreda sõidu pärast, sest kalessisõitu ei saa ju isegi jõuka talu perenaine nii naljalt.

Kiriku lähedal asub suur ja jõukas Parve talu. Selle peremees Kevend ja veel enam ehk perenaine said raskemini kui ehk ükski teine Kambja inimestest „Asseni Mari“ ülierksat majandusmeelt tunda. Praostiproua käis tihti Parvel ja alati langes ta silm ühele või teisele asjale, mida „praostihärra väga armastas“. Siis ei olnud midagi parata — praostihärra pidi saama, mida ta armastas.

Nii kõndis kord „Asseni Mari“ jälle Parvele. Kui ta pärale jõudis, ütles ta perenaisele:

„Ma nägin tee ääres ilusaid põrsaid. Praostihärra armastab väga põrsapraadi.“

Nähtavasti olid praostihärra lõppematud armastused hakanud Parve perenaist juba veidi tüütama, sest ta tähendas pisut kohmetult:

„Jah, need on seal moonameeste põrsad.“

„Oi, pai, ei ole! Mina küsisin karjuselt. Need on perenaise põrsad,“ vastas „Asseni Mari“ sõbralikult. Muidugi sai praostihärra nüüd oma põrsaprae, mida ta „nii väga armastas“.

Parvel käis „Olevik“, mis ilmus üks kord nädalas. Kihelkonna postimees jättis lehe õpetaja juurde, kust harilikult lapsed ta ära tõid. Iga kord pidid nad praostihärrale midagi tooma. Vaevalt sai laps praostiprouat, kes ikka vastas oli, teretada, kui see küsis: „Mis sa tõid?“

Parve talu.

Parve talu elumaja.

Mõnikord andis praostiproua lapsele omalt poolt nõu — nurmiku või länniku — kaasa ja käskis järgmine kord tuua võid või kohupiima: „Sinu mamma teeb väga hea kohupiim, praostihärra armastab väga hea kohupiim.“

Kord tuli „Asseni Mari“ Parvele katsikule. Ta tõi lapse emale mingi kompsu — nurkadest kinnikõidetud rätiku. Kui perenaise ema, kes juhtus juures olema, rätiku lahti võttis, siis selgus, et selles olid õunapabulad. Perenaise ema, tuntud oma otsekohese meele ja julguse poolest, ütles:

„Jah, see aasta on tõesti palju ilusaid õunu. Meilgi on neid niipalju, et seadki ei jõua ära süüa, mis puudelt maha tulevad.“

„Oi, pai,“ ütles „Asseni Mari“ hoogsalt, „aga need on praostihärra õunad!“ Selle väite vastu ei olnud Parve perenaise emal enam midagi ütelda.

Praostiproual oli pidudel — pulmas, ristisel, matusel —, kus ta palju käis, harilikult kott kaasas, millel ei näinud põhja olevat, nagu Kavalala Äntsu kübaral, kui ta Vanapaganat tüssas. Igatahes oli rahva keskel tuntud ütluks, kui kellelgi liiga suur kott oli: „Sul on päris „Asseni Mari“ kott.“

Sellesse põhjatusse kotti kogunes siis peolt kõiksugu aineid, mida „praostihärra nii väga armastas“. Sellel kõhetul vanahärral näis niisama

põhjatu isu olevat, nagu oli põhjatu ta naise kott.

Praostiproua kokkuhoid läks vahel kuni äärmuseni. Nii kõneldakse, kord pidanud ta jälle mingile peole sõitma ja ka ühe tüdruku sinna kaasa võtma. Kui ta märganud, et tüdruk hommikul enne väljasõitu leiba sööb, oli ta selle ära võtnud ja seletanud, et seda läheb pärast tarvis. Nüüd lähevad nad ju peole ja sealt saab muidugi süüa.

Muide niisuguses kokkuhoius ei ole midagi nii erilist. Kambjas elas mõnikümmend aastat tagasi üks mees. Ta käis peaaegu igal pühapäeval koos naise ja lastega kord ühes, kord teises talus külas, kuhu ta lõuna- ja õhtusöögiks jäi. Ka tüdrukul käskis ta külla minna, et ei oleks tarvis sööki teha. Eks mõnegi hea rubla hoidis ta sel viisil aastas kokku ja aastate kestes üsna rohkesti.

Üks juhtum praostiprouast on õige koomiline. Hiir oli lihaleemesse sattunud ja uppunud. Õnnetuseks olid tüdrukud seda märganud. Proua hädaldas nüüd, mis ometi selle hea buljongiga teha? Lõpuks otsustanud ta: „Ah, lapsed ei tea midagi! Äрге lausuge lastele midagi! Anname lastele, nemad söövad ära!“

Huvitav on jälgida inimese kokkuhoiutungi arengut. Aja jooksul võib see muutuda päris kireks, milles inimene ei suuda endale selget aru anda. Nii küsinud praostiproua endale kord peol ühe toosi tikke — harilikud väävlitikud —, sest

praostihärra armastavat väga neid tikke. Teises kohas jälle nülitud õues parajasti tapetud lehma, kes kuidagi väga saanud, nii et ta tulnud ära tappa. Maantee läinud otse värava tagant mööda. Praostiproua lasknud hobused kinni pidada ja küsinud ka endale tüki liha, sest praostihärra armastavat väga värsket liha.

Üks juhtum on niisugune, et seda võidakse kergesti väljamõeldiseks pidada, aga kutsar oli valmis vanduma, et see on õigus.

Kord pühapäeval sõitis praostiproua üksinda kutsariga koju kuskilt mõisast, kus ta oli käinud. Tee ääres istus sant, kes kiriku ja kabeli juures saadud saagile „inventuuri“ tegi. Parajasti kui nad mööda sõitsid, oli sant kotist suure tüki saia välja võtnud, mida ta vaatles. Nähtavasti oli ta selle saanud mõnelt matuseliselt, sest need on santide vastu harilikult kõige heldemad. Praostiproua laskis kutsaril hobused peatada ja ütles:

„Oi, pai, küll sul on ilus sai. Praostihärra armastab väga niisugust saia. — Jaan,“ ütles ta siis kutsarile, „sul on ju nuga kaasas, lõika mulle ka tükike.“

Asjata oleks otsida selles juhtumis, mille tõsidust kutsar alati nii kangesti kinnitas, kui ta oma teenimisest praost Hasselblatti juures jutustas, midagi eriti halvaks pandavat. Siin tuleb arvestada inimese iseloomu, mille areng oli omandanud veidi virila suuna. Kokkuvõttes on väärtuslikemaid iseloomujooni, aga ta

võib, arenenud äärmuseni, muutuda tülikaks ja nukrakstegevaks palju rohkem inimesele endale, kellel see omadus on, ja ta omastele kui ümbrusele. Kõrvalolijad ei tunne muidugi õpetaja Hasselblatti ja ta naise vahekorda. Aga kutsar Tannik arvas olevat vahel märganud, et praosti meeleolu vahel ta naise üleliigse kokkuhoiu läbi nukraks muutus. Nii võis talle vaevalt meeldida, kui proua teenijatele tihti kurtis, abiõpetaja söövat liiga palju, õhtul korraga terve muna ja kolm kartulit, kuna praostihärra ainult pool muna söövat. See võib ju õige olla, sest õpetaja oli suur, tugev mees, praostihärra aga tol ajal kõhetu ja ilmselt nõrga tervisega.

See abiõpetaja oli, muide, väga heasüdamlik mees. Muidu oleks ta vaevalt nõustunud kord praostiproua ülesandel lambakoormaga Vana-Prangli mõisasse sõitma, seal lambad vahetama ja uue koormaga kirikumõisasse tagasi tulema. Muidugi ei ole ükski töö häbiasi. Aga lammastevedu ei kuulunud abiõpetaja ülesannete hulka ja peale selle vaatas rahvas sellele siiski kuidagi võõriti, kui kirikhärra, olgugi abiõpetaja, lambakoormaga sõidab.

„Asseni Mari“ veidrustele vaatasid inimesed enamasti heasüdamliku muigega. Mõnikord aga tunti ta tuleku puhul siiski veidi hirmu. Nii kõneldakse, kui ta kord pidi mingi asja pärast Pangodi mõisasse sõitma, siis oli selle kroonumõisa rentnik Riives, kellel nähtavasti halvad kogemused olid, võimalikult kõik kõrvale toimetata-

nud, millest võis arvata, et see võiks silmahimu äratada. Õnnetuseks — muidugi Riivesele — olid ilusad villad kuidagi tähele panemata jäänud, kui puhastustöö tehti. Kuna aga „praostihärra väga villu armastas“, siis ei jäänud Riivesel muud üle, kui rätt villu täis panna ja praostiproua tõlda saata. „Noh, ega see rätt tühjalt tagasi ei tule,“ lohutas praostiproua Riivest. Ja ei tulnudki. Sügise poole sõitis Hasselblatti kutsar kord Pangodi ja tõi mõisarentnikule ta räti kompsuna tagasi, et praostiproua olevat härra Riivese lastele õunu saatnud. Härra Riives oli aga nii häbematu, et viskas õunad praosti kutsari juuresolekul kõõgiaknast välja, üteldes, et niisugused puu otsast mahakukkunud pabulad kõlbavat ainult sigadele ja oma lastele jõudvat ta ise õunu osta, kui ta tahtvat. Ma ei tea, kas kutsar jutustas selle loo prouale edasi, aga rahva kõrvu läks ta kaunis ruttu ja ainult suurendas praostiproua kuulsust.

Linnas elades lasksin kord mõne aja jooksul endale raha eest puurkaevu-vett tuua. Kui vahel vett üle jäi, nii et uus vesi peale tuli, siis jõi teenija, vanem naisterahvas, selle vee iga kord ära, kuigi tal vähimatki janu ei olnud. Ta süda ei kannatanud ostetud vett niisama maha kallata. Selle üle võib ju naerda, aga siingi tuleb ilmsiks majanduslik põhimõte, kokkuhoidutung.

Kui seepärast praostiproua kord peol nii palju sõi, et tal koduteel süda pahaks läks, nii et ta kutsarile kurtis: „Armas Jaan, ei tea, kas

ma olen nikastanud või väänastanud“, siis tuli siingi ainult see inimesele loomulik kokkuhoiutung ilmsiks, ainult virilal kujul. Selle üle võib ju muiata, aga põhiliselt on ta olemas igal inimesel, ainult vähestel nii teraval kujul.

XIII

Kui praost Hasselblatt 1889. aastal suri, siis tekkis koguduses loomulikult mõte üht ta poegadest, Johannest, kes tol ajal oma isa juures abiõpetajaks oli, Kambja õpetajaks valida. Nagu tähendatud, „Vana Asseni“ ja „Asseni Mari“ mõningad iseäraldused ei olnud nende vastu rahva keskel mingit vastumeelsust sünnitanud, vaid kõigesse suhtuti harilikult heatahtliku muigega.

Ka noor õpetaja Hasselblatt oli tubli ja meeldiv inimene, nii et ta valiku vastu ei võinud midagi olla. Et mõisnikud ta poolt on, selles võis päris kindel olla.

Kuid siis ilmusid korraga tegurid, milledele oli vaevalt keegi mõtelnud, kõige vähem küll vana praost, kes tõenäoselt üsna kindel oli, et poeg ta järeltulijaks saab. Aga kuna ta kirikhärrana rahvast nii kaugel seisis, ei võinud ta taibata ega mõista neid uusi jõudusid, mis olid rahva seas juba liikuma saanud ja õige suureks kasvanud. Need jõud olid iseteadvus ja rahvuslik mõte.

Meie sakslased on kogu aja selle iseteadvuse ja rahvusliku mõtte tekkimise ning arengu üksikute pahatahtlike ässitajate arvele pannud. Rahvas oma suures enamuses olevat sakslastega, maal muidugi saksa mõisnikega, väga hästi läbi saanud, nende vastu lugupidamist tundnud ja nendest niimõndki head ja kasulikku õppinud. Siis aga olevat noored eesti ässitajad tulnud ja rahva ära rikkunud.

Niisuguseid jutte korrutasid saksa ajalehed lõpmatuseni. Võeti ka mitmesuguseid rünnakuid üksikute „ässitajate“ vastu ette, kuid see kõik ei aidanud midagi, vaid asi läks sakslaste seisukohalt järjest halvemaks.

Sakslaste suhtumine eesti ärkavasse iseteadvusse näitas selgesti, et nemad rahvast põrmugi ei mõistnud. Ei mõistnud nad ka neid ühiskondlikke vastustamatuid jõude, mis iga riigiloome-võimelist rahvast sunnib püüdma võõrast iket maha heita, kandku see ike ükskõik misugust laadi. Ei ole tarviski mingisuguseid ässitajaid ega juhtide ettevalmistamist ning kasvatamist. Need juhid ilmuvad ise, kui tuleb paras aeg. Ja ka kõige paremad juhid ei suuda midagi teha, kui puudub teadlik rahvas.

Kõige rohkem ässitust sakslaste vastu pandi süüks „Sakalale“. Tuleb aga tähendada, et „Sakalat“ Kambjas vist üldse ei loetud, võib ju olla, et leidis mõni üksik eksemplar, aga mina ei näinud oma varasemas nooruses mitte üht „Sakalat“ ega kuulnud, et seda oleks kogu mu

ümbruses keegi lugenud. Peamiselt loeti „Postimeest“, osalt ka „Olevikku“, kuigi viimast mäletavasti vähe. „Postimees“ aga oli Hermannil ajal poliitiliselt õige kahvatu, nii et sealt vaevalt keegi mingit rahvuslikku ja sakslastevastast õhustust sai. Ka „Olevik“ ei olnud tol ajal veel kuigi pealetungihimuline sakslaste suhtes, vaid ta muutus selleks alles hiljem.

Kui siis pärast praost Hasselblatti surma ühel ajal ta poja õpetajaksvalimise kavatsusega kerkis üles mõtte valida Kambja uueks õpetajaks eestlane, siis ei olnud siin mingit tegemist rahvusliku äsistusega, vaid rahva rahvuslik iseteadvus oli juba nii tugevaks kasvanud, et ta otsis ka sel juhtumil endaväljendust. Sakslased ise olid aastasadade kestes meie kodumaal teravat vahet teinud endi ja maa päriselanike, eestlaste, vahel. Nad olid eestlasi endist igas suhtes täiesti eraldanud ja eemale hoidnud, isegi Jumalat paluda ei sobinud nendel koos, kuigi nad maa pärisrahva keelt küllalt oskasid. Nad olid maa pärisrahva teise järgu kodaniku seisukorda surunud, haarates enda kätte poliitilise kui ka majandusliku ülevõimu. Nad olid hõreda, väikese kihina maal kõigiti eesõigustatud seisukorras.

Kuid olud olid hakanud põhjalikult muutuma. See teise järgu kodanik, maa pärisrahvas, oli hakanud juba oma jõudu tundma. Omajagu selleks kaasa oli kaheldamatult mõjunud sakslaste poliitiliste eesõiguste kärpimine Vene valitsuse poolt, nagu Saksa kohtute, politsei ja koolide

kaotamine ning nende asendamine Vene omadega. Need uuendused tähendasid Saksa eesõigustele ja võimule suurt lööki, kõvendasid aga eestlaste seisukohti, kuigi nende eesmärgiks olid enam venestamispuüded kui eesti rahva seisukorra parandamine. Ka talupoja majandusliku seisukorra areng, mis oli mitte mingi saksa mõisnikkude heategu, nagu sakslased seda seletavad, vaid seisis kindlas ühenduses majandusliku elu arenguga kogu maailmas, kõvendas eestlaste seisukohti oma maal tublisti.

Osalt on õige küll, et eesti talupoeg saksa mõisnikuga tihti hästi läbi sai. Aga sakslased tegid sellest nähtusest hoopis vildakuid järeldusi.

Nii sai minu isa mitme mõisnikuga väga hästi läbi. Ometi oli ta nende vihaseim poliitiline vastane. Teda ühendas mõisnikkudega heaks läbisaamiseks asjaolu, et ta oli edasipüüdlik põllumees ja võttis õpetust igalt poolt, kus võimalik. Ka kasvatas ta head tõukarja, mis saksa põllumeeste näitusel Tartus palju auhindu sai, kus ta mõisnikele ka hulk lehma ning pulle müüs. See kõik viis teda veidi enamasse kokkupuutesse saksa mõisnikega. Üldised huvid ühendasid siin teatud määral eesti taluperemeest saksa mõisomanikuga.

Kuid lahkuminevad huvid nende vahel olid niisama suured, võib-olla suuremadki. Need aga lahutasid mõlemaid sügava ja ületamatu kuristikuga.

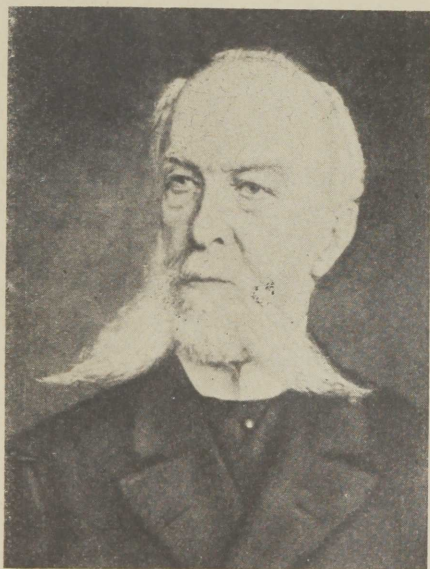
Kui tuli uue õpetaja valimine, siis seisid

Kambja õpetaja J. Rennit.

Kambja õpetaja K. E. Hasselblatt.

Suure-Kambja mõisa omanik C. von Knorring.

mõlemad pooled niisuguse sügava ja ületamatu kuristiku ees. Siin läksid huvid põhjalikult lahku ja siin ei leitud isegi mingit kokkulepet.

Juba asjaolu, et äärmiselt väikesel saksa vähemusel oli võimalik rohkearvulisele eesti kogudusele õpetajat määrata, tundus raske ülekohtuna. Õieti oli Kambjas alles patronaadiõigus, aga nagu ma juba tähendasin, oli Kambja kiriku patroon Suure-Kambja mõisa omanik Konstantin von Knorring, hoolimata oma uhkusest, mõistlik mees. Ta ei kasutanud oma patronaadiõigust, seda õigust, mis hakkas maa luteri kirikusse ikka rohkem ja rohkem tülisid ja sekeldusi tooma ning kiriku muidugi juba mitte eriti tugevaid aluseid nõrgendama.

Patronaadiõiguse mõte seisis selles, et kui mõni mõisnik oli kirikut rohkem toetanud, talle maad andnud või ehitamisest suurema ainelise abiga osa võtnud, siis sai ta õpetaja määramise õiguse. Omal ajal võis ju sellel korraldusel oma mõtte olla, kuid nüüd oli ta iganenud. Kiriku ja õpetaja ülalpidamine seisis nüüd rohkearvulise eesti koguduse õlgadel ja tal ei olnud isegi endale hingekarjase valiku õigust!

Muidugi oleks loomulik olnud see iganenud eesõigus kõrvale heita, aga nagu meie maa sakslased igast vähimastki eesõigusest küünte ja hammastega kinni hoidsid ning muutunud oludest ja rahva tarvidusest teadagi ei tahtnud, ei andnud nad ka siin põrmugi järele. Tagajärjeks oli, et mitu õpetajat politseil abil „kiriku peale õnnistati“,

et naised mitmel niisugusel politseilisel õpetajal lõkad isegi altari ees maha rebisid — naised on ses suhtes ikka kõige fragimad — ja et niimõnigi politseiline õpetaja pidi lõpuks siiski oma võimu abil saadud kohalt lahkuma.

K. v. Knorring ei kuulunud niisuguste võimude ajajate mõisnikkude hulka, vaid ta jättis koguduse enda hoolde valida õpetaja.

Kuid siingi ei olnud asi kaugeltki veel korras, sest iga mõisnik kaalus valimistel niisama palju nagu terve vald. Aga valimised olid ikkagi valimised. Kui vallad kõik ühte hoidsid, võis juba loota midagi teha. Peale selle olid kihelkonnas mõned väikesed mõisad, vististi ka paar kroonumõisat, millel õpetaja valimise õigus oli ja millede pidajad eestlased olid. — Seisukord ei olnudki nii lootusetu.

Minu isal ei olnud isiklikult midagi noore abiõpetaja J. Hasselblatti vastu. Ta pidas teda kõigiti tubliks meheks ja heaks õpetajaks. Ka oli ta vana praostiga hästi läbi saanud. Vististi üksainus kord oli väike arusaamatus, seegi aga oli lõbusalt lõppenud. Praost oli nimelt mu isale mingis kiires asjas kirja saatnud, mida aga isa lugeda ei osanud, kuigi tal oli tunne, et see peaks ikka eesti keel olema. Ka ema, kes luges, ei mõistnud kirja. Kuna isal kiire töö oli, ei läinud ta kirja sisu pärima, vaid arvas, et sõidab pühapäeval kirikusse, siis saab teada. Aga juba enne pühapäeva tuli õpetajalt käskjalg isale ütleva, et miks ta ei täitvat tema soovi. Ei aida-

nud siis midagi, isa sõitis kirikumõisasse, nagu tookord kiriklat nimetati. Muidugi, kui õpetaja oli kirikhärra, siis pidi tal ka mõisa olema.

Hasselblatt võttis isa vastu kaunis järsult, et miks ta ei olevat tema soovi täitnud. Isa vastas, ta ei teadvat, mis praost soovivat, sest ta ei oskavat kirja lugeda. „Kuidas, mis,“ küsis õpetaja, „kas sa siis lugeda ei oska enam?“ „Oskan küll, aga seda kirja ma ei oska,“ vastas isa ja ulatas Hasselblattile kirja. Praost uuris ja uuris, muutus veidi rahutuks, hakkas viimaks naerma ja ütles: „Mina ka ei oska seda kirja lugeda.“ Tal oli vististi üldse segane käekiri ja nüüd oli ta nähtavasti kiiresti kirjutanud.

Muidugi oli see kõik tühi asi, aga kui mu isa sai kõige kangemaks kihutustöö tegijaks — teine niisugune, kuid vähem liikuv oli Luke mõisa rentnik Johanson — eesti õpetajakandidaadi J. Renniti eest, siis mitte sellepärast, et tal oleks midagi isiklikult olnud noore Hasselblatti või üldse Hasselblattide vastu või midagi erilist J. Renniti poolt, keda ta isiklikult ei tundnudki. Tema ja paljud teisedki tahtsid lihtsalt eesti soost õpetajat. Nad oleksid selle eest seisnud ja töötanud ka siis, kui ta oleks saksa õpetajast nõrgem olnud, mida ei saa ütelda J. Renniti kohta, kes oli hea jutlustaja ja „laulis ilusasti“, mida rahvas palju rohkem hindab, kui luteri usu kiriku juhatas näib mõistvat.

Ma arvan üldse, et rahvas ei panegi niipalju rõhku jutluse sisule, mis üldiselt on kaunis ühe-

sugune ja ühetooniline, vaid enam hindab ta ettekannet ja hääle kõlavust. Need omadused näiteks tõid omal ajal suure kuulajaskonna Võnnu õpetajale Oehrnille, kes hiljem oli Tartu saksa Jaani kiriku õpetaja, ka naaberkihelkonnast. Mäletan, kuidas mu poisikesepõlves selle õpetaja jutlustest tihti ülikiitvalt kõneldi ja igatseti teda kuulda saada. Tal oligi, nagu hiljem ise Tartus kuulsin, niisugune hääle ja ettekanne, et naised tihti nutsid. Mis võib õpetajalt veel suuremat nõuda, kui ta suudab inimesi hardusest nutma panna!

J. Rennit ei olnud küll nii vägev, aga ikkagi hea jutlustaja. Niipalju aga, kui ma mäletan, ei peetud noort Hasselblatti ses suhtes temast halvemaks. Kui siiski lõpuks J. Rennit valiti, siis ainult seepärast, et tema oli eestlane, Hasselblatt aga sakslane.

Kuigi noor õpetaja jättis algusest saadik hea mulje, ei saa siiski ütelda, et ta oleks rahvale lähemale pääsenud kui vana Hasselblatt. Võib-olla oleks noor Hasselblatt seda suutnud uutes oludes isegi suuremal määral teha kui õpetaja Rennit.

Muidugi ei olnud tema kaugelki nii uhke — ei olnud üldse uhke — nagu vana praost. Ei kärkinud ega paukunud ka oma koguduseliikmetega ega saatnud neid „pergu“. Otse vastupidi, ta näitas kohe oma ametisse astumise algul kord niisugust suuremeelsust ja leebust, et see inimestele väga hea mulje jättis. Nimelt oli üks noore

Hasselblatti ägedaid pooldajaid niisuguse toore teoga hakkama saanud, et oli teel õpetaja Rennitile vastu sõites viimast piitsaga löönud. Kuigi Rennitil oli kutsar tunnistajaks, ei andnud ta asja kohtu kätte.

Äga ometi jäi noore õpetaja ja koguduse vahekord kuidagi viluks. Muidugi ei olnud see vahekord halb, äga puudus soojus, nagu oli mõnes koguduses valitsemas, isegi kui õpetaja oli nõrgem jutlustaja. Põhjuseks oli siin võibolla osalt J. Renniti tagasihoidlik iseloom, peamiselt äga ta naine.

Ei saa jätta tunnistamata, et „Asseni Mari“ kõigile oma puudustele vaatamata rahval palju lähemal seisis kui proua Rennit. Kuna õpetaja Rennit ise täiesti eestimeelne mees oli — pärit Tarvastust ja üliõpilaspõlves Eesti Üliõpilaste Seltsi liige olnud —, ei saanud mina, kui ma kord üliõpilasena Põltsamaal, kuhu Rennit hiljem siirdus, nende juures külas viibisin, proua Rennitiga kõigest püüdest hoolimata mitte ühtki sõna eesti keelt kõnelda. Kambjas ei käinud ma kordagi nende juures just sel põhjusel, et proua üteldi täielik sakslane olevat. Mitte, et mul sakslase vastu midagi oleks, äga raske on olla sakslasega, kes ei olegi sakslane ja on siiski sakslasem kui sakslane. Mul oli Tartu gümnaasiumis näiteks sakslastega kõige parem vahekord, äga need olid ka ainult sakslased, mitte rohkem kui sakslased.

Proua Rennit, niipalju kui ma teadsin, ka

Põltsamaal märkasin ja kord juhtumisi Saima aurikul kuulsin, millel juhtusime koos sõitma, kuigi me teineteist ei tundnud, kõneles peamiselt kunstist ja muudest üliõilsatest asjadest. Tookord Saimal oli ta ühe saksa ajakirjaniku naisega, kes koos oma mehega niisamuti nagu proua Rennit Lapimaale sõitis, tutvust teinud. Mul oli võimalus, istudes söögilauas nende vastas, mitme söömingu ajal nende juttu kuulata. Nähtavasti ei tundnud proua Rennit mind tõesti mitte, sest nad avaldasid mõlemad väga avalikult oma tundeid, arvates, et laeval ei leidu saksa keele oskajaid, kuna seal tõepoolest ainult soome, harva rootsi keelt kõneldi.

Kuulates nende juttu, sai mulle täiesti selgeks, et see naine, nii sügavahingeline, nagu ta võib ollagi, seisab oma huvide ja arusaamistega tuhande penikoorma kaugusel selle maa rahva huvidest ja arusaamistest, kelle keskel ta elab. Ja on täiesti loomulik, et ta oma mehe sellest rahvast veidi eemale viib, ilma et ta ise seda tahakski. Muide, ma olin tookord, kui ma Põltsamaal käisin, ka mitmes teises kirikumõisas käinud, aga mitte kuskil mitte ainult täielist saksa keele võimu, vaid ka nii erakordset peenutsemist näinud nagu Põltsamaal. Muidugi õpetaja Rennit ise kõneles meie, üliõpilastega, alati eesti keelt, aga lauas valitses naine ja saksa keel, kuigi mitte meie endi, üliõpilaste vahel, vaid üldiselt.

Üks õpetaja Renniti sugulane jutustas mulle,

kui Renniti vanemad olevat oma pojale Kambasse külla tulnud, siis olevat nad ka kosti kaasa toonud, mäletatavasti mingit liha. Proua Rennit olevat aga selle kõik põlglikult tagasi lükanud ja käskinud koertele või santidele anda. Seejärel olevat ta oma tuppa läinud ja sealt mitte enam välja tulnud, enne kui ta mehe vanemad olid läinud. Viimased olevat õhtul hilja palunud kutsarit oma hobune ette panna ja olevat siis ära sõitnud. Õpetaja oli hiljem kutsariga pahanud, et miks ta oli hobuse ilma tema teadmata ette pannud.

Kui ma seda sündmust kõrvu sean selle olekuga, kuidas ma proua Rennitit Saima laeval nägin, kus ta vestles elavalt, innukalt ja hardunult kõigest, mis on ilusat maailmas, siis pean tunnustama, et inimene on tõepoolest huvitav olend.

Kuid ma mõistan proua Rennitit. Mis pidi peale hakkama oma mehe talupojast vanematega tema, kellel oli nähtavasti lihtsalt tarviduseks panna oma tüdruk, kes laua juures teenis, kesk kuuma suvepäeva raskesse teenijarõivastisse, milles ei puudunud isegi valged kindad. Ometi olid külalisteks ainult üliõpilased, Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmed, kes Põltsamaal kontserdi andsid. Tolle aja üliõpilased olid lihtsad ja tagasihoidlikud oma olekus ja rõivastuses ja niisugune pidulikkus oli nendele võõras ja võõrastav. Muide, ma ei mäleta täpselt, misuguse õpetaja, Eesti Üliõpilaste Seltsi vilist-

lase, juurde sattus professor S. Talvik üliõpilasena kord suvel kodumaal rännates ja astus kiriklasse sisse, nagu ta oli. Kuid ta käsi käis halvasti, sest õpetajaproua oli sakslane, vähemalt kadakas, ja hurjutas Talvikut kangesti, et kas tal piinlik ei olewat niisuguse välimusega tulla heasse majja.

Sellega ühenduses tuleb meelde teine lugu, mida kõneldakse H. Prantsust. Tema oli omal ajal üks innukamaid „Soome silla“ ehitajaid. Kui ta kord oli jälle Helsingisse sõitnud, oli tal miskipärast mõte tulnud Soome tuntud poliitika-meest senaator parun Yrjö-Koskineni külastada. Senaator ei olnud kodus, teenija oli Prantsu siiski sisse lasknud ja teda palunud oodata, sest senaator tulevat varsti. Oli suvine aeg, väga palav, ja Prants leidis, et paksud villased sukad, mida ta kandis, on ebamugavaks muutunud. Ta võttis saapad ning sukad jalast ja pani viimased aknale päikese kätte kuivama. Senaatori korter oli õige käidavas tänavas alumisel korral ja möödaminejad imestusid kangesti oma suurmehe senitundmatu tuju üle. Aga häda ei olnud midagi. Kui Yrjö-Koskinen koju tuli, oli ta Prantsuga väga sõbralikult vestelnud ja end oma hõimlase veidrusest sugugi mitte segada lasknud. Meie maa õpetajaproua aga oli nõrдинud, kui üliõpilane jalarännakul veidi liiga lihtsas rõivastises ta majja astus. Mäletatavasti oli võõristuse peapõhjuseks asjaolu, et üliõpilasel oli suvine, lahise kaelusega särk seljas.

Kui lähedale rahvale, lihtsale maarahvale võis küll niisugune peenutseja naine saada! Ta pidi temale täiesti võõras olema ja ka oma meest, kirikuõpetajat, rahvast enam või vähem eemale viima.

Muuseas kõneldakse, et õpetaja Rennit oli ise sõbralik ja lahke mees. Kui ta kirikla ümb-ruskonnas kõndides mõnd tuttavat kohtas, siis jäi ta peaaegu alati seisma ja vestlema. Kui aga proua kaasas oli, ei teinud ta seda iialgi, vaid ruttas nagu veidi piinlikult mööda. Nähtavasti oli saksa naine eesti mehele hea kooli andnud.

Usun, proua Rennit oli küllalt tubli inimene selleks, et teistes oludes ja tingimustes hästi oma kohust täita. Kuid maaõpetaja naiseks, talu-rahva keskele ta ei sobinud. Tema oli nendele ja nemad olid temale liiga võõrad. Niisamuti oli lugu veel niimõnegi eesti soost kirikuõpetajaga tol ajal. „Naine on hea asi, aga saksa naine on veel parem,“ narris üliõpilane Kanter neid, kes saksa naise võtsid. Nähtavasti oli aga meie va-nema põlve haritlastel see vaade tõsiselt olemas, sest ei saa siiski ütelda, et eestimeelseid ja -keelseid haritud naisi ei oleks sugugi leidunud, kuigi neid ka eriti palju ei olnud. Äga nende „heade“ saksa naiste tõttu jäi peale muu mõnigi eesti kirikuõpetaja vahekord oma koguduse liik-metega külmemaks, kui ta oleks ehk muidu olnud.

Nagu ma tähendasin, töötas peale teiste ka mu isa väsimatult J. Renniti kandidatuuri läbi-

viimiseks. Alatasa oli ta sõidus, nii et oma maja-
pidamine juba veidi kõrvale jäi. Ta käis läbi
teiste valdade vallavanemad, et selgitada, kui
kindlad on vallad Rennitile. Niisamuti külastas
ta mõnd väikemõisat, mis eestlaste käes olid, et
neid Renniti kandidatuurile võita. Muidugi töö-
tasid ka mitmed teised mehed sessamas suunas
ja nähtavasti oli arusaamine seisukorrast kül-
lalt suur. Muidu ei oleks isegi kõige ägedam
kihutustöö soovitud tulemusi andnud, sest nagu
juba ütlesin, noore õpetaja Hasselblatti vastu
ei olnud kellelgi mitte midagi muud ütelda kui
ainult seda, et ta oli sakslane. —

Kui Rennit Kambjast lahkus ja Põltsamaale
õpetajaks läks ning jumalagajätu-jumalateenistu-
sel seletas, et Issand on teda teisele tööväljale kut-
sunud, siis ütles mu isa pärast jumalateenistust
kaunis pahaselt:

„Issand teda küll ei kutsunud, vaid kurat —
raha kurat!“ Põltsamaa oli nimelt parem koht.
Arvan siiski, see otsus oli liiga karm. Inimesel
võib kohavahetamiseks olla ka muidki põhjusi
peale aineliste. Ja sel juhtumil arvati mõnelt
poolt, et õpetaja Renniti otsust kohta vahetada
mõjutasid tugevasti ta perekonnaolud.

XIV

Ma olen kõnelnud kirikust, rohkem küll õpetajast, seepärast niipalju, et nemad mu varases nooruses näisid rahva keskel suurt osa etendavat, igatahes suurel määral huviaineks ja ühtlasi muidugi kõneaineks olid.

Mul jääb mulje, kui ma nüüd kõike uuesti järele mõtlen, et rahvas oli üldiselt usklik, aga ühtlasi mitmeti õige skeptiline. Võib-olla tuleb see luteri usust, võib-olla põhjamaalase üldiselt skeptilisest, arvustavast ja kõvasti individualismile kalduvast iseloomust. Võib olla, et seepärast tõepoolest sobib põhjamaalasele — nagu väidab üks saksa antropoloog — kõige enam luteri usk, see kõigist usutunnistustest kõige arvustavam, skeptilisem ja kujutlusvaesem.

Võis märgata, et perekondlikkudel pidudel — teisi õieti ei olnudki — leidus alati häid kirikuskäijaid, kes armastasid piiblit, kuid ka üldse usuõpetust kõvasti arvustada, vahel vaidlushoos nende üle isegi nalja teha. Jäi tunne, et need mehed, nagu põhjamaalased üldse, õiendavad peamiselt ise, nii ütelda nelja silma all oma asjad

Issandaga. On head mehed kahekesi, saavad läbi, aga ometi ei saa jätta teineteisele vahel sähvama ja teist pisut kahtlustamata. Siin ei ole vahekord kaugeltki nii maiselt, praktiliselt selge nagu teistes ristiusu tunnistustes.

Minu onud jutustasid mulle näiteks järgmise loo. Kui nad Tartus koolis käisid, olid nad, et vene keelt paremini õppida, ühe vene eide juures kosti peal.

See vene eit oli tubli ja jumalakartlik inimene, mis ei takistanud teda vahel käimast naabri puukuurist puid toomast, kui keegi ei näinud. Iga kord, kui ta niisugusele veidi hädaohklikule teekonnale läks, kattis ta oma pühapildi nurgas rätikuga kinni. Nähtavasti arvas ta, et Jumalale ikka ei meeldi hästi ta tehing, puid aga oli tarvis ja mis siis ikka parata!

Nüüd juhtus nii, et mu onud kord vallatuse pärast räti pühakuju eest ära võtsid. Ja imeelikul viisil juhtus selsamal ajal, et vanaeit puusületäiega trepil komistas, kukkus ja haiget sai. Kui ta tuppa tuli ja ta pilk nurka pühapildile langes, oli tal kõik selge. Poisid said muidugi tubli peapesu.

Eestlase vahekord oma Issandaga ei näi kaugeltki nii sirgjooneline ja selge olevat. Peamiselt nendel pidudel, kus palju inimesi koos oli, võis tihti kuulda, kuidas pühakirja-küsimust arutleti ja kuidas isegi ristiusu niisuguste põhiliste küsimuste kohta, nagu Kristuse sündimine, surnust ülestõusmine ja taevaminemine, kahtlevaid

arvamusi avaldati. Ja oli asju, mille kohta isegi palju nalja tehti. Nii kuulsin mitu korda, kuidas võrukeelse vana lauluraamatu kuulsat põrguvalulaulu „Kui kuradi su kiskva ja paigast tõise viskva, kui peni ütstõist pureva...“ moonutati ja naeruvääristati. Muidugi, see laul oligi rumaluse pärl.

Ka mitut teist kirikulaulu moonutati, näiteks „Tsiion kaibab muren, ohun, tsia tsongva nurmelohun“ ja muud niisugust. Ja seda ei teinud mitte ainult ülemeelikud poisikesed, vaid sagedasti isegi tõsised mehed, kes pühapäeviti kirikus käisid, seal ristasid kätel hardunult jutlust kuulajaid ja kirikulaule vabas meeleolus laulsid, ka „Tsiion kaibab muren, ohun“. Vaevalt pistis tal selsamal ajal pähe mõte, et ka „tsia tsongva nurmelohun“.

Deab tähendama, et niiviisi arutlesid, juurdlesid ja moonutasid pühi asju pidulikkudel koosviibimistel peaaegu ainult mehed. Naised kuulasid vaid ja juhtus harukorral, et nad mõne märkuse tegid. Kui mõne naise mees juba liiale läks, siis lausus naine harilikult pahaselt: „Missa, mädanu, nii hirmsasti lorida!“ Aga selle pahameele taga kuuldus selgesti lõbusust.

Kuigi arvati, et õpetaja seisab taevale lähemal kui teised inimesed, sõeluti ja sarjati ometi üksikute õpetajate inimlike nõrkusi. Ei saa ütelda, et neid nõrkusi oleks nendele väga raskesti pahaks pandud. Ennem jäi tunne, et õpetajat ei peetud endast vähem patuseks. Taevale

lähemal seisis ta ehk ainult seepärast, et õpetajal oli palju enam aega ja võimalust palvetada ja taevaste asjadega tegelda kui alati kibedas töös cleval põllumehel.

Inimesed ei piirdunud ainult kirikuskäimisega, vaid suurte pühade ajal peeti alati ka koolimajas palvetunde. Ja sinna läks nii vana kui ka noor. Niisamuti käis rohkesti inimesi vennastekoguduse — „vanaveliste“, nagu rahvas ütles — palvemajas.

Teiselt poolt aga, kui õpetaja oli vahel ära sõitnud või haige või tahtis puhata ja oli kõstri jutlus, siis oli kirik ikka kaunis tühi. Inimesed ütlesid poolhalvustavalt, et on kõstri jutlus ja mis sinna kirikusse minna! Ometi võis kõster parema palvuse pidada kui kooliõpetaja või vennastekoguduse lugeja. Nähtavasti nõuti kirikult, et ta annaks kõik, mis ta suudab, kuna mujal lepiti vähemaga.

Jääb mulje, et eestlastel on kaks usku, püha-päeva-usk ja äripäeva-usk. Esimene on — vähemalt oli minu noores põlves — kaunis kindel, teine aga ei ole vaba kahtlustest ja kõhklemistest.

Ta leiab pühas kirjas rohkesti vastukäivusi ja selgusetuid asju, ta tahaks nende kohta selgusele saada, kuid ei saa. Teda ei rahulda niisugused tuntud vastused, nagu „üks rumal võib enam küsida kui kümme tarka vastata“ või „Jumala teed on äraseletamatud“, milledega mõni väga mees on püüdnud kahtlevat hinge lohutada. Ja tagajärjeks on, et ta usub ja ei usu ka.

Küll ilmneb ka teiste rahvaste juures ja teistes uskudes küllalt, et vaimulikkude üle nalja tehakse, neid isegi pilgatakse. Mulle tundub aga, et usu enda asjus ei ole seal niipalju kahtlemist, nagu on meil. Vististi kõnelevad inimesed nüüd küll palju vähem kui minu nooruses usuasjadest, sest nüüd on rohkesti muid küsimusi, milledest kõnelda. Aga sisuliselt on siin vististi kõik jäänud muutmatuks. Eestlane on oma iseloomult kinnine, tagasihoidlik ja kahtlev. Tema ei saa naljalt suurde, otse haaravasse hardumusse langeda. Ma mäletan ainult üht niisugust juhtu oma noorest east, mis mulle üllatavalt, aga ühtlasi masendavalt mõjus. Asi ise oli tühine, kuid ka tühine asi võib lihtsameelse inimese vahel rööpast välja viia.

Meil teenis pikemat aega tubli sulane, kelle ema ka meil elas. Kord talvel puudeveos oli sel sulasel äpardus juhtunud, nii et metsast järsakust koormaga alla teele tulles oli üks puu seal kohal madalal seisva telegraafitraadi purustanud. Mees oli läinud sellest kuskile ametikohta teatama, kuna teised koormad koju tulid. Poisid teatasid asjast „Jaani emale“, nagu sulase ema nimetati, tahtsid teda narrida, ja kui kangesti kohkunud eit küsis, et mis nüüd Jaanist saab, seletasid nad hirmunud näol, et kindlasti saadetakse ta Siberisse. Nüüd sündis asi, mida ma pole varem ega hiljem näinud. „Jaani ema“ viskus sealsamas kõikide juuresolekul põlvili ja hakkas valjul häälel Jumalat paluma ja manguma, et

see ta poja päästaks. Ta palumine, rohkete pisarate saatel, oli nii meeleheitlik, et oleks pidanud kividki pehmeks tegema, nagu nii ilusasti üteldakse, kuid meie poistele ei mõjunud ta põrmugi, vaid nad itsitasid salaja omaette. Seda sama tegid ka tüdrukud. Viimaks juhtus mu ema sinna tulema ja hakkas eite lohutama ning poisse hurjutama, et nad vana inimest narrivad.

Mäletatavasti kuulus see „Jaani ema“ vennastekogudusse. Võib-olla oli seal niisugune palumine viisiks ja võib-olla tegi ta seda nüüd avalikult „maailma laste ees“ oma sügava ahastuse silmapilgul. Äärmiselt võõrastavalt mõjus ta aga küll kõikidele juuresolijatele. Selles oli midagi hoopis iseäralist, eestlasele mitte omast ja sobivat.

XV

Ainult kui puhub tugev edelatuul, kuulen ma nüüd karjapasuna helisid kaunis selgesti, muidu vaid üsna vähe, sest nad tulevad õige kaugelt. Kes see ajast ja arust inimene — vististi karjapoiss — on, kes nüüd veel pasunat puhub, seda ma ei tea.

Kui ma noor olin ja siinsamas viibisin, kus nüüd, siis helises ümberkaudu kümme kuni viisteist pasunat, olenedes sellest, kui palju oli ümbruses karjapoisse. Karjatüdrukud juba ei puhunud pasunat, ei jaksanudki, sest see karjapoisi võimsahääleline helisev mänguriist nõudis selleks, et helisid ilusasti ja kõlavalt esile tuua, mitte ainult rohkesti osavust, vaid ka jõudu.

Hommiikul, kui karjad olid metsa läinud, harilikult Konsa ehk Lalli oja mitu kilomeetrit pikka ja üsna laia ürgorgu, milles kohati puudesalud ja koplid asuvad ja mille kõrgetel nõlvakutel kohati isegi metsa — ka okaspuumetsa — leidub, hakkasid pasunad kohe võidu laulma ja hõiskama, nii et salud, nõlvakud ja metsad imeilusasti vastu kajasid. Pasunahääled vaibu-

sid veidi alles keskhommiku poole, kui poisid hakkasid väsima. Lõuna-vaheajal valitses täieline vaikus. Kui aga karjad pärast lõunat jälle metsa läksid ja poisid olid veidi puhunud, algas pasunahelide võistlus uuesti ja kestis kuni päikese veeremiseni, millal karjad koju aeti.

Juhtus, et kahe, isegi kolme ja nelja talu karjad oja äärde tulid, siis katsusid poisid üksteise pasunaid, kiitsid ja laitsid ning tegid vahel vahetuskaupa.

Juhtus ka, et vahel mõni pasun karjamaalt või heinamaalt, kraavist või allikast, kuhu ta harilikult lõuna-vaheajaks, harvem isegi ööseks jäeti, et ta ära ei kuivaks, ära viidi. Siis oli seda harilikult mõni kaugem karjapoiss teinud, kellele pasuna eriliselt ilus hääl ei olnud hingerahu andnud, enne kui ta oli selle võlupilli kätte saanud. Pasuna õige omanik püüdis siis oma lemmikut tagasi varastada, mis vahel õnnestuski, kusjuures teda enamasti naabripoisid aitasid. Niisugust pasunavarastamist ei nimetatud kunagi varguseks, vaid üteldi ainult, et see ja see on selle ja selle pasuna ära viinud. Ei mindud ka iial kaebama, ei oma peremehele ega selle poisi peremehele, kes pasuna ära viis. Kõik õiendati ühel või teisel viisil omavahel.

Kui pasunat, hoolimata kõigist püüdeist, kätte ei saadud, siis ei heidetud meelt, vaid tehti võimalikult varsti uus ja võimalikult parem. Ometi ei tulnud iga kord parem pasun, kui oli enne. Pasunaga on lugu niisamuti nagu saali

akustikaga. Võid küll teadaolevaid kunste kasutada, aga ometi läheb viltu. Mõnikord tehti küll väliselt tore pasun. Hästi pikk, paljude võrudega ja hea tohikuga, aga ometi ei saanud ta hääl teise vastu, mis oli väiksem, nässakas ja mitte põrmugi silmapaistev. See nässakas pasun võis heliseda nii, et süda rõõmsaks läks, ja võis seejuures olla võrdlemisi kerge puhuda.

Istusin hiljuti oja kaldal, mille teisel poolel naabrikari sõi. Poiss vilistas üsna hoogsalt „lambeth walk'i“ ja trallitas siis „Viljandi paadimeest“. See õudus on raadio- ja grammofonikultuuri tulemus. Muidugi jõudsid ka mu noores põlves kohutavad uulitsameloodiad maale, põllule ja karjamaale, neid aga summutas osalt võimsalt helisev karjapasun. Nüüd nad võidutsevad kõikjal, nüüd ei sega neid enam miski asi.

Ma ei tea, mis põhjusel karjapasun on praegu täiesti kadunud. Võib-olla on üheks põhjuseks asjaolu, et karjamaad orus on kadunud ja heinamaadeks muudetud. Karjad käivad enamasti nurmel, ristikkeinal või kesal, võib-olla oli orukarjamaa oma salude ja metsatukkadega pasunale niisama tarvilik nagu lehtpuusalud ja vulisev oja ööbikule. Võib-olla ei sobi kuidagi lagedal väljal pasunat puhuda.

Üheks põhjuseks on siin ehk asjaolu, et karjapoiste asemel sagedamini kui enne karjatüdrukuid nähakse. Võib-olla hakkavad poisid nüüd nooremalt kui enne põllutööd tegema. Poiss, kes oskas pasuna meisterdada, pidi juba kaunis tubli

mees olema. See töö nõudis küllalt osavust ja hoolsust ja seda tehti harilikult suure armastusega. Pasunaks valiti võimalikult sobiv puu, töötati ta hästi välja ja otsiti siis hea kasetohik. Selles asjas oli meie karjapoistel — kuue-teistkümne- kuni kaheksateistkümne-aastastel poistel — isaga alati sõda. Isa nurises, et poisid koorivad kased oma pasunate pärast paljaks. Poisid aga ei lasknud end palju segada ja nähtavasti jäid nad alati võitjaks, sest ma ei mäleta, et mõni karjapoiss oleks ilma pasunata olnud. Viimaks tuli meile karjamees, umbes 40-aastane mees, ja siis oli meie talus pasunal lõpp — sel mehel puudus arusaamine idüllist, ta suitsetas vaid mahorkat ja unistas, kuidas ta kord „teise elu peale saab“ — naise võtab. Naine jäi tal küll võtmata, sest ta külmus soo peale purjuspäi ära. Kuid ka pärast ei tulnud pasun meile tagasi, ajad olid juba nii palju muutunud.

Nüüd ei unista karjapoiss enam pasunast, mille hääl kõigi teiste pasunate häältest üle on, vaid nüüd unistab ta jalgrattast ja vististi saabki ta selle kaunis ruttu.

Ma ei tea küll, kas vastab täpselt tõele ühe peremehe hiljutine kurtmine, karjapoiss nõudnud kaubategemisel, et tal peab jalgratas karjas tarvitada olema. Võimatu see ei ole, sest mis viga ristikeinasöödil või kesal jalgrattaga kihutada. Ja moodne kauboi ongi meil käes.

Harva näed nüüd maanteedel inimesi, kes jala liiguvad. Ja kui mõni tulebki jala, siis on see

enamasti vana inimene. Noored, isegi tüdrukud, on suuremalt osalt jalgrattal. Igatahes on see liiklemisvahend maavahemikud inimestele maal suveajal palju lühemaks teinud. Kuidas see liiklemisvahend tervislikult mõjub, selgub aastate kestes.

Minu noores põlves oli jalgratas eriti maal peaaegu suuremaks harulduseks, kui nüüd on lennuk. Selle üle imestuti, kui ta juhtus teel nähtavale tulema, inimesed ja hobused kartsid.

Mäletan, kui ma koos oma maainimestega Tartu Toomemäel esimest korda jalgratast nägin, siis ei jõudnud need inimesed küllalt naerda. No see oli ka imelik riistapuu. Ees oli tal tohutu suur ratas, taga oli aga üsna väike. Kuidas inimene sinna otsa sai, ei tea, vististi redeliga. Maal oleks ronimine hõlpsam olnud, sest maal on aedu. Hobuse selga ronisime meie, poisikesed, ikka aia pealt. Siis juhtus vahel küll, et rutem alla said kui üles — kui oli mõni kaval hobune, kes oma ratsanikku mõistis ja teadis, et ega poisikesest ikka suuremat asja ole. Aga hobuse selga olid vähemalt saanud, kuna niisuguse pöörase jalgrattaga ei oleks osanud midagi peale hakata.

Kui ma hiljuti Kambjas kabelijutlusel käisin, siis üllatusin. Mõistan küll, et kõik muutub ja igal ajal on oma eluvormid, aga siiski tundub suur muutus, kui seda järsku näed, imelikuna.

Muidugi oli nüüdki siin küllalt hobuseid, aga peale selle oli terve kabelimüüri äär täis jalgr-

rattaid. Nähtavasti ei jätkunud nendele müüriäär-
rest, sest nende jaoks oli peale selle korral-
datud eriline hoiukoht, kus oli sadasid jalg-
rattaid.

Kuid mitte ainult jalgrataste rohkus — auto-
sid oli paarkümmend — ei olnud üllatav, vaid
võib-olla veel enam kaubitsejate rohkus. Siin
müüdi telkide all mitmesuguseid aineid, pea-
miselt küll söögiaineid ja jooke. Ja otse värava
juurde oli loteriiratas üles seatud ning looside
müüja pakkus oma kaupa. Tunglemine ta ümber
oli kaunis suur. Vististi niisamasugune oli lugu
Jeruusalemas templi ees, kui Kristus sinna läks.
Vahe seisnes ainult selles, et siin ei julgenud
keegi kaubitsejate laudasid ümber lükata, ei pida-
nud seda tarviliseks. Kabelilaat, nagu rahvas on
hakanud kabelijutlusi nimetama, töötas täies hoos.

Ja kui palju siin oli sagimist, edasi-tagasi
käimist ja liikumist! Muidugi oli ka endistel
aegadel veidi sagimist, aga seda tehti nagu salaja,
häbenedes. Nüüd jäi mulje, et need, kes jutlust
kuulasid, tegid seda nagu salaja, häbenedes.

Muidugi on loomulik, et kõik muutub. Aga
siiski on pisut kahju karjapasunast ja kabeli-
jutlusest. Mõlemad olid ju nii idüllilised, nii
romantilised — ja nüüd on üks peaaegu täiesti
kadunud, teine aga hoopis teiseks muutunud.

Siiski, leidub nooremaidki inimesi, kes on
vaimustatud karjapasuna helidest, mida nad aga
saavad harva, väga harva kuulda.

Kõigist muusikalistest helidest, mis maal

vôis kuulda, oli karjapasuna hää! ôieti kõige puhtam, helisevam ja kütkestavam. Ta oli oma loomult nii lihtne, seepärast ei saadud teda eriti rikkuda. Muidugi puhus üks poiss paremini, teine vähem paremini, halvasti aga ei puhunud ükski, kes oli ta selgeks õppinud. Ja selgeks õppis ta igaüks, kellel oli pasun.

Niisamuti ei olnud lugu teiste maa mänguriistadega. Tarvitusel olid veel kannel ehk tsitter, rahvakeeles „põnkspill“ ehk „kassiklaver“, harmoonika ja viiul. „Põnkspill“ oli nendest kõige sagedasem, vististi küll seetõttu, et teda oli kõige kergem mängima õppida, muidugi lihtsal viisil, pulgaga, tuletikuga või ka sõrmega üle keelte tõmmates, ja teda oli kerge ja lihtne teha.

Harmoonika oli harilikult ühe reaga, sest kahe või kolme reaga oli liiga kallis. Üldiselt leidus harva meest, kes oskas hästi harmoonikat mängida.

Veel halvem oli lugu viiuliga ja seetõttu oli viiuleid üldse vähe. Juhtus aga isegi, et mõni poiss ise endale viiuli meisterdas. Peale keelte tegi ta kõik ise. Poognajõhvid saadi hobuse-sabast ja kampoli asemel tarvitati tihti vaiku seinapalgi küljest; niisugust viiulit saagis siis poiss oma vabadel tundidel imetletava väsimatusega ja oli oma mängusse mitte vähem süvenenud kui Paganini. Mis teiste kõrvad seejuures ütlesid, oli iseasi.

„Põnkspilli“ ei ostetud ial linnast, vaid ta valmistati alati koduselt. Seda oskasid õige pal-

jud poisid teha, ühed paremini, teised puudulikumalt. Üldse aga olid need kandlel oma seisukohalt päris head, sest nad olid lihtsad teha. Mõni oli õige suur ja ilus, ja kui teda oleks osatud hästi mängida, siis ei oleks asi liiga halb olnud. Aga tõepoolest oli lugu nii, et osati sõrmedega paremal juhtumil mängida lugu või paar, muidu kribiti pulgaga või tikuga kõik need polkad, reinlendrid, polkamasurkad, valsid ja galopid, mida mängiti ja millel harilikult ka sõnad olid, mida aga enamasti ei sünni paberile panna. Muidugi leidus ka sõnu, mis olid ilmsüütud, kuigi harilikult mõttetus, näiteks reinlender „See on see väike härjake, see suure pulli pojake“. või polka „Dime öö ja porine tee, ei näe minna kuhugi“. Vahvad sõnad olid: „Meie oleme mehed nagu metsapullid, Aru Jaani hallid härjad, meie läheme mõirates mäele, kaapides küla kaevule.“ Neid sõnu tarvitati paarile tantsuviisile.

Suurem osa sõnu olid aga niisugused, et neid on võimatu üles märkida, mislähbi palju rahvaluulet avalikkusele kaduma läheb. Järeldatagu niisugusest sõnade iseloomust mistahes.

Muusikaline maitse oli madal, niisama madal nagu nüüdsel ajal. Maitse harimiseks ja arusaamise arendamiseks ei sündinud midagi. Kambjas, igatahes Suure-Kambjas, kuid ka mitmes teises vallas puudus isegi koorilaul, see algelisem kunstmuusika väljenduse kuju. Millest niisugune puudus tuli, seda ma ei tea. Kõige tõenäosem on küll, et siin ei leidunud inimest, kes oleks koori-

laulu või pasunakoori või orkestrimängu aren-
danud. Harilikult tegid seda igas kohas kooli-
õpetajad, meil nähtavasti ei juhtunud olema
kooliõpetajat, kes oleks selle asja vastu huvi
tundnud. Üks siiski oli, kes veidi katset tegi,
aga ta püsis Suure-Kambjas ainult lühikest aega.

Missugune arusaamine — muide, see arusaa-
mine ei ole nähtavasti väga palju muutunud —
muusikast valitses, näitab järgmine lugu. Kui
Miina Härma Kambja kirikus esimest korda
orelikontserdi andis, siis jäi sinna, pärast kiri-
kut, ka üks minu kodu inimestest. Kui ma te-
malt hiljem küsisin, kuidas talle kontsert meel-
dis — ma ise põlesin ihast sinna minna, aga
miskipärast ei saanud —, siis lõi ta käega ja vas-
tas: „Sääl ta lõrist noide erilitega!“

Ma arvan, nii tapvat arvustust on Miina
Härma oma kontsertide kohta muidu vaevalt
kuulda saanud!

Äga kus võiski inimese arusaamine orelimän-
gust areneda, kui ta mitte eriti musikaalne ei
olnud, nii et selle võimsa mänguriista helid juba
iseenesest oleksid kütkestanud. Peale kiriku-
laulu saate orelil kuulis ta ainult veel sealsamas
kirikus eelmängu ja järelmängu, need aga olid
tol ajal Kambja kirikus õige napid ja kesised.
Peale selle, kuigi ma tookord kontserdil ei olnud,
arvan ma, et kunstnik ei arvestanud küllalt rahva
muusikalise maitse arengut. Kui veel nüüdki, mil-
lal grammofon ja raadio on muusikat demokrati-
seerinud — kahjuks enam halvas kui heas mõt-

tes —, meil veel küllalt inimesi leidub, kes näiteks Tšaikovski h-moll sümfoonia adagio lamentoso juures igavuse pärast magama jäävad, kuna nende süda mõne „lehmapolka“ juures rõõmu pärast hüppab, mis võis siis veel tolle aja inimeselt nõuda! Mis võisid pakkuda inimesele, kes oli harjunud ainult „kassiklaveri“ ja „marupilli“ „kilumari“ polkade ja „härjakese“ reinlendritega, kõik kuulsad fuugad ja tokaatad! Kuidas võis nõuda lihtsalt maapoisilt või tüdrukult, et ta rasket orelimuusikat mõistaks!

Kuna seisukord vaimutoidu poolest — mitte ainult muusika, vaid ka kirjanduse suhtes, nagu varem juba tähendatud — õige kehv oli, siis ei saa seda ihutoidu kohta ütelda. Nii imelik, kui see ongi, näis ta ligi poolsada aastat tagasi mitmeti parem olevat kui nüüd.

Muidugi oli ka erandeid, aga mäletatavasti harva. Nii kõneldi ühest minu lähedasest suurest ja jõukast talust, mille peremehel kopikatki võlga ei olnud, küll aga kena summake pangas, et seal kiputi peret kehvasti toitma. Näiteks toodud kord oasupp lauale. Kui pere — viis sulast, kaks tüdrukut ja kaks karjust — sööma hakanud, siis selgunud, et supis olnud üksainus oatera. Ja seegi kukkunud laua alla, kuna kõik teda püüdma rutanud.

Võib-olla on selles jutustuses pisut liialdust, ta iseloomustab ainult selle taluperemehe püüdu oma teenijaid võimalikult odavamalt toita. Kuid mitte ainult teenijaid, vaid ka iseennast, oma

naist ja lapsi, sest nagu peaaegu kõigis taludes sõid harilikult kõik koos. Ainult harva üksikutes taludes sõi peremees oma naise ja lastega teenijatest lahus. Kuid ka niisugustel kordadel ei olnud see mingi põhimõte, vaid ennem teatud mõnususe püüd, kui oli liiga suur pere, nagu meil, kus suvel enamasti kümme kuni kaksteist inimest perelauas istus. Aga minu vanematel ei olnud kõige vähematki selle vastu, et mina ja ka teised lapsed perelauas sõime, kui meie tahtsime, ja mida meie ka sagedasti tegime.

Toit oli küll lihtne ja veidi ühetaoline, aga tugev. Peale suppide, putrude ja kartulite sai rohkesti piima, suvel igal hommikul rõõska ja haput, ka lõuna ajal tihti ja vahel isegi õhtul.

Mis puutub piimasse, siis anti seda niihästi sooja piimana — koorimatult kui ka kooritult. Kuna koorimine toimus lusikaga, mis ei võimaldanud koort täiesti ära võtta, kuigi seda paar korda tehti, siis leidis ka kooritud piimas piimarasva. Kui aga hiljem koorelahutajad tulid, mis järjest täienesid, siis hakati piima nii kangelt koorima, et pigistati peaaegu viimne rasvakübe välja.

Piimakarja peeti tol ajal peamiselt ainult enda tarvis, seepärast ei pandud loomade tõugudele ega nende toitmisele kuigi suurt rõhku. Tihti olid lehmad nagu kitsed ja andsid ka õige vähe piima. Aga sõnnikut tegid nad ikkagi ja talu peasissetulek oli viljast ja linast. Võid viidi vahel harva natuke linna. Niisamuti oli lugu

munadega, millede müügiraha perenaisele „nôelarahaks“ läks.

Niisamuti rohkesti söödi heeringat, vahel isegi neli korda päevas. Meil läks suvel 10—11 vaati heeringaid. Leiba, mis oli harilikult väga hea, oli muidugi niipalju kui taheti.

Söögi suhtes olid inimesed nii hellitatud, et nad kergesti jonnima hakkasid. Nii juhtus meil kord, et riisisupp oli veidi soolane saanud. Nagu üks mees panid kõik lusikad ära ja sõid ainult leiba soolaga ja heeringat! Kord oli sai veidi nätske juhtunud, seda loobiti ja lükati siis põlglikult.

Suuremaks puuduseks võis pidada, et väga vähe tarvitati aedvilja. Nagu näha ei ole asi selle poolest kuigi palju muutunud. Talvel keedeti küll liha juurde vahel kaalikaid, harva porgandeid, see oli ka kõik.

Rohkesti söödi kapsaid, niihästi suvel kui ka talvel. Niipea kui kapsalehed suvel suured olid, hakati nendest suppi keetma. Niisugune värske roheline supp võis iseendast hea olla, kui tal ei oleks üht puudust olnud, eriti õhtul videvikus. Kapsa katkiraiutud lehed sarnanesid kangesti kärbestega. Muu toidu seest oli viimaseid kaunis hõlpus välja korjata, kui nad keetmise või söömise ajal toidusse lendasid, mida nad alatasa tegid. Palju raskem oli asi värsketest kapsalehtedest supiga, sest seal oli neid vähe märgata. Juhtus siis, et pärast seda, kui neid oli õhtuvidevikus söögilauas küllalt püütud välja õngit-

sesta, viimaks mõni kange mees vihastus — kui ikka uusi kärbseid supisse lendas — ja lusikaga kõik põhjani segi keeras ning kurjalt uuesti sööma hakkas. Tüdrukud panid siis küll lusikad käest ja sõid kuiva leiba ja piima, aga teised poisid ei tahtnud esimesest kanguses maha jääda ning kühveldasid suppi vahvalt suhu, kuigi mõnelgi võis südame all veidi kôhe tunne olla.

Niisugune vahvus oleneb peamiselt närvidest, närvid aga võivad mitmesugused olla. Mäletan juhtumit Vabadussõja ajast Haapsalus. Sinna tuli mudavanne võtma üks vahvamaid sõjamehi, kes oli mitu korda haavata saanud ja nüüd viimaks mudaravi vajab. Kui ta esimest korda vannist astus ja märkas, et seal väikesi ussikesi ringi ujub, hüppas ta kokkunult vannist välja. Teine aga, võib-olla muidu palju tagasihoidlikum ja ettevaatlikum mees, ei pannud neid tähelegi.

Sotsioloog Letourneau väidab, et mõningad maitseained, nagu kohv ja tee, on inimest aastasadade kestes vaimselt palju arendanud.

Üks tuntud rootsi professor, kes on peamiselt toitlusküsimust uurinud, väidab, et Euroopa inimene aastasadade kestes peamiselt kohvi ja suhkru nahka läheb.

Võib-olla on õigus nendel mõlemal — inimene areneb vaimselt, mandub aga kehaliselt. Võib aga olla, et ei ole kummalgi õigus.

Siiski, kui ma kuulen, et paljudes taludes nüüd — võib-olla kõigis? — piima asemel kohvi antakse, olgugi vististi peamiselt mingit niinime-

tatud viljakohvi, siis tuleb mul meelde, kuidas mu ema lehma tüssas. Kui nad ei tahtnud oma harilikku jooki juua, raputas ta väga õhukese korra jahu peale, ta tegi seda suure žestiga ja valjult peibutades — ja lehmad jõid. Muidugi ei olnud jook õieti sugugi paremaks ega väärtuslikumaks muutunud, aga usk aitas.

Igatahes on selle kohvi toiteväärtus, mida nüüd ka maal juuakse, nullist väga vähe kõrgemal, eriti kui teda juuakse sahhariiniga, nagu mõnes kohas tehtavat. Ta ei asenda milgi tingimusel isegi läbiaetud piima, kuhu ometi on veel mõningaid toitaineid jäänud.

Halb on ka, et pastöriseerimise tagajärjel enam hapupiima ei saa, mis üteldakse tervisele eriti vajaline olevat. Mis puutub aga soojasse, koorimata piimasse, siis tundvat mõne talu inimesed, eriti teenijad, teda ainult kuulu järgi.

Mäletan, kui meil moonakaid peeti — seda hakati tegema umbes paarkümmend aastat enne Maailmasõda —, siis oli nendel vahel igäühel lehm. Kui aga lehma ei peetud, said nad aastas kaunis palju piima, selle hulgas ka sooja piima, kuigi külmast piimast hästi vähem. Ka heeringat tarvitatakse nüüd vähem, mõnes talus mitte sugugi, vaid selle asemel vana soolaliha.

Rootsis tehtud uurimiste põhjal leidub rannaäärsete elanikkude keskel, kes palju kala söövad, hästi vähem verevaesust kui teistes kohtades. Võib-olla seepärast soovitaski üks Rootsis tun-

tud kooliarst lastele hommikueine juurde heeringat anda.

Inimese kehaline tugevus ja tervis oleneb peamiselt toidust ja inimese eluviisidest.

Huvitav on võrrelda ühelt poolt inglaste, ameeriklaste ja prantslaste ning teiselt poolt mormoonide tervislikku seisukorda. Tuhande inimese kohta tuleb keskmiselt:

	mormoonidel	teistel
vähki	47	119
tiisikust	9	120
hingamiselundite-haigusi	70,5	167
vereringe-haigusi	115	196
neeruhaigusi	23	44
närvihaigusi	52	123

Lapsevoodisuremus on mormoonidel viis korda väiksem kui teistel ameeriklastel ja üle kuuekümnne aasta inimeste arv üheksa korda suurem kui teistel ameeriklastel.

Teatavasti peavad mormoonid kõvasti kinni oma usust, see aga nõuab nendelt kainet ja mõõdukat elu, mis oleks vaba liialdustest söömisest, joomisest ja naudingutes. Selles seisneb mormoonide kogu kehalise tugevuse saladus.

Peab tunnistama, et elu poolsada aastat tagasi maal sarnanes õige tunduvalt mormoonide omaga, mis puutub nimelt mõõdukusse. Inimesed olid üldiselt tugevad, arstiabi, mida saadi ainult linnast, tarvitati väga vähe. Isegi hammastega näisid inimesed vähem hädas olevat kui nüüd.

Võib-olla tundusid inimesed olevat tugevamad ka seetõttu, et nõrgemad surid kergemini välja, kuna arstiabi puudus. Mingeid andmeid selle kohta ei ole ja seepärast ei saa ma midagi siin ütelda. Muuseas mäletan ainult, et selle kolme aasta jooksul, mis ma kihelkonnakoolis käisin, seal väga vähe haigestumisi ette tuli. Hiljem suri küll kaks venda tiisikusse, aga selles perekonnas oli päritud vastuvõtlikkus tiisikusele.

Linn oli üldse alles üsna vähe maale tunginud, ja loomulikult, mida kaugemale linnast, seda vähem oli linn maale tunginud. Aastat nelikümmend viis tagasi leidus vähemalt Võrumaal inimesi, kes ei olnud kohvi ega teed näinud ega maitsnud.

Nii teenis meil tol ajal üks Võrumaa tüdruk, keda ta ema tuli kord külastama. Kui talle kohvi anti, siis lürpis ta seda teelusikaga ja kordas: „Või see ongi see kohv, või see ongi see kohv! Missugune too teevesi on?“

Maainimesed puutusid üldse palju vähem linnaga kokku kui nüüd. Iseäranis naised istusid tihti nii kindlasti kodus, et nad peale kirikuskäimise või mõne sugulase külastamise ning harva linna juhtumise mitte kuskile ei saanud. Leidus naisi, kes olid juba kaunis elatunud ja ei olnud siiski mitte kordagi isegi naabertaludes käinud.

Nagu jaanipäev oli karjuste püha, millal nad kõik vabad olid — ka suviste esimesel pühal — ja kabelijutlusele läksid, nii oli mihkclipäev teiste

taluteenijate püha. Sel päeval ei jätnud palju ükski sõitmata Tartusse laadale, milleks nad peremehelt hobuse said. Õieti ei olnud suuremal osal sinna mingit asja, aga mindi siiski, sest see oli ju püha. Paljud ei ostnud linnast ega laadalt üldse midagi, kuigi niimõnigi seal oma rahast ilma jäi, aga pidi minema, teisiti ei kõlvanud, sest kõik läksid. Ja oli ometi väike vaheldus pika aasta igapäevasuses ja ühetoonilisuses.

Mis tarvidus võiski olla taluteenijal linnaminemiseks!

Pastlanaha tõi peremees, niisamuti tubaka või uue piibu. Pearäti tõi perenaine, ka jakiriide, kui neid ei ostetud harjukeselt. Viimased rändasid oma pampudega ja vahel ka kelkudega maal ringi. Ja nähtavasti läks nende äri hästi, sest niimõnestki sai hiljem jõukas kaupmees Kaubahoovis ehk Vene poodides, nagu rahvas ütles. Kuid huvitaval viisil püsisid nad enamasti ainult ühe põlve.

Õige harva tuli ka kaubajuut. Nähtavasti ei meeldinud juudile rändkaupmehe elukutse ja raskused või ei suutnud ta raskustele nii kergesti vastu panna nagu venelane.

Mõningaid tarbeaineid võidi ka osta kirikupoest või Haava poest, kui pühapäeval kirikusse mindi. Nii ei olnudki taluteenijal erilist tarvidust linnaminekuks.

Mis puutub rõivastesse, siis olid naistele siin ja seal õmblejad, kuna nende ülerõivaid, nagu ka kõiki meesterõivaid rätsepad tegid.

Rätsepad käisid — harilikult ühe või kahe poisiga — suuremalt osalt taludes töötamas, nii et nad said harva kodus viibida. Suuremates taludes olid nad vahel paar nädalat ja rohkemgi, enne kui nad jõudsid kõikide tarvidusi rahuldada. Harilikult oli kaks suuremat hooaega — sügisel, millal talvrõivaid valmistati, ja kevadel, suvirõivaste tarvis. Kuna sulastel harilikult pere-mehe poolt tööriõivad olid, siis tuli neid jüripäeva ümber rohkesti valmistada. Üks rõivas on mul eriti meelde jäänud: musta-valget-sinist kirja linasest riidest püksid, milledest suvel ei pääsenud ükski talus elutsev meeshing. Nad olid ju head küll, mitte paksud ega soojad, aga veidi kõvad, eriti kui nad vihmaga või ojja kukkudes märjaks said. Siis hõõrusid nad nii, et vahel oli ihu verine. Needsin neid endamisi niimõnigi kord, kui püksisääred märjast kastest või vihmast, niiskest rohust märjaks said ja ihu üsna punaseks tõmbus või üsna katki läks. Kuid needmine ei aidanud siin mitte midagi. Kui tuli kevad, tehti minule just niisamasugused kirjud püksid nagu igale teisele meesolendile talus. Nendel oli veel üks huvitav omapära. Nimelt venisid nende põlved väga ruttu õige kaugemale välja ja vaevalt oleks seal mingi pressimine aidanud, kui mõni oleks niisugust nalja katsunud teha. Oli õige imelik, kui niisugustes säärikutes kõndisid, põlved veidralt kaugel ees. Aga ots-tarbekad olid nad küll ja mis sellest ilust töö juures ikka on! Mõnes kohas tehti ka takuseid

pükse, aga ma ei mäleta, et meil oleks neid tarvitatud.

Kõige suurem kergendus, mis mehed endile töö juures kange kuumaga lubasid, oli see, et särk pükste peale tõmmati. Kuid sedagi tegid harilikult mõned vanemad mehed, kuna seda küllalt viisakaks ei peetud.

Ka saapad lasti suuremalt osalt maakingseppadel valmistada. Siiski, kingsepad ei töötanud nii tihti taludes kui rätsepad, vaid rohkem oma kodus. Tulid tallu ainult mõtu võtma. Kui just linnast jalanõud muretseti, siis osteti nad harvem poest, kui lasti kingsepal teha, sest poekaupa peeti halvemaks. Üldse tarvitas maainemene vähe saapaid, eriti kamasse, sest alates varakevadest kuni hilissügiseni käis ta pasteldes, suvel tihti ka palja jalu. Isegi talvel käisid naised kodus pasteldes, kuna meestel töö juures tihti niinimetatud venesaapad olid, vististi küll nende odavuse tõttu. Ka olid nad nii avarad, et nende alla võis rohkesti jalarätte ja sukki panna. Viltsaapaid tarvitati tol ajal alles vähe.

Niihästi venesaapaid kui ka juhtnahast säärsaapaid määriti seapekiga ja siis veel tõkati ehk täitaga, et saapad hästi pehmed ja veekindlad oleksid.

Töökasukad tehti enamasti lambanahast, ilma riideta. Kui nad uued olid, siis olid nad ju omamoodi üsna huvitavad, valged, aga nad määrduisid ruttu. Igatahes peeti neid labasteks ja

seepärast mäletan, et ma ei olnud sugugi õnnelik, kui ma niisuguse kasuka sain. Kui ma kihelkonnakooli läksin, siis oli mul juba riidega ja kraega kasukas ja siis tundsin ennast peaaegu niisama peenena, nagu oli linakaupmees. Ainult et mul puudus niisugune tore kirju vöö, nagu tema ja mõned taluperemehed kandsid.

Nagu juba tähendatud, seisnes meeste talvine töö peamiselt puude- ja heinteveos, sepal- ja veskil-, vahel harva ka linnaskäimises ja linaharimises. Töö algas hommikul kella kuue ümber ja lõppes niipea, kui pimedaks läks. Siiski, kui oldi hobustega väljas veos, võis vahel ka veidi hiljemaks jääda. Üldse aga oli tööpäev taludes talvel lühem kui näiteks Vana-Kuuste mõisas ja ta karjamõisates, kus ta kestis hommikul kella viiest kuni õhtul kella kuueni.

Muidugi ei mindud nii vara magama, kui töölt vabaks saadi, vaid tehti õhtul harilikult kuni kella kaheksa ja üheksani mingit tööd. Talutöödest võiks nimetada kõite ja nõõride — kaplade — tegemist, hobuseriistade parandamist, pastelde valmistamist, lusikate ja kulpide tegemist ja muud niisugust nokitsemist ja pisitööd.

Lusikaid valmistati talu lusikatagavara hulka, kuid ka iseendale ja oma lemmiktüdrukule, isegi teise tallu. Siis nähti lusika kallal küll palju vaeva, et ta hästi ilus saaks.

Tüdrukud ketrasid, kudusid kangast, sukki ja kindaid. Vahel jäid nad seejuures tukkuma,

mida nad loomulikult kangesti püüdsid salata. Kuidas võidakse üldse mõelda, et mehelemine-misealine jääb tukkuma, ja mehelemine-misealised on nad kõik kaua, kui nad ei ole varem juba mehele saanud.

Mõnikord ei olnud meestel või mõnel nende hulgast midagi teha, siis popsutasid nad niisama piipu või tõmbasid vilkat, klõmistasid „kassikla-verit“ või lihtsalt magasid kuni õhtusöögini, mis-järel nad uuesti magama läksid.

Arvatakse, et luupainaja tekkimiseks, mis eesti rahvast on nii palju vaevanud — nagu näha ta muinasjuttudest —, on just asjaolu, et kõht söödi õhtul kõvasti täis ja mindi siis kohe või varsti magama.

Õhtul jutustati ka muinasjutte ja mõistatati, kõneldi ka muid mitmesuguseid lugusid, peamiselt kohalikkudest sündmustest.

Huvitav on aga, et meil õhtustel koosviibi-mistel, oma töö juures või niisamuti, peaaegu kunagi ei lauldud, kuigi meil kuus kuni seitse inimest ühes toas oli. Võib-olla tehti seda mõ-nes kohas, meil igatahes mitte.

Üldse ei laulnud mehed kuskil palju, välja arvatud ainult ringmängudel, kuna tüdrukute laulu võis siiski suvel väljas enam kuulda. Lauldi enamasti tuntud haledaid ja armsaid laule, nagu „Mets kohiseb ja pilved jooksvad ruttu“, „Oh, mis olen vanematel teinud“, „Roosi istub kamberissa“, „Meil õitsvad lilled, meil õitsvad

roosid“. Viimane laul on nii hale, et tüdrukutel olid tihti pisarad silmis.

Huvitavaal viisil kuulis neid laule, mida koolis õpetati, üsna harva, algul üldse mitte. Või ei õpetatudki tol ajal vallakoolis peale vaimulikkude laulude midagi? Alles hiljem hakkas eriti karjatüdrukutel kuulduma „Õõ nüüd jõuab jälle“, „Õhtu õhud sõudvad sala“, „Päike veereb“ ja nii edasi. Kuid vahel sekka ka juba mõni vene „ai ljuli“.

Poiste jutt töö juures, vahel ka söögilauas, kuigi seal harvem, oli niisugune, et seda ei olnud kerge kuulata. Küll ei ajanud kõik niisugust juttu, vaid mõned olid õige tagasihoidlikud ja see näis ka teisi pidurdavat. Kuid moonameeste jutt, millele sagedasti nende naised kaasa aitasid, vähemalt kaasa rõõmustusid, oli palju krõbedam. Millega seda seletada, seda ma ei tea. Võib-olla oli poistel ja tüdrukutel siiski veel mingi lootus elus ja see sundis neid suuremale tagasihoidlikkusele. Moonamehel aga ei olnud enam midagi loota. Tema ideaaliks võis veel olla mõisakandimehe koht, kuid sedagi oli väga raske saada, kuna neid kohti vähe ja tahtjaid palju oli. Pealegi pidi siis olema veidi varandust kogutud, et said vähemalt hobuse, paar, kolm lehma ja hädavajalised põllutööriistad muretseda.

Ühel suvel, kui ma kuusteist aastat vana olin, jäi isa nii tõsiselt pikemaks ajaks haigeks, et ta toast välja ei saanud. Mina pidin siis talu töid juhtima ja osalt kaasa töötama, nagu näi-

teks heinaajal. Kuna moonamehed isa kartsid, siis ei kõneldud nad tema juuresolekul kunagi midagi sobimatut. Mina aga sain niisuguseid jutte kuulda, et aitas. Kõige lihtsam oli mitte tähelegi panna, sest kui mina oleksin hakanud neid manitsema, oleks asi veel hullemaks läinud.

Ometi olid kõik need inimesed muidu enamasti kenad, mõistlikud, töökad inimesed. Peale oma igapäevase töö ei tundnud nad mitte midagi muud, ei mingeid vaimseid huvisid ega naudinguid, sest selleks ei olnud mingeid võimalusi. Võis ju minna pühapäeval kirikusse, kus sai tuttavaid näha, ja pärast kõrtsi, kust saadi peatäis ja vahel ka kakelda, kuid seda kõike oli vähe, seda ei saanud või ei tahtnud teha igal pühapäeval ja naistel puudus seegi lõbu, sest naised ei käinud kõrtsis.

Poisid ja tüdrukud tulid küll vahel simmanile kokku, aga seda juhtus harva, enamasti kui pererahvas oli kodust ära, näiteks vennastekoguduse palvemajas. Leidus ka peremehi, kes simmanile eriti kurja pilguga ei vaadanud, aga niisuguseid mehi ei olnud palju. Ja simman ei kestnud harilikult kaua, sest pidi varakult koju minema, vähemalt tüdrukud. Kuid mis simman see enam on, kui tüdrukud on läinud! Nendel simmanitel, kirmestel ehk pitspallidel, nagu neid nimetati, tantsiti siis ja tehti ringmänge. Vestlust poiste ja tüdrukute vahel oli seejuures vähe, seda tehti rohkem nelja silma all. Kuigi poisid olid oma käitumises veidi jõhkrad, oli see osalt vaid

teesklemine, et oma kangust näidata. Iseendast aga olid nad enamikus häbelikud.

Muidugi, mõni sülitas endale enne pihku, kui ta hüüdis: „Mari, kurat, tule tantsima!“ Aga see kõik oli paljas mäng ja kuraasitamine.

Tantsul põrutasid poisid nii jalga maha, et põrand paukus. Mõni, kes tahtis eriti uljas olla, hoidis oma tüdrukut ainult ühe käega piha ümber kinni, kuna teine niisamuti rippus. Mõni poiss tegi seda ka ringmängu juures, nimelt hoidis ainult ühel naabril käest kinni, teisel mitte. Mäletan, et niisugune uljus mulle kangesti imponeeris, kui ma seda esimene kord nägin.

Kuid vaatamata kõigele sellele uljusele, hoidusid poisid ka simmanil tüdrukutest rohkem kõrvale sel ajal, kui ei tantsitud või ringmängu ei tehtud, niisamuti nagu nad olid kirikus harjunud ainult oma meestepoolele istuma ja milgi tingimusel ei võinud naistepoolele minna. Kui ma linnas kirikus nägin, et seal niisuguseid poolte vahesid ei tehtud — võib-olla oli varem olnud —, siis oli see mulle kangesti võõras ja ma vahtisin ikka ringi, kust leida niisugust kohta, kus naised ei ole.

Nagu juba tähendatud, loeti üldiselt vähe. Harva oli talusid, kus ajalehti käis või kuhu linnast laenuks raamatuid toodi. Veel harvem osteti neid. Kõige iseäralikum aga oli, et taluteenijad meil peaaegu kunagi ajalehti või raamatuid ei lugenud, kuigi nad oleksid selleks talvel küllaltki aega leidnud, ka suvel pühapäeviti. Niisamuti

ei tundnud nad mingit huvi raamatu vastu. Ma ei tea ju, kui suur nende lugemisoskus üldse oli, aga vallakoolis olid nad kõik käinud ja seepärast ikkagi lugema õppinud, olgugi ehk mõni liiga konarlikult.

Seevastu aga oli rätsep Thal, kes meil tol ajal käis töötamas, kange mees lugema. Isegi nii kange mees, et ta, nagu ma mäletan, vahel töö täiesti poisi hoolde jättis ja ise meil linnast laenatud raamatuid luges. Seejuures oli tal viisiks seda, mis ta oli lugenud, teistele pikalt ja laialt jutustada, kuigi ta teadis, et teised olid sedasama juba enne teda lugenud. Nähtavasti tahtis ta sel viisil kõike loetut veel kord läbi elada. Kaheldamatult eeskujulik lugeja!

Nii oli maainimese, eriti taluteenija elu üldiselt õige hall. Alatine töö ja töö. Kuid siiski oli rõõmsat meelt ja head tuju küllalt. Rõõmusuti sellest väikesestki vaheldusest, mida saadi kirikus, kõrtsis või simmanil. Poisid käisid ju ka naabertaludes, peamiselt laupäeva-õhtul ja pühapäeval, kus mängiti mõnd pilli või ka kaarte või aeti niisamuti juttu. Vahel käidi ka vanemaid külastamas.

Minu kodurahvas käis haruldaselt harva külas, kuid meil käidi õige tihti, aga ikkagi ainult mõned lähedased sugulased, välja arvatud paar teist perekonda ja juhuslikke tulijaid. Sugulased tulid harilikult kirikust, nendest vanem onu — ema vend — meilt mööda koju sõites. Kui tema tuli — enamasti oli õuest näha, kes

maanteelt tuleb mäest alla sõites —, siis ei olnud minul viga midagi. Muidu aga pistsin suvel, kui külalisi eemalt silmasin, kohe alla oja äärde, või kui see enam ei õnnestunud, siis üles talli peale, kus mul seks puhuks olid raamatud varutud. Kui mind ehk otsiti ja hüüti — mõni külaline tahtis ka mind kangesti näha —, siis olin vait nagu sukk. Alles kui õhk puhas oli, harilikult hilja õhtul, tulin nähtavale ja siis aitasin teistel kahetseda, et ma ei juhtunud kodus olema, kui külalised meil olid. Külalistele tehtud parematest toitudest aga jätkus mullegi.

Võib-olla ei olnud päris ilus, et ma nii talitasin. Aga mul oli külalistega väga igav. Nad arutasid ikka ainult majapidamisasju ja -muresid, need aga ei valmistanud tol korral minule mingit muret. Ja kui juhtuski minuealisi lapsi kaasas olema, siis nendega ei leidnud ma harilikult ka palju kooskõla, eriti pärast seda, kui üks sõtsetütar mind kord suudelda tahtis. Seda, nagu üldse võõra inimese puudutamist, kartsin ma kangesti.

Oleks aga ekslik, nagu ei oleks ma tahtnud oma sugulastega läbi käia. Oma lellepoegadega, kes naabruses elasid, sain ma väga hästi läbi, niisamuti ka teiste naaberpoistega. Need külalised aga olid liiga võõrad, tulid ei tea kust kaugelt ja ma ei osanud nendega midagi peale hakata.

Kord ehmatasin ma ühe külalise, oma sõtse, kangesti ära, nii et ta taganes ja mulle suuril silmil otsa vaatama jäi. Sel silmapilgul, kui ta

oli vankrist maha tulnud ja minu juurde astunud ning rõõmsalt hüüdis: „Tere, Kusti!“, hüüdsin mina: „Oh, sa tuline kurat!“

Ma loodan, ta uskus siiski, kui ma talle seejärel, kui olin valupisarad alla surunud, selatasin, et see hüüd ei olnud temale mõeldud, vaid et hobune, keda ma kaevu juures jootsin, mulle rauas kabjaga paljale jalale astus, nii et tuli silmist välja käis. Imestusin ainult, kuidas mu jalg ei murdunud.

Maainimestele pannakse tihti süüks, et nad liiga palju vannuvad. Nii sõnab üks vaga raamat „Laulja linnuke“ talusulase kohta, et „olgu härg ehk hobune, regi, ratas, rebane, kõik on temal kuradid!“ Ongi! Nii kuulasin hiljuti kogu hommikupoole, kuidas mees põllul töötades oma kena hobust lakkamatult „meelitas“, ikka „kuradi lehm“ ja „kuradi lehm“. Ma arvan, hobune tegi, mis vähegi suutis, et sellest nimetusest, mida ta endale kahtlemata haavavaks pidas, lahti saada, aga nähtavasti ei suutnud ta oma pere-mehe rahulolu teenida.

Inimesel, kel ei ole koduloomadega tegemist olnud, ei ole aimugi, kui palju põhjustatud ja õigustatud kuradeid, tuliseid kuradeid, saadanaid ja saadana ihu hingi ja muid niisuguseid mahlakaid sõnu nad välja kutsuvad — juba karjapoisil ja karjatüdrukul ja siis edasi sulasel, tüdrukul, peremehel ja perenaisel. Isegi talu koer klähviks vahel lehmale, seale või lambale mõne kõige tulisema kuradi, kui ta oskaks.

Muidugi, nad on ju omamoodi väga kenad ja armsad, kõik need piimaandjad, villaandjad, peekoniandjad. Äga nad võivad vahel isegi väga tujukad ja jonnakad olla, nii et nendega kuidagi hakkama ei saa. Isegi hobune, see maamehe tark ja lõpmatult hoolas ning ennastsalgav seltsimees ja sõber, võib inimese otse pöörasele vihale viia, kuigi ta alati palju süüdi ei ole, nagu eespool tähendatud juhtumil.

Teine sedalaadi lugu juhtus mul veel. Sõitsin nimelt kord kahe hobusega suveõhtul heinamaale õitsele. Ühel hobusel istusin seljas, teine, noor, alles rautamata, oli mul ratsutitpidi kõrval. Tal oli kangesti vallatu tuju ja pildus kogu aja eest ja tagant üles, kuigi ma keelasin ja manitsesin, et mis sa, reo, nüüd hullad. Äkki tegi ta hästi tugeva üleslöögi tagant ja otse mu reiele, kus mul erakordselt suur paise oli.

Ma ei tea, millal ma kõik need rohkearvulised ja keerukad kuradid andeks sain, mis mu suust nüüd kuuldavale tulid. Igatahes mitte nii ruttu. Kuid sälu vastu olin ma õieti ülekohtune olnud, sest tema oli ju ainult veidi haavaarsti mänginud ja mulle väikese, kuigi hirmus valusa operatsiooni teinud. Ma ei saanud ometi temalt nõuda, et ta oleks seda narkoosi all teinud.

Ma arvan, vandumise hurjutamisega tehakse ülekohut. Muidugi, ilu seisukohalt võiks ta vastu mõndagi ütelda. Äga ta on terviseks nagu naergi. Vandumises valatakse võrdlemisi ilmsüütul vii-

sil oma raske viha välja, nii et suurema rumaluse tegemiseks ei jätku vihast. Ta on teatud viisil piksevardaks suurele vihale, mida ehk muidu ei suudetaks taltsutada. Muidugi on veidi imelik tunne, isegi narr tunne, kui mõne kaunitari suukesest raskeid vandesõnu tuleb. Äga kui need ta südant kergendavad, ärge takistage teda isegi vandumast, kui ta ise ei hooli ilust.

XVI

Mu silmade ees seisab iseäralik pilt. Ähmaselt, nagu udus, peaaegu nagu unes näen ma seda.

Kogu edelataevas on kaetud sünge musta pilvega, milles sähvivad eemal heledad välgud ja kostab kauge kõmin.

Korraaga hakkab tuul, mis oli seni vaikinud, põhjast nii kõvasti puhuma, et ma vaevu suudan jalul seista ja mehed, kes veidi eemal maanteel üksikult ja salkade kaupa tulevad, tugevasti ettepoole kummarduvad ja raskelt sammuvad. „Mine ruttu koju!“ hüüab mulle karjapoiss ärevalt, kuna aga loomad ristikheinasöödil rahulikult edasi söövad.

Mind on see iseäralik pilt nii haaranud, et ma ei saa minema hakata. Olen ka nii väike, et ma küllalt ei mõista kurja ilma väga lähedast ähvardust.

„Kes need mehed on?“ küsin ma karjapoisilt ja näitan maanteele. „Kohtulised,“ vastab ta, „nad tulevad sealt kohtumajast, mine aga ruttu koju, kohe tuleb hirmus Vanema vihm!“

Ma vaatan tükk maad eemal seisvate majade poole, kuhu poiss oli näidanud ja kustpoolt ikka

veel mehi tuleb, näen väikesel künkal suurt küüni moodi kivihoonet, valla magasiaita, ja selle taga puude vahel veel teisi hooneid, vallamaja, kohtumaja.

Kogu ümbrus, see süngelt must taevaskõhn, lõpmatu laane kohal, metsane maaseljak idas, avarus põhjas kuni linnani, mille läheduses hulk valgeid purjesid paistab — lodjad Emajõe —, ja lõunas kaugele laialdaste metsadeni, see kõik tundub mulle suurena ja võimsana, nagu ka elu ja inimesed ses ümbruses, need kohtulised, kelledest mul siis aimugi ei olnud, mis see tähendab, ja niisamuti ka kohtumaja, millest ma niisama vähe teadsin, mis see on.

Tunne, et see ümbrus ja inimeste elu ja tegevus temas on midagi suuremõttelist, püsis mul veel kaunis kaua, kuni ma olin maal, isegi väikesed, igapäevased sündmused tundusid suurena ja tähtsatena, olgu esimesed lõokesed, pääsukesed, kured või lilled ja lehed kevadel, karja metsalaskmine, künni, heinateo, rehepeksu algus. Ja kui meie rehi põles, siis oli see sündmus minu silmis ehk suurem ja võimsam ning masendavam kui Rooma põlemine Neero ajal.

Kui ma esimest korda mõisa metsa, „Suurde metsa“ läksin — muidugi koos vanemate inimestega, siis oli mul kindlasti niisamasugune tunne nagu eurooplasel, kui ta troopika ürglaande satub.

Kui ma linnast kevadel pärast esimest kooliaastat koju tulin, siis olid mõtted tunduvalt muu-

tunud. Küll haaras maa kevad mind oma mitmeskestest värvide ja helide küllusega, küll võlusid mind suvi oma päikese ja värvirohkusega, sügis oma rikkustega põllul ja aias ja ka oma tormi, tuulte ja sageli lakkamatuna näiva vihmaga ning viimaks valge talv suurte hangede ja siledate jääväljakutega. See kõik oli küll nii kütkestav, nii koduselt armas ja hubane, kuid selles ei tundunud enam seda suuremõõtelisust nagu siis, kui ma sünge äikeseilmaga maantee läheduses seisin ja kohtulised vastu põhjatormi teel kodu poole võitlesid. Inimese looming, millega ma olin linnas rohkem tutvunud, oli minu mõõtetunnet seganud ja rikkunud. Ta tegi seda aja kestes veel suuremalgi määral, kuni viimaks silm uuesti muutus ja suurus, mis inimese loominguga läbi tekkinud, enam kaugeltki nii suurena ei tundunud nagu looduse suurus. Inimese looming ei üllata põhiliselt enam peaaegu sugugi, kuigi seal võib juhtuda, olgugi haruldaselt harva, väga suureväärtuslikku, loodus aga üllatab ikka ja ikka jälle, kuigi temas ei ole õieti midagi uut, vaid kõik on peaaegu muutumatu, igatahes suurtes joontes muutumatu. Kuid temas on midagi, mis ei lähe iialgi igavaks, ei muutu iialgi tüüfavaks, vaid alati kütkestab ja soojendab. Harva, väga harva leidub inimese loomingus niisugust, mis annab niisamuti hingelist rahuldust ja seesmist tasakaalu nagu loodus.

Ka Kambja loodus.

www.books2ebooks.eu